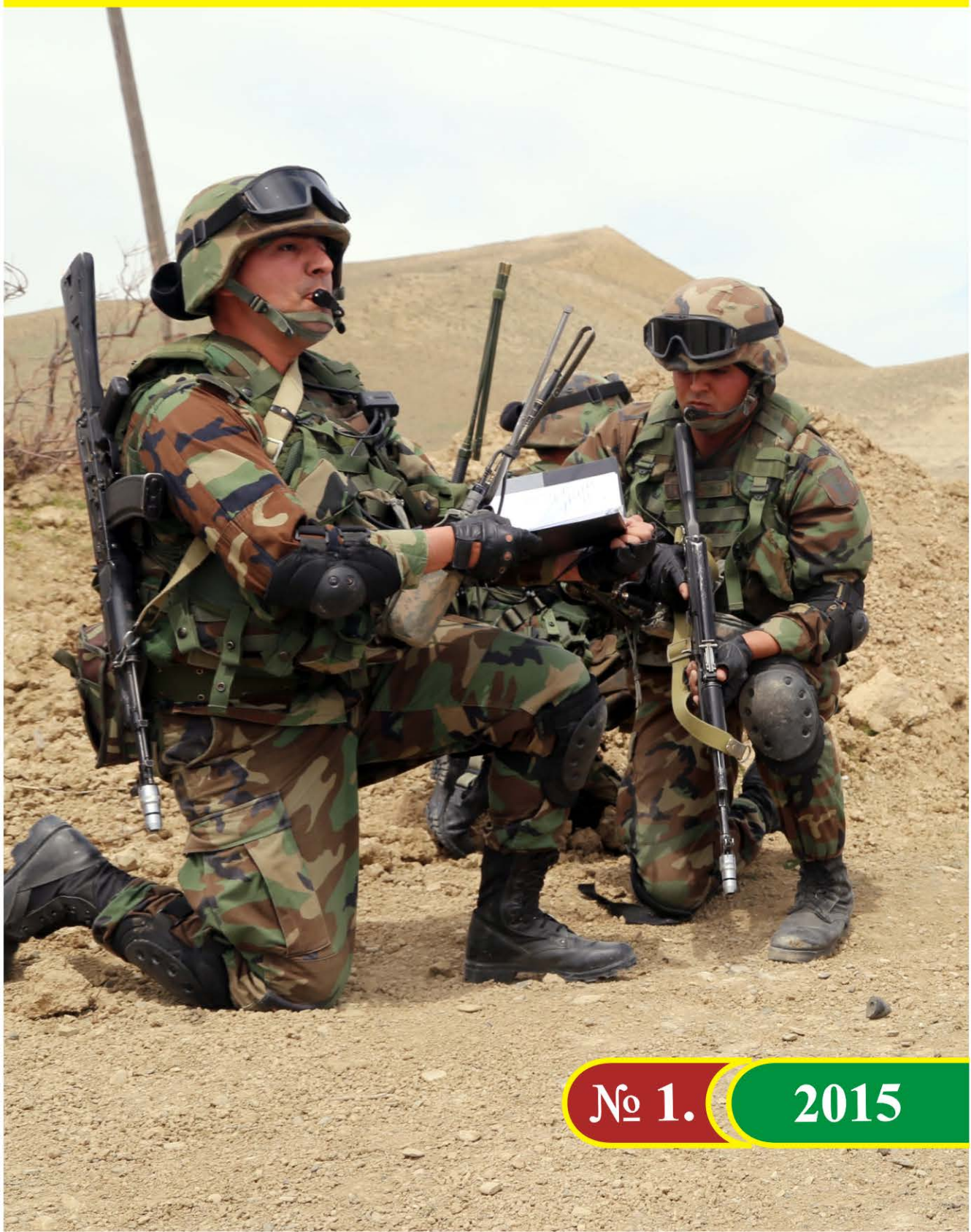

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ - NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 1.

2015

SÜLHMƏRAMLILARIMIZ ƏFQANISTANA YOLA SALINIB

10 yanvar 2015 il tarixdən "N" hərbi hissəsində NATO-nun 2015-ci ilin yanvar ayından Əfqanıstan İslam Respublikasında keçirdiyi yeni "Qətiyyətli Dəstək" adlı qeyri-döyüş missiyasının tərkibində fəaliyyət göstərən Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 39 nəfərdən ibarət qrupunun plana uyğun olaraq rotasiya qaydasında Əfqanıstana yolasalma mərasimi keçirilib.

Mərasim iştirakçıları əsgərlərimizə uğurlar arzulayıb, Azərbaycana layiqincə təmsil etməyi tövsiyə ediblər. Yeni tapşırığa əsasən sülhməramlılarımız Kabul şəhərində yerləşən hava limanını qoruyacaqlar.

Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Əfqanıstandakı sülhməramlı missiyası 2002-ci il noyabrın 20-dən başlayıb. Hazırda Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin 94 hərbi qulluqçusu, o cümlədən iki hərbi həkimi və mühəndis-istehkam ixtisası üzrə iki zabiti Əfqanıstanda beynəlxalq sülhəratma missiyasında iştirak edir.

AZƏRBAYCAN UĞRUNDA!

HƏRBİ BİLİK

HƏRBİ ELMİ-NƏZƏRİ, PUBLİSİSTİK JURNAL

№ 1 (133) YANVAR-FEVRAL 2015-ci il

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI

Jurnalın əsası 1 sentyabr 1922-ci ildə qoyulmuşdur.
1993-cü ilin yanvarından yenidən nəşr edilir.

BAŞ REDAKTOR

Polkovnik-leytenant Zakir HÜSEYNOV

BAŞ REDAKTOR MÜAVİNİ, MƏSUL İCRAÇI

Mayor İsmayıl ABDULLAYEV

REDAKSİYA KOLLEGIYASI

E.CƏFƏROV, N.OSMANOV K.VƏLİYEV, Q.QARAYEV, R.TAHİROV, E.ORUCOV,
N.ƏLİYEV, İ.MAZANOV, R.ƏMİROV, A.KƏRİMOV, T.ƏSƏDOV, A.NƏBİYEV,
İ.MUSAYEV, M.EMİNOV.

MÜNDƏRİCAT

▼ AKTUAL MÖVZU

Ermənistanın Metsamor Atom Elektrik Stansiyasının təhdidlərinin analizi Q.Mənsiyev, A.Bayramov	3
Etnik münacişələrin beynəlmilləşməsi tendensiyaları Z.Nəcəfov	13

▼ DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Maye partlayıcılar vasitəsilə tank əleyhinə xəndəklərin qəfildən hazırlanması İ.Məhərrəmov	26
Yerüstü düşmən obyektlərinin koordinatlarının operativ təyin edilməsi E.Həşimov, A.Bayramov, B.Xəlilov	33
Ərazi döyüş şəraitinin elementi kimi Ə.Abdullayev	48
Radiolokasiyada hədəf koordinatlarının rəqəmli təyini metodları H. Heybətov	58

▼ HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

Hava Hücümündən Müdafiə qüvvələri gələcək lokal müharibələrdə
İ.Məmmədov64

▼ METEOROLOJİ TƏMİNAT

Payız və qış mövsümündə uçuşların meteoroloji təminatının
xüsusiyyətləri və Abşeron yarımadasında radiasion dumanların proqnozu
R.Cuvarov.....72

▼ HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

Avro-Atlantika təhlükəsizlik məkanında tərəfdaşlıq prosesləri
və NATO-Azərbaycan əməkdaşlığı
A. Rüstəmov76

▼ NÜMUNƏVİ ZABİTLƏRİMİZ

Tanrı sizi qorusun
M.Əkrəmçızı93

▼ DÜNYA ORDULARINDA

Dünya ordularında qadın hərbi qulluqçulardan istifadə təcrübəsindən
V.Mustafayev96

Redaksiyaya daxil olmuş əlyazmalar, fotolar, illüstrasiyalar geri qaytarılmır. Müəllif hərbi elmi-nəzəri və tarixi faktlara görə məsuliyyət daşıyır. Jurnalda verilmiş materiallardan istifadə zamanı "Hərbi bilik" jurnalına istinad edilməlidir.

"Hərbi bilik" jurnalı elmi tədqiqatların əsas müddəalarının nəşr edilməsi üçün Azərbaycan Respublikası Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyası tərəfindən tövsiyə olunan nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

ERMƏNİSTANIN «METSAMOR» ATOM ELEKTRİK STANSİYASININ TƏHDİDLƏRİNİN ANALİZİ

Polkovnik Qəhrəman Mənsiyev – dosent,
Azad Bayramov – fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: Cənubi Qafqaz, “Metsamor”, atom elektrik stansiyası, qəzalar.

Ключевые слова: Южный Кавказ, “Мецамор”, атомная электростанция, аварии.

Keywords: Southern Caucasus, Metsamor, nuclear power station, catastrophe.

E-mail: qahraman.mansiyev@mail.ru

XXI əsrdə beynəlxalq aləmdə baş verən qloballaşma prosesi, geosiyasi dəyişikliklər fonunda dünya yeni hədələrlə üzləşmişdir. Ən ciddi hədələrdən biri nüvə təhlükəsizliyi məsələsidir. Onun siyasi, iqtisadi, ekoloji və s. tərəfləri mövcuddur. Nüvə təhlükəsizliyinin əsas aspektləri nüvə terrorçuluğuna qarşı mübarizə, nüvə materiallarının və qurğularının mühafizəsi, nüvə materiallarının qanunsuz dövriyyəsinin qarşısının alınması və ekoloji təhlükəsizlikdir.

Ümumilikdə nüvə təhlükəsizliyi problemi xüsusi tədqiqat mövzudur. Belə ki, son illərdə bəşəriyyət üçün artan ekoloji təhlükələr sırasında dünyanın müxtəlif ölkələrində inşa edilən atom elektrik stansiyaları (AES) ilə bağlı problemlər mühüm yer tutur. Bu da əsassız deyil. Belə ki, 1986-cı il aprel ayının 26-da Çernobil AES-də baş verən qəza və 2010-cu ildə isə güclü zəlzələ nəticəsində Yaponiyanın “Fukusima” AES-in sıradan çıxması bəşəriyyətin böyük ekoloji təhlükə qarşısında qaldığını bir daha sübut etmiş oldu.

Bizə və regionumuza ən çox texnogen təhlükə törədən obyektlərdən biri də 44007'30" ş.u. və 40012'30" ş.m. e. coğrafi koordinatlarda yerləşən Ermənistanın BBƏP-440 (B-270) tipli, 815 MVt güclü, iki su-sulu energetik reaktorlu “Metsamor” AES-dir. Stansiya Yerevan şəhərindən 26 km, Türkiyə sərhədindən 17,5 km (İqdir şəhərindən 28 km), Naxçıvan MR sərhədindən 75 km, İran sərhədindən 60 km, Azərbaycan sərhədindən isə 115 km məsafədə yerləşir. Bu AES Rusiyada istehsal olunmuş BBƏP-440 tipli birinci nəsil reaktorları ilə təchiz olunmuşdur.

“Metsamor” AES seysmik aktiv zonada yerləşdiyinə görə o, Cənubi Qafqazın “Çernobil”ı sayıla bilər. Bu gün regionumuz üçün təhlükə mənbəyi rolunu

AKTUAL MÖVZU

oynayan “Metsamor” AES-də baş verə biləcək hər hansı bir fəlakət heç də Çernobıldan geri qalmayacaqdır. Digər tərəfdən, təxminən 40 illik təcrübə nəticəsində BBƏP tipli reaktorların çox etibarsız olduğu müəyyən olmuşdur. Ən çox qəzalar da məhz BBƏP reaktoru ilə təchiz edilmiş stansiyalarda baş vermişdir. “Metsamor” AES də məhz, BBƏP modeli ilə çalışır. Stansiyanın ilk modulu BBƏP – 440/230 modelidir; bu, ən köhnə, təhlükəsizlik sistemi yox dərəcəsinə olan modeldir. Bu reaktorlarda təhlükəsizliyin saxlanma strukturu yoxdur və Çernobl RBMK reaktoru kimi təkdivarlıdır. Hər hansı bir hadisə baş verərsə, təkdivarlı reaktorda axmanın qarşısını almaq olduqca müşkuldür. Bununla yanaşı, stansiyanın müasir təhlükəsizlik və texniki təchizatının olmaması, reaktorun soyudulması üçün istifadə edilən suyun azlığı və soyutma sisteminin köhnə layihə ilə tikilməsi də regionun ekoloji vəziyyəti üçün ciddi təhlükələr ortaya çıxarır. AES-in BBƏP – 440/270 modelinə əsasən tikilən ikinci bloku isə, nüvə fəlakətlərinin qarşısını ala biləcək texniki təchizatdan və təhlükəsizlik sistemindən məhrumdur [1. 128-134].

Ermənistanın paytaxtı Yerevandan təxminən 40 km qərbdə Armavir rayonunda (Metsamor şəhərində) yerləşən bu stansiyanın tikintisinə Sovet İttifaqı dövründə 1969-cu ildə başlanılmış, birinci bloku 22 dekabr 1976-cı ildə, digər bloku isə 5 yanvar 1980-ci ildə köhnə texnologiyalarla inşa edilərək istismara verilmişdir. Blokların hər birinin istismar müddəti 30 il olmaqla 9 ballıq zəlzələyə hesablanmışdır. “Metsamor” AES-in ciddi təhlükə mənbəyi olmasını əsaslandırılan səbəblərdən biri də onun Rixter şkalası ilə 8 bal gücündəki seysmoaktiv zəlzələ zonasında tikilməsidir. Nüvə enerjisi üzrə beynəlxalq standartlar isə 5 baldan çox zəlzələ ehtimalı olan ərazilərdə AES-lərin tikilməsini qadağan edir. Lakin bu da faktdır ki, 9 bal zəlzələdə yer özünün formasını dəyişir və hazırda dünyada 9 bala davam gətirən tikili inşa olunmayıb. Müasir dövrdə belə 8 bal zəlzələyə də hər tikili davam gətirə bilmir. Belə halda gərək episentri bir qədər kənarda olmalı və eyni zamanda, zəlzələnin silkələnmə amplitudası da uzun olmamalıdır. Əgər 8 bal gücündə zəlzələnin episentri stansiyanın özündə olsa, üstəlik 2-3 dəqiqə silkələsə, çox çətin ki, bu stansiya davam gətirə bilsin.

1989-cu ildə Spitak şəhərində baş vermiş zəlzələdən dərhal sonra praktiki olaraq AES-də fəaliyyət göstərən bütün yerli personal stansiyanı tərk etmiş, əməliyyat və təmir personalının olmaması ilə əlaqədar reaktorun həddən artıq qızması təhlükəsi yaranmışdı. Qəzanın qarşısının alınması məqsədilə SSRİ Nazirlər Soveti və SSRİ Atom Nazirliyi ölkədə mövcud olan digər AES-lərdən, əsasən də Rusiyanın Kol şəhərində yerləşən AES-dən dərhal personalları cəlb etdi. Bu hadisədən sonra ümumi seysmik vəziyyət və təkrar baş verə biləcək təkanlar nəzərə alınaraq Ermənistan SSR Nazirlər Sovetinin 15 yanvar 1989-cu il tarixli 24 sayılı qərarı ilə 1989-cu il fevral ayının 25-də birinci blokun, daha sonra isə mart ayının 18-də ikinci blokun fəaliyyəti dayandırıldı. Lakin ciddi enerji böhranı ilə üzləşən Ermə-

nistan hökuməti beynəlxalq tənqidlərə baxmayaraq, 7 aprel 1993-cü ildə “Ermənistan AES-in ikinci enerji blokunda bərpaətmə işlərinin başlanması və yenidən istifadəyə verilməsi” üzrə qərar qəbul etdi. Nəticədə 1995-ci il noyabrın 5-də 408 MVt gücündə olan ikinci blokun işi bərpa edildi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, stansiya 2003-cü ildə Rusiyanın “İnter RAO EES” şirkətinə idarə olunmağa verilmişdir [2].

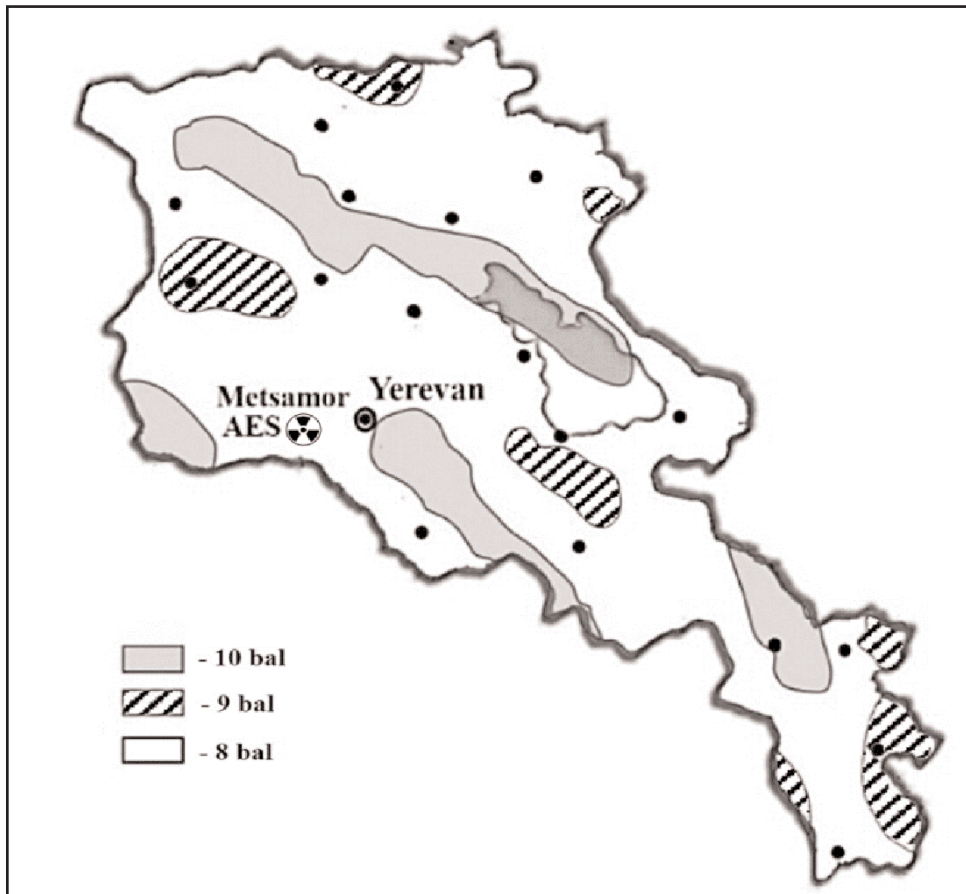
2009-cu ilin oktyabr ayında Ermənistan parlamenti gücü 1060 MVt olan yeni AES-in tikintisi barədə qərar vermiş və bununla əlaqədar “Metsamor-enerqoatom” rus-erməni şirkəti yaradılmışdır. Bu şirkət 2011-ci ildə dəyəri 5 milyard ABŞ dolları, istismar müddəti 60 il olan blokun tikintisinə başlamalı idi. 2016-cı ildə yeni stansiyanın tikintisi başa çatdıqdan sonra köhnə stansiyanın istismardan çıxarılması nəzərdə tutulmuşdu. Yeni blokun tikintisi ilə əlaqədar layihənin 50 faizinin maliyyələşdirilməsini Rusiyanın “Rosatom” şirkəti öz üzərinə götürmüşdü. Lakin layihənin həyata keçirilməsi üçün lazımı vəsaitin əldə olunmasında çətinliklər yarandığı üçün yenə onun həyata keçirilməsi təxirə salınmışdır. Belə ki, 2019-2020-ci illərdə yeni blokun istismarının nəzərdə tutulmasına baxmayaraq, investorların layihəyə marağının olmaması səbəbindən blokun tikintisinin başlanma müddəti 3-4 il uzadılmışdır. Bu iş 30 sentyabr 2016-cı ildə istismar müddəti bitən, hazırda istismarda olan köhnə blokun fəaliyyət müddətinin də uzadılmasına səbəb olacaq. Bununla əlaqədar “Rosatom” enerji blokunun istismar müddətinin 2026-cı ilə qədər uzadılması məqsədlə layihə üzərində işləyir. Layihənin dəyəri 150 milyon ABŞ dolları təşkil edir[2].

“Metsamor” AES bütövlükdə regionun ekologiyasını zəhərləyən infrastruktur kimi qiymətləndirilmişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, hazırda dünyada beş növ atom reaktorundan istifadə edilir. Lakin Ermənistanın “Metsamor” AES-i təhlükəsizlik baxımından xeyli geri qaldığı üçün həmin beşliyə daxil edilmir və bu AES-in region üçün təhlükəsini artıran bir amil də məhz onun davamsızlığı ilə bağlıdır. Belə ki, Yaponiyada belə stansiyalar Sovet İttifaqında tikilənlərə nisbətə zəlzələyə daha davamlı olmasına baxmayaraq, baş vermiş yeraltı təkanların törətdiyi fəlakətlər “Metsamor” AES-in region üçün təhlükəsini təkzibolunmaz edir. 2002-ci ildə Beynəlxalq Atom Enerjisi Agentliyinin (BAEA) o vaxtkı baş katibi Məhəmməd əl-Baradəyi Azərbaycana səfər edərkən ümummilli lider Heydər Əliyev bu məsələni qaldırmış və qeyd etmişdi ki, Ermənistanda yerləşən AES öz fəaliyyətini dayandırmalıdır. Çünki həmin AES köhnəlmiş texnologiyalarla işləyir və fəaliyyət müddəti bitmişdir. Azərbaycan dövləti tərəfindən xahiş olunmuşdu ki, Ermənistanda yerləşən AES-in fəaliyyətinin dayandırılması məsələsinə BAEA-da baxılsın. Lakin bu baş vermədi, müəyyən köməkliklər nəticəsində reaktorların ömrü 12-13 il uzadıldı.

AKTUAL MÖVZU

AES-in tikintisi zamanı ən vacib məsələlərdən biri onun yerinin seçilməsidir. Tələblərə görə, stansiyanın yerləşdiyi ərazidə torpaq möhkəm olmalı, ərazidə güclü zəlzələlərin başvermə ehtimalı çox az olmalıdır. Praktiki mövqe seçimi zamanı, stansiyanın yerləşdiyi ərazidə küləyin böyük şəhərlərə və məhsuldar torpaqlara deyil, əhalinin az məskunlaşdığı ərazilərə və mümkün olduqca dənizə istiqamətlənməsi nəzər alınmalıdır. Reaktorun soyudulması üçün stansiyanın böyük su mənbələrinin yaxınlığında tikilməsi də vacib şərtlərdəndir. Lakin “Metsamor” AES seysmik zonada yerləşdiyindən (şəkil 1) və qəza baş verəcəyi təqdirdə son illərini yaşayan reaktorun aktiv zonasının soyudulması üçün həmin ərazidə tələb olunan qədər su resursları çatışmadığından burada belə bir elektrik stansiyasının fəaliyyəti qəbul edilməzdir. Seysmik vəziyyət elədir ki, burada hətta ən mükəmməl stansiyanın tikilməsi belə məsləhət deyil [3.118-119].

ŞƏKİL 1. ERMƏNİSTAN RESPUBLİKASININ SEYSMİK RAYONLAŞDIRMA XƏRİTƏSİ

Radioaktiv çirklənmənin hesablamaları göstərir ki, “Metsamor” AES-də baş verə biləcək ağır qəza istənilən hava şəraitində region dövlətlərinin ərazilərinin radioaktiv çirklənməsinə gətirib çıxaracaq [4]. Bu da Kür və Araz çaylarının tamamilə çirklənməsinə səbəb olacaq. Nəticədə radionuklidlər yerüstü və qrunt suları vasitəsilə qısa müddətdə Azərbaycan ərazisinə düşəcək. AES-də qəza riski çox yüksək olduğundan burada hansısa qəzanın baş verməsi ətraf mühitə, eyni zamanda insanlara təsirsiz ötürülməyəcək [5].

Dünyada baş verən zəlzələlərin 90-95%-i tektonik plitələrin sərhədlərində olur ki, bu sərhədlərdən biri də Cənubi Qafqazdan keçir. Ərəbistan və Avraşiya tektonik plitələri vaxtaşırı burada toqquşur və nəticədə Cənubi Qafqaz boyunca, Şərqi Türkiyədə və Şimali-qərbi İranda dağıdıcı zəlzələlər baş verir [6. 20-21]. Zəlzələ eyni zamanda Ermənistan ərazisində 8-10 bal gücü ilə mütləq olaraq gözləniləndir və Armavir rayonunda zəlzələnin baş vermə ehtimalı yüksəkdir. İkinci amil isə “Metsamor” AES-də radiasiya qəzasının baş verə biləcəyidir. Çünki stansiyanın çevrəsində 5 tektonik çat vardır. Onlardan biri stansiyadan 34 km, biri 16 km, daha biri isə 500 metr məsafədədir. Həmçinin 13 il istismar olunaraq 25 il əvvəl dayandırılmış, sonralar bəzi hissələri sökülüb satılmış birinci blokun indiki vəziyyəti, onun radiasiya-nüvə təhlükəsizliyinin necə təmin olunması haqqında da heç bir məlumat yoxdur. Belə ki, reaktorun dayandırılması və onun konservasiya edilməsi müxtəlif aktivlik dərəcəsinə malik nüvə materiallarının idarə olunmasının və ərazinin radiasiya təhlükəsizliyinin təmin edilməsi işinin müasir dövrün tələbləri çərçivəsində yerinə yetirilməsini tələb edir [5. 124-125].

“Metsamor” AES-in fəaliyyəti müddətində stansiyada 150-dən artıq qəza yaşanıb. 1982-ci il oktyabr ayının 15-də “Metsamor” AES-in birinci blokunun buxar generatorundakı partlayışdan sonra maşın zalında yanğın baş verdiyindən stansiyadakı personal maşın zalını tərk etmişdi. Rusiyadan təyyarə ilə gətirilən operativ qrupun səyi nəticəsində 7 saat idarə edilməyən reaktor partlayışdan xilas olunmuş və o dövrdə böyük bir faciənin qarşısı alınmışdı. Yanğının nəticələrinin aradan qaldırılmasına yanğından mühafizə xidmətinin 110 əməkdaşı cəlb edilmiş və baş vermiş yanğın böyük həyəcan doğurmuşdu. Yanğın çətinliklə söndürülsə də, artıq ətraf güclü şüalanmaya məruz qalmışdı. Amma o vaxt bu barədə rəsmi səviyyədə susmağa üstünlük verildi. Blokun istismarının dayandırılması səbəblərindən biri də həmin buxar generatorunda texniki qüsurların aradan qaldırılmasının mümkün olmaması idi. Bundan əlavə, 2012-ci ilin iyun ayında stansiyanın bir neçə kilometrliyində baş vermiş daşqınlar da AES-in irriqasiya sistemini tamamilə sıradan çıxararaq stansiyanın su tullantıları çıxan borularına təsir etmişdir. Bu məsələ ilə bağlı hadisə yerində olan Ermənistanın “Ekolur” təşkilatının işçi qrupu etiraf etmişdir ki, stansiyanın zirzəmiləri su altında qalmış və daşqın suları tullantıları zirzəmiyə toplamışdır.

AKTUAL MÖVZU

Bölgədə zəlzələlərin son dövrlər artması fonunda “Metsamor” AES-də dəhşətli qəzanın baş verməsi ehtimalı olduqca yüksəkdir. Odur ki, ömrü başa çatmış stansiya hər hansı təbii kataklizmlər zamanı buna müqavimət göstərə bilməyəcək. Məsələn, 23 oktyabr 2011-ci il tarixində Türkiyənin Van şəhərində baş vermiş 7,2 ballıq zəlzələ nəticəsində Ermənistandakı AES-ə də zərər dəymişdir. Belə ki, baş vermiş radiasiya sızması zamanı stansiyanın ərazisi və ona yaxın 6 yaşayış məntəqəsi şüalanmaya məruz qalmışdır. 2005-ci ildən isə Metsamor ərazisindən insanların kütləvi çıxarılması başlanmış və 8 erməni kəndinin sakinlərinin böyük bir hissəsi işğal olunmuş Azərbaycan torpaqlarına – Dağlıq Qarabağa köçürülmüşdür [7].

Son 10 ildə bu zonada xeyli kiçik zəlzələnin baş verdiyi, seysmoloqların araşdırmalarına görə bu proseslərin intensivləşməkdə olduğu nəzərə alınarsa, “Metsamor” AES-də böyük qəza törənəcəyi halda yalnız Ermənistan deyil, bütün Cənubi Qafqaz, Yaxın və Orta Şərqi ölkələri də ciddi ziyan görəcəkdir.

MAQATE-nin AES-lərin təhlükəsizliyi təsnifatında “Metsamor” AES-i 146 təhlükəli stansiya siyahısında 145-ci yeri tutur. Bu blokun həm atmosfərə buraxdığı, həm də susoyutma sistemində olan tullantıları hava vasitəsilə respublikamızın ərazisinə daxil olur. İl ərzində beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən stansiyada dəfələrlə təftiş aparılmasına baxmayaraq, araşdırmaların nəticələri sirr olaraq qalır, bununla bağlı region dövlətlərinə heç bir məlumat verilmir. BMT-nin müvafiq konvensiyasına görə, zərərli və partlayış təhlükəsi olan texnologiyaların qurulması qonşu ölkələrdə qiymətləndirilməli, onun ətraf mühitə təsiri və törədəcəyi hər hansı fəsadlar haqqında qonşu dövlətlərlə razılıq protokolu imzalanmalıdır. Lakin region ölkələrindən olan Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan dövlətinin mütəxəssisləri “Metsamor” AES-də aparılan tədqiqatlara buraxılmır və hər üç dövlət üçün “Metsamor” AES-lə bağlı məlumatlar məxfi saxlanılır.

AES-in fəaliyyətinin ətraf mühitə təsiri ilə bağlı ən ümdə məsələlərdən biri əsas radioaktiv tullantıların basdırılması ilə bağlıdır. Bu iş xüsusi “məzarlıqlarda” yerinə yetirilir ki, radiasiyanın insanlara təsiri aradan qaldırılsın. Məlum olduğu kimi, atom reaktorlarında zənginləşdirilmiş urandan istifadə edilir. Onun tərkibi 2 %-dən 4,4 %-ə qədər uran-235-dən, qalan hissəsi isə uran-238-dən ibarətdir. AES-in istismarı zamanı yaranan işlənmiş (şüalanmış) nüvə tullantılarının tərkibi (İNT) 95 % uran-238-dən (təkrar istifadəyə yararlı) və 5 % radioaktiv tullantılardan (RT) ibarətdir. RT-nin tərkibi 20 % plutonium-239-dən (atom bombası istehsal etmək üçün istifadə olunur), 2 % daha təhlükəli olan transuran elementlərindən (plutonium, neptunium, küri izotopları) və qalan hissəsi 30 radioaktiv elementin yüzlərlə izotopundan (stronsium-90, sezium 137, yod 129 və s.) ibarətdir. SSRİ-nin dağılmasına qədər AES-dəki işlənmiş (şüalanmış) nüvə saxlanclarda daimi saxlanmaq və emal

olunmaq üçün Rusiyaya aparılırdı. İNT – fəvqəladə dərəcədə təhlükəli radioaktiv tullantıdır və onun 50 il təhlükəsiz saxlanması üçün xüsusi hazırlanmış saxlanclardan istifadə edilməlidir. Lakin bu gün də AES-in istismarı zamanı yaranan İNT-nin miqdarı və onların idarə olunması haqqında ictimaiyyətə heç bir məlumat verilmir. Həmin saxlanclarda seysmik aktiv zonada hansı şəraitdə saxlanması və radioaktiv təhlükəsizliyi təmin etmək üçün nə kimi tədbirlər həyata keçirildiyi məlum deyil [8].

Yüksək aktivli tullantılar yanacaqda gedən kimyəvi proses zamanı yaranır. “Metsamor” üçün nəzərdə tutulan saxlancların həcmi 78,34 m³ təşkil edir ki, onun da 10 il bundan qabaq 35 %-i dolmuşdur. Bu gün orada hansı vəziyyətin mövcud olması haqqında məlumat yoxdur. Bundan əlavə, saxlancların yerləşdiyi binanın damında 3000 ədəd çəlləyin (istismar zamanı yaranan maye radioaktiv tullantı ilə doldurulmuş) yerləşməsi üçün əlavə olaraq 655 m² ərazidən müvəqqəti istifadə olunmuşdur.

Gündəlik hasilatı təxminən 9 mln. kVt/saat olan nüvə obyektinin radioaktiv tullantılarının saxlanması üçün Ermənistanda müvafiq anbarların olmaması reallığı fonunda onların Azərbaycanın işğal edilmiş ərazilərində basdırılması faktı da beynəlxalq qurumlara bəllidir [9]. AŞPA-nın 9148, 9336 və 9444 sayılı sənədlərində bu nüvə obyektinin seysmik cəhətdən aktiv zonada yerləşdiyi və bütün bölgə üçün ciddi təhlükə mənbəyinə çevrildiyi qeyd olunsa da, Ermənistan bu çağırışları qulaqardına vurmaqda davam edir [10].

Kiçik ölkə kimi ərazisində tullantı yerləşdirməyə, yaxud zərərsizləşdirməyə, şəraiti olmadığından, bu problemi sadə yolla həll edir. Hazırda həmin tullantıların harada və hansı vəziyyətdə saxlanması haqqında heç bir məlumat verilmir. Lakin bu da faktdır ki, ölkəmizin zəbt olunmuş 20 % ərazisi nəzarətsiz qaldığından, ermənilər bu ərazilərdə radionuklidlərin qəbristanlığını yaradıblar. Əldə olunan məlumatlara əsasən, hər gün işğal olunmuş ərazilərimizə radioaktiv tullantılar daşınır.

“Metsamor” AES-in ekoloji fəlakət mənbəyi olduğunu Ermənistanın AES-də saxlanması təhlükəli sayılan nüvə yanacağını başından etməsi də sübut edir. Belə ki, 2013-cü ildə “Metsamor” AES-in istifadəsi üçün nəzərdə tutulmuş 7 kaset nüvə yanacağından 3-cüsünü Ermənistan Rusiyaya göndərmişdir. Qeyd edək ki, 1979 və 1987-ci illərdə də “Metsamor” AES-dəki 2 kaset nüvə yanacağı bu ölkəyə daşınmışdı.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı ekoloji terror siyasəti öz mahiyyəti və reallaşdırılması mexanizmləri baxımından olduqca müxtəlifdir. Bu cəhətdən su ehtiyatlarının çirkləndirilməsi taktikası da Ermənistanın ekoloji terror siyasətinin əsas təsir elementlərindən sayılır. Nəzərə alsaq ki, Cənubi Qafqazın ümumi şirin su ehtiyatlarının 62%-i Gürcüstanın, 28%-i Ermənistanın və yalnız 10%-i Azərbaycanın payına düşür, bu halda problemin kifayət qədər ciddi

olduğunu anlamaq mümkündür [11].

“Metsamor” AES bütün parametrlərə görə artıq konservasiya edilməli və dayandırılmalıdır. Lakin real olaraq Ermənistan bunu etmək imkanında deyil. Çünki onun elektrik stansiyasına ehtiyacı olduğundan, “Metsamor” AES-i işlətməyə məcburdur. Bu AES Ermənistanın elektrik enerjisinə olan tələbatının 40 %-ni ödəyir və ölkədə istehsal olunan elektrik enerjisinin 1/3 hissəsi onun payına düşür.

“Metsamor” AES-in yaratdığı təhlükə təkcə onun köhnə olması və hər an qəzalı vəziyyətlə üzləşəcəyi ilə məhdudlaşmır. Məsələnin daha bir narahatlıq yaradan tərəfi “Metsamor”dan radioaktiv maddələr qaçaqmalçılığıdır [12]. Haaqada keçirilən III Nüvə Təhlükəsizliyi Sammitində çıxış zamanı (25.04.2014-cü il) Prezident İlham Əliyev Ermənistanın “Metsamor” AES-dən nüvə və radioaktiv materialların qeyri-qanuni daşınmasına, həmçinin radioaktiv tullantı materiallarını basdırmaqla Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinin Ermənistan tərəfindən zəhərləndirilməsinə şərait yaratmasına dair iştirakçı ölkələrin dövlət və hökumət başçılarına öz kəskin etirazını bildirmişdir. Ermənilərin nüvə materialları qaçaqmalçılığı edən tranzit ərazi kimi istifadə etdikləri Gürcüstanda bu məsələ ilə əlaqədar 2012-ci ildə həbs edilənlərin sayının nəzərəçarpan dərəcədə artması radioaktiv materialların “qara bazarı”nın aktivləşməsi ilə bağlı narahatçılığı daha da artırmışdır. Gürcüstanda səkkiz il əvvəl yaradılmış xüsusi təyinatlı nüvə polis bölməsi tərəfindən son yeddi ildə 15 iş üzrə aparılmış araşdırma həbslərlə nəticələnib. Həbslər nüvə materialları qaçaqmalçılığı üçün böyük bazarın mövcud olduğunu və bəzən bu növ radioaktiv materialların, o cümlədən Ermənistan, Türkiyə və Abxaziyadan gizli olaraq keçirildiyini aşkar edib. Buna misal olaraq keçmişdə Yerevan nüvə tədqiqatları mərkəzində çalışan fizik Hrant Ohanyanın adını qeyd etmək olar. Belə ki, o, 2010-cu ildə 17 qram uranı siqaret qutusunda qoyub Ermənistandan Gürcüstanı gedən qatara yerləşdirmiş və bu ölkədə xüsusi təyinatlı nüvə polis bölməsi tərəfindən yaxalanaraq 14 illik həbs cəzasına məhkum olunmuşdur. Belə maddələrin məhz “Metsamor” AES-dən əldə edilməsi danılmazdır. Bu fakt bir daha göstərir ki, regiondakı əsas nüvə obyektinin təhlükəsizlik təminatında boşluqların olması ölkəmizə və regiona böyük təhlükə törədir [13].

Rusiya Ermənistanı neft və qaz ixracını azaltmaqda maraqlı olduğundan, “Metsamor”un fəaliyyətini dəstəkləməklə eyni zamanda onu özünün atom enerjisindən daha çox asılı vəziyyətdə saxlamağa çalışır. Bundan əlavə, özünü Rusiyanın təsir dairəsinə salan Ermənistan üçün öz qonşuları ilə əlaqələri yaxşılaşdırmaq stimulu olduqca azdır. Buna görə də, Avropa İttifaqı və ya ABŞ daha ciddi narahatlıq bürüzə verməyincə və Rusiya öz mövqeyini nəzərdən keçirməyincə, “Metsamor” AES-in yaxın gələcəkdə bağlanma ehtimalı yoxdur.

“Metsamor” AES-in köhnə olması, müasir AES-lərdən geridə qalmasını nəzərə alsaq Ermənistanın 35 yaşlı reaktorunun regionu hansı miqyasda və böyüklükdə təhlükə ilə üz-üzə qoyduğu təkcə Azərbaycanı deyil, beynəlxalq aləmi də düşündürməlidir. Dünya birliyi, beynəlxalq təşkilatlar və ictimaiyyət Ermənistandan köhnə stansiyanın bağlanması, yeni stansiyanın tikilməməsini, reaktorun ömrünün üçüncü dəfə uzadılmamasını və fəaliyyətinin dayandırılmasını tələb etməlidir.

NƏTİCƏ

1. “Metsamor” AES-in zəlzələ riskli ərazidə yerləşməsi, stansiyanın təhlükəsizlik standartlarının köhnə və etibarsızlığı (üzərində qoruma qalxanı olmayan, qatı bazalt üzərinə inşa edilmiş köhnə bir stansiyanın olması), AES-in istismar müddətinin 2001-ci ildə bitməsinə baxmayaraq, onun hələ də işlədilməsi və Ermənistan dövləti tərəfindən AES-in təhlükəsizliyinin tənzimlənməsi mexanizminin zəif olması region üçün təhdidləri artıran əsas amillərdir.

2. Ermənistan regional nüvə təhlükəsizliyini və etibarlılığını müəyyənləşdirən rejimlərin tətbiq edilməsini nəzərə almaqla öz qonşularından razılığın alınması, həmin sahələrin etibarlılığı və təhlükəsizliyi barədə məlumatların şəffaf şəkildə mübadiləsi, region dövlətlərinin mütəxəssislərinin “Metsamor” AES-ə buraxılması və risklərə görə kompensasiyanın ödənilməsi kimi prosedurları həyata keçirməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənova S.M. Ətraf mühit, ekoloji maarifləndirmə və ekoloji tərbiyə. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2013
2. <http://www.azerbaijan-news.az>
3. Hacızadə E., Hüseynov F. Nüvə energetikası: ekoloji-iqtisadi dəyərləndirmələr və inkişaf perspektivləri. Bakı, “Azərbaycanın vergi jurnalı”, 2012
4. Методика выявления и оценки при разрушениях (авариях) атомных электростанции / Москва, Воениздат, 1989
5. Paşayev A. M., Bayramov A. A., Ağayeva S. H. Radiasiyadan mühafizə. Bakı, “Çaşıoğlu”, 2001
6. Hacıyev M.N., Mahmudov H.S. Aqrar sahədə mülki müdafiə. Gəncə, ADAU, 2012
7. <http://www.gurtul.persianblog.ir>
8. <http://www.azerbaijan-news.az>
9. The situation over the Metsamor Atomic Station in Armenia. PACE doc. 10223, 21 June / <http://www.assembly.coe.int>

10. The functioning of the Metsamor Atomic Power Station of Armenia: great danger for the South Caucasus and the whole of Europe. PACE doc. 9650, 2003, 8 January / <http://www.assembly.coe.int>
11. <http://www.azerfax.az>
12. Bayramov A.A. Nuclear forensic threat risk assessment. Risk Analysis: The Evolution of Science, SPA 2010
13. <http://www.bbc.co.uk>

РЕЗЮМЕ

АНАЛИЗ УГРОЗЫ АРМЯНСКОЙ «МЕЦАМОРСКОЙ» АТОМНОЙ ЭЛЕКТРОСТАНЦИИ

Г. МАНСИЕВ, А. БАЙРАМОВ

В статье подробно рассматривается деятельность «Мецаморской» АЭС в Армении, которая представляет большую угрозу для региона. Впервые дан анализ безопасности на Южном Кавказе и отмечена актуальность проведения научно-исследовательских работ в этой области.

SUMMARY

THE ANALYSIS OF THE THREAT OF ARMENIAN “METSAMOR” NUCLEAR POWER STATION

G. MANSIYEV, A. BAYRAMOV

In the article for the Southern Caucasus safety the large dangerous activity of Armenian “Metsamor” Nuclear Power Station is enlightened. Firstly, there have been given an analysis of safety at the Southern Caucasus and, also, the actuality of carrying out of scientific research is necessary.

ETNİK MÜNAQIŞƏLƏRİN BEYNƏLMİLƏLLƏŞMƏSİ TENDENSİYALARI

Zəfər NƏCƏFOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: beynəlmiləlləşmə, humanitar müdaxilə, irredentizm, üçüncü tərəf.

Ключевые слова: интернационализация конфликта, гуманитарная интервенция, ирредентизм, третья сторона.

Keywords: internationalization, humanitarian intervention, irredentizm, third party.

Etnik konfliktlər yalnız dövlətdaxili nəticələr doğurmur, həm də beynəlxalq münasibətlər və xarici siyasət sferasına təsir göstərir. Belə ki, bəzi etnik qrupların siyasi tələbləri (məs, setsessiya) dövlətin ərazi sərhədlərinin legitimliyinə təsir edə bilər. Bəzi hallarda isə, digər dövlətlər daxili etnik konfliktlərə müdaxilə etməyi özləri üçün gərəkli sayır. Bundan əlavə, xaricdən bu cür müdaxiləni “etnik soydaşlar”ına kömək məqsədilə etnodiaspor təşkilatları da həyata keçirə bilər. Bu halların hər birində etnosiyasi konfliktlər beynəlxalq miqyas alır.

Soyuq müharibəyədək olan elmi yanaşmalarda etnik konfliktlərin beynəlmiləlləşməsi prosesi sırf dövlətdaxili aspektdən izah edilirdi. Bunu dərk etmək bir o qədər də çətin deyildir. Çünki sərt bipolyar sistem bu cür konfliktlərin zorakı xarakter almasına və genişlənməsinə imkan verməmişdir. Lakin sərt bipolyar sistemin iflası etnik ziddiyyətlər üzərindən ciddi nəzarətin götürülməsinə və onların beynəlxalq maraqları təhdid etməsinə yol açmış oldu. Xüsusən də qlobal geosiyasi dəyişiklik zolağına düşən mürəkkəb etnik regionlarda – Balkan ölkələrində və Qafqazda lokal etnosiyası ziddiyyətlərin kəskinləşməsi onlara beynəlxalq xarakter – dövlətlərarası xarakter vermiş oldu.

Sovet tədqiqatçıları öz əsərlərində “**beynəlmiləlləşmə**” terminindən istifadə etməyiblər. Onun əvəzində “**daxili konfliktlərə xarici müdaxilə**” anlayışı işlədilib. Bu ad altında qarşı-qarşıya duran iştirakçılar tərəfindən yaradılan daxili konfliktə digər dövlətin silahlı qüvvələrinin birbaşa müdaxiləsi başa düşülür. Bu cür izah “**beynəlmiləlləşmə**”dən daha çox “**müdaxilə**”yə uyğun gəlirdi üçün SSRİ ekspertləri, hətta xüsusi termin – “**xarici müdaxiləli daxili konflikt**” termini irəli sürmüşdülər. 1997-ci ildə xarici

müdaxilə baş verən iki konflikt: Konqoda (müdaxilə edən – Anqola ordusu), Zairdə (müdaxilə edən – Ruanda ordusu) olmuşdur.

Konfliktlərin “beynəlmilləşməsi”nə qarşı tətbiq edilən digər anlayışdan biri **“iri hərbi konflikt”** anlayışıdır. Belə bir fikirlə razılaşmaq olar ki, son dərəcə dar mənada izah edilən **“daxili konfliktə xarici müdaxilə”** anlayışının müasir reallığa cavab verməyən daha bir “iri hərbi konflikt” deyəmi ilə əvəzlənməsi beynəlmilləşmiş konfliktlərin sayının dəqiq müəyyən edilməsində məhdudiyətlərə gətirir (8.pp.83).

Müasir şəraitdə beynəlmilləşmə anlayışı daha geniş məzmun kəsb edir. Etnik konfliktlərin beynəlmilləşməsi xarici aktorların daxili-siyasi etnokonfliktlərin dinamikasına bu və ya digər dərəcədə təsir göstərmək, o cümlədən konfliktin nizamlanması və onun idarə olunmasına müdaxiləsi başa düşülür.

90-cı illərdən etibarən baş qaldırmış konfliktlərin təbiəti haqqında belə bir subyektiv fikirlə razılaşmaq olur ki, beynəlmilləşmiş daxili konfliktlər özü də həm beynəlxalq, həm də dövlətdaxili konfliktlərin daha təhlükəli cizgilərini birləşdirir. İlk öncə qeyd etmək lazımdır ki, müasir etnik konfliktlər sürətli yayılma qabiliyyətinə malikdir. Bunun başlıca səbəbi ondan ibarətdir ki, beynəlmilləşmiş daxili konfliktlər daha geniş geosiyasi qarşıdurmanın tərkib hissəsi hesab edildiyindən onların doğurduğu təhlükələr kompleks xarakter daşıyır. Belə ki, 90-cı illərin birinci yarısında dünyanın bir sıra regionlarında xeyli konflikt zonası yaranmışdır və onlara daimi hərbi-siyasi gərginlik və mütəmadi olaraq alovlanan zorakılıq xasdır. Buna misal kimi, Cənub-Şərqi Avropadan Yaxın və Orta Şərqedək uzanan “böhranlar qövsü”nü göstərmək olar. Digər nəhəng konflikt zonası Sudan, Efiopiya, Anqola və s. əraziləri əhatə edir.

Bu cür konfliktlərin daha təhlükəli cəhətlərindən biri onların transmilli (assimetrik) təhdidlərlə – etnik təmizləmə, genosid, terrorizm, narkotiklərin becərilməsi və yayılması, insan alveri, qeyri-qanuni silah alveri və s. ilə sıx əlaqədə olmasıdır. Bu tip təhdidlər insan hüquqlarının kütləvi şəkildə pozulmasına və humanitar fəlakətlərə yol açır.

Məhz bu səbəbdən beynəlxalq ictimaiyyət günahsız dinc əhalini bu tip münaqişələrin ağır iztirablarından qorumaq naminə «mütləq suverenlik» ideyasından geri çəkilir və bu siyasəti humanitar müdaxilə vasitəsilə həyata keçirir. NATO-nun Balkanlarda preventiv addımları «humanitar müdaxilə» strategiyası çərçivəsində həyata keçirilib. Bu əməliyyat nəticəsində NATO Balkanları serb təcavüzündən və genosidindən xilas etdi, etnik sərhədlərin delimitasiyasını həyata keçirdi və orada sülhün bərpasını donor təşkilatların inhisarına verdi.

Etnik konfliktlərin genişlənməsi reallığı birbaşa və dolaylı iştirakçıların qüvvələrinin konkret nisbətindən və düzülüşündən, maraqlı dövlətlərin si-

yasətindən və beynəlxalq siyasətin ümumi iqlimindən asılıdır. İngilis nəzəriyyəçisi **Jon Berton “biheyvior”** (davranış) yanaşmasında dövlətdaxili konfliktin beynəlxalq xarakter almasını münaqişə iştirakçıları arasında qüvvələr tarazlığının olmamasında görür. Zəif tərəfin xaricdən yardım alması, üstün tərəfi də analoji addıma sövq edir və nəticədə konflikt genişlənir. Müəllifin fikrinə əsasən, daxili münaqişənin istənilən konkret hadisəsinə onun daxili və xarici aspektlərinin qarşılıqlı əlaqəsi fonunda baxmaq lazımdır (11. pp.78).

Konfliktlərin beynəlmilləşməsinə gətirən səbəblərdən biri sülhü mühafizə əməliyyatıdır. Postbipolyar dövrün sülhümühafizə əməliyyatları global geosiyasi dəyişiklikliyin ciddi təsirinə məruz qalıb. Əgər soyuq müharibə dövründə beynəlxalq təşkilatların, ilk növbədə isə BMT-nin himayəsi altında keçirilən çoxtərəfli sülhümühafizə qüvvələrinin birtərəfliyi qismən də olsa gözlənilirdisə, hazırda belə əməliyyatlar konflikt bölgəsini əhatə edən strateji regionlara çıxış əldə etmək, yaxud da orada möhkəmlənmək məqsədi güdür. Necə ki, Rusiya postsovet məkanında cərəyan edən konfliktlərdə MDB çərçivəsində sülhümühafizə əməliyyatlarına özünün geosiyasi maraqlarının müdafiə mexanizmi kimi baxır. Qərb isə postkommunist ölkələrindəki konfliktlərdə çoxmillətli sülhümühafizə qüvvələrinin iştirakını məqbul sayır. Belə ki, Qərbdə postsovet regionunda sülhümühafizə aksiyalarının beynəlmilləşməsinə daha çox Rusiya üçün həyati mühüm sayılan ölkələrdə onun təsirini məhdudlaşdırmağın səmərəli vasitəsi kimi baxırlar.

Bu konsepsiyanın əsasında sadə tezis dayanır: sülhümühafizə rolunu oynayan konflikt zonası üzərində siyasi nəzarəti ələ keçirir və postkonflikt nizamlanması prosesində nəzarətdən əl çəkməyərək, əksinə, onu daha da möhkəmləndirir. Bunu 2008-ci ildə Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxiləsindən sonra rəsmi Tbilisinin Cənubi Osetiya münaqişəsində sülhümühafizə rolunu Rusiyanın inhisarından çıxarıb, ABŞ və Qərb ölkələrinin də qatılacağı ehtimal edilən çoxmillətli koalisiyaya vermək istiqamətində yürütdüyü siyasətində görmək olardı.

Apardığımız təhlillər belə deməyə əsas verir ki, xarici maraqların toqquşma obyektinə çevrilmiş etnik konfliktlər aşkar və gizli proteksionist sistemlə mühafizə olunan geopolitik sahədir. Konfliktologiya elmində **“funksional”** nəzəriyyənin banisi sayılan alman sosioloqu **Georq Zimmel** haqlı olaraq qeyd edirdi ki, yalnız “üçüncü”nün peyda olması ilə çoxplanlı münasibətlərdə müxtəlifliyin dərki, kompromislərin formalaşması qrup həmrəyliyi yaranması üçün imkanlar açılır.

Etnik konfliktlərin beynəlmilləşmə səbəblərini kompleks şəkildə təhlil etməyə cəhd edən R.Stavenhaqen bu səbəblər cərgəsində xaricdə etnik qohumluğu, xarici ideoloji dəstəyi, qayğılı qonşuları, cəlb olunmuş ali döv-

lətləri, tarixi yükü, etnodemoqrafik balansın dəyişməsinə və birbaşa müdaxiləni göstərmişdir (3, səh.160). Bu səbəblər problemin işıqlandırılmasında səmərəli empirik baza rolu oynaya bilər. Lakin müəllifin tədqiqatında konfliktin regional ölçüləri və üçüncü tərəfin fəaliyyəti olduqca məhdud təhlil edilib. Digər tərəfdən, bu tədqiqat işi soyuq müharibə dövründə baş vermiş münaqişələri əhatə etdiyi üçün müasir dövr konfliktlərinə xas olan geosiyasi reallıqları əhatə etmir».

Müasir ədəbiyyatlarda beynəlmilləşmiş daxili münaqişələrin tədqiqində bu cür məsələlərə: etnik konfliktlərə xarici müdaxilənin motivləri, subyektləri, formaları və onun nəticələrinin beynəlxalq münasibətlər sistemində təsiri və s. geniş diqqət yetirilir.

Etnik münaqişələrə “xarici müdaxilə” – qonşu dövlətin və dövlətlərin, habelə dövlətlərustü təşkilatların yeritdiyi siyasət beş motivə görə: humanitar müdaxilə, müdafiə xarakterli müdaxilə, qorumaq məqsədilə edilən müdaxilə, eqoist məqsədlərə görə müdaxilə və eqoist məqsədlərə görə müharibə və s. fərqləndirilir (8, səh.160). Daxili münaqişəyə xarici müdaxilə adı altında diplomatik təşəbbüslər, iqtisadi yardımın genişlənməsi və iqtisadi sanksiyaların tətbiqi, bu və ya digər formada ya üsyançı qruplara, ya da dövlət qüvvələrinə hərbi yardımın genişlənməsi, həmçinin münaqişə zonasına silahlı qüvvə göndərilməsi və s. başa düşülür. Müdaxilənin bir çox formaları öz strukturuna görə mürəkkəbdir, yəni dövlətlər bir çox səbəblərə görə hərəkət edir, lakin bu fəaliyyətin həqiqi motivi daha çox diplomatiya pərdəsi altında gizlədilir.

1. Humanitar müdaxilə. Bəzən xarici müdaxilə humanitar düşüncədən, zorakılığın miqyasını azaltmaq cəhdlərindən yararlanır. Bu o zaman baş verir ki, münaqişəli tərəflərin davranışı beynəlxalq dəyər və normaları pozur, qarşı duran tərəflərin qəddarlığı ilə müşahidə olunur, habelə genosidə və etnik təmizləməyə gətirir (4, səh.100). Belə hallarda qonşu dövlət və ya dövlətlər, dövlətlərustü subyektlər (BMT, ATƏT, Avropa İttifaqı), habelə transmilli səviyyədə subyektlər kimi qəbul edilən QHT-lər, hüquq müdafiə, humanitar təşkilatlar (Sərhədsiz həkimlər, Sərhədsiz jurnalistlər, Qripis) humanitar məqsədlərə görə hərəkət etmək məcburiyyətində qalırlar. Bu fəaliyyətin missiyası münaqişəyə məruz qalmış ölkədə insanların iztirablarını yüngülləşdirmək və orada sülhü və təhlükəsizliyi bərpa etməkdir.

Bu cür fəaliyyət daha çox xoş niyyət və altruist məqsədlərdən irəli gəlir. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, region dövlətlərinin bu cür vəziyyətlərdən öz təhlükəsizlik mənafevləri naminə yararlanmaq istəyi də istisna olunmur. Məsələn, Əfqanıstanda münaqişə şəraitinin aradan qalxması onunla həmsərhəd olan region dövlətlərinin milli təhlükəsizlik maraqlarına tam cavab verir.

2. Praktikada elə hallara rast gəlinir ki, qonşu dövlət qaçqınların axını

və hərbi basqınların qarşısını almaq, hərbi əməliyyatların yeni-yeni ərazilərə yayılmasına yol verməmək, yaxud da müharibəni dayandırmaq məqsədilə “**müdafiə xarakterli müdaxilə**”yə əl atmalı olur. Bu cür hallarda region dövlətlərinin hərəkət motivi sırf özünümüdafiə adlandırılı bilər. 1982 və 2006-cı illərdə İsrail ordusu Fələstin radikallarını (Hizbullah) neytrallaşdırmaq məqsədilə Livana daxil olmuşdu. Buraya Türkiyənin İraqın şimalında kürd (PKK-KADEK) terrorçularına qarşı apardığı antiterror kompaniyasını da əlavə etmək olar.

Müdaxilənin bu tipini milli, regional və qlobal təhlükəsizlik düşüncəsi ilə əlaqələndirmək də mümkündür. Belə ki, bir ölkədəki etnik zorakılıq qonşu dövlətlərin etnik müxtəlifliyə malik regionlarında ciddi qeyri-sabitlik yarada bilər. Bu hal, xüsusən də, etnik konfliktlərin beynəlxalq sərhədlər vasitəsilə aşkar yayılması təhlükəsi mövcud olarsa baş verir. Uzun sürən etnik konfliktlərin nəticəsi kimi terrorçu təşkilatlar şəbəkəsi yaranarsa, etnik üsyankarların əlinə kütləvi qırğın silahı keçərsə, onda beynəlxalq müdaxilənin motivləri qlobal təhlükəsizlik mənafeələrinə xidmət etmiş olar. Bu tip müdaxilə onu edən ölkənin və ya dövlətlərarası təşkilatlara daxil olan ölkələr qrupunun milli mənafeyi ilə əlaqələndirilir. NATO-nun Əfqanıstana, İraqa və Liviyaya hərbi müdaxiləsi bu təsnifata aid edilə bilər.

3. **Xaricdəki etnik soy və ya etnik qohumluq** etnik münaqişənin qızışmasına təkan verir. Belə bir vəziyyətdə qonşu dövlətin rəhbərləri digər ölkədə hərbi əməliyyatlarda iştirak edən öz etnik yurddaşlarını qorumaq, ya da dəstəkləmək məqsədilə “qorumaq xatirinə müdaxilə”yə əl atır. Belə hallarda qonşu dövlətin atdığı addımı beynəlxalq hüquq nöqtəyi-nəzərdən sırf özünümüdafiə xarakterli addım kimi xarakterizə etmək mümkün deyil, baxmayaraq ki, həmin dövlət həmişə bəyan edir ki, sadəcə olaraq, öz millətinə mənsub nümayəndələri qoruyur. Serbiyanın Bosniya-Hersoqovinaya, Rusiyanın Gürcüstana hərbi müdaxiləsi buna misaldır.

Bu tip siyasətin transmilli səviyyədə 3 modeli mövcuddur: a) etnik irredentizm siyasəti; b) etnik diaspor siyasəti; c) transmilli etnik təşkilatların fəaliyyəti (1, səh.158).

Etnik irredentizm siyasəti. Etnik irredentizm adı altında dövlət sərhədləri ilə iki və ya daha çox dövlət arasında parçalanmış etnik qrupların birləşdirici və ya yenidən birləşdirici hərəkəti başa düşülür. Belə hallara çox rast gəlinir ki, etnik qrupun yaşadığı areal bir neçə dövlətin ərazisini əhatə edir. 1-ci, etnik qrupun yaşadığı ərazi süni şəkildə parçalana, nəticədə isə yeni dövlət yarana bilər. (1949-1990 Almaniya, Koreya). 2-ci, etnik qrup müxtəlif dövlətlərin ərazisində yaşaya bilər, lakin onların heç birində çoxluq təşkil edə bilməz (kürdlər). 3-cü, daha geniş yayılmış misal, diasporla bağlıdır. Belə ki, bir dövlətdə üstünlük təşkil edən qrup bir və ya bir neçə

qonşu dövlətdə etnik azlıq olan “etnik soydaşları”ndan ayrı düşüb. Nəticədə irredentist hərəkatın yaranması üçün əsas yaranır. “İtirilmiş” etnik soydaşlara yenidən qovuşmaq məqsədilə mövcud dövlətlərarası sərhədləri dəyişdirməyə cəhd irredentizmin istənilən forması üçün əsas sayılır. Tarix göstərir ki, qonşu ölkədə etnik qohumlara malik olan etnik azlıq yaşadığı dövləti hakim etnik çoxluq qurupunun siyasi hegemonluq aləti kimi qəbul etməyə başladığı andan etnik irredentizm siyasəti üçün əsas yaranır (5). Bu şəraitdə etnik azlığın çoxluq statusu təşkil etdiyi və siyasi sistemə nəzarət etdiyi qonşu dövlətdə bəzi siyasi dairələr ekspansionist ambisiyalara baş vurmağı və etnik birləşmə tələblərini irəli sürməyi öz siyasi məqsədləri üçün gərəkli sayı bilər. Xaricdə yaşayan etnik azlıq və ya onun fraksiyası bu tipli çağırışlara həssas ola bilər ki, nəticədə onların mədəni, iqtisadi və siyasi narazılığı asanlıqla irredentist tələblərə çevrilə bilər.

Çox vaxt dövlətin irəli sürdüyü irredentist tələblər yalnız öz tərkibinə xarici etnik soydaşların daxil olmasını deyil, həm də onların məskunlaşdığı ərazilərin qatılmasını nəzərdə tutur. Bu tələblərin realizəsi beynəlxalq sərhədlərin dəyişdirilməsi mənasını verir. Etnikliklə əsaslandırılmış irredentist tələblər nəinki etniklərarası, həmçinin dövlətlərarası müharibələrə gətirə bilər. Keçmiş Yuqoslaviya faciəsinə əsas səbəblərdən biri serb siyasətçilərinin qonşu slavyan dövlətlərinin əraziləri hesabına Böyük Serbiya yaratmaq ideyası olub. Yunanıstanın Kipr, Ermənistanın Dağlıq Qarabağ, Macarıstanın Slovakiya və Rumıniyada yaşayan macarlara münasibətdə siyasəti irredentist məqsədlərdən qaynaqlanır (9, səh. 35).

Etnodiaspor siyasəti. Diaspor adı altında qəbul edilən ölkədə immiqrant mənşəli etnik qruplar nəzərdə tutulur. Onlar doğulduğu ölkə ilə mənəvi və maddi əlaqələr saxlayırlar. İlkin olaraq, etnodiaspor icmalar qarşılıqlı müdafiə və öz üzvlərinin yad etnik əhatə şəraitində mədəni, sosial və dini tələbatlarının ödənilməsinə yardım etmək məqsədilə təşkil olunur. Sayına görə iri etnodiaspor icmalar siyasiləşə və öz üzvlərinin kollektiv maraqlarının müdafiəsi məsələsinə diqqət mərkəzinə gətirə bilər (məşğulluq sferasına, təhsil və digər iqtisadi imkanlara qeyri-diskriminasiyalı çıxış).

Etnik diaspora doğulduğu ölkənin hökumətinin mənafeyi naminə yaşadığı dövlətin xarici siyasətinə təsir edə bilər. Məsələn qismində XX əsrin əvvəllərində ABŞ-dakı alman lobbisinin ABŞ-ın Birinci Dünya müharibəsinə daxil olmaması istiqamətində apardığı fəaliyyəti, uzun müddət yunan və erməni icmasının ABŞ Konqresində antitürk fəaliyyətini göstərmək olar.

Transmilli etnodiaspor siyasətinin fəallaşmasına yönələn təşəbbüslər yalnız miqrantları qəbul edilən dövlətlərin hökumətlərindəki, yaxud da diasporun öz daxilindəki fraksiyalardan deyil, həm də miqrantların çıxdığı dövlətin hökumətinin daxilindəki müəyyən siyasi fraksiyalardan irəli gələ bilər.

lər. Əlcəzair hökumətinin 1993-cü ilədək rəsmi siyasəti buna misaldır.

Transmilli etnik təşkilatların fəaliyyəti. Transmilli etnik siyasətin daha bir təzahürü dünyanın müxtəlif ölkələrində filiallara malik qeyri-hökumət etnik təşkilatların fəaliyyəti hesab edilir. Bura Cənub-Şərqi Asiya və Şimali Amerika ölkələrində Çin kapitalı ilə fəaliyyət göstərən transmilli kompaniyalar, Ərəb Şərqində yerləşən ölkələrdə fələstinli qaçqınların siyasi təşkilatları, İsrail dövlətinin yaranmasınadək olan dövrdə sionist təşkilatların fəaliyyəti daxildir.

4. Qonşu dövlət digər ölkədə cərəyan edən daxili ixtişaşlardan mənəfət əldə etmək, regionda iqtisadi, siyasi və hərbi məqsədlərə nail olmaq və mövqelərini möhkəmləndirmək məqsədilə **“eqoist məqsədlərə görə müdaxilə”**dən yararlanmağa çalışırlar. Regional rəqiblər qarşı duran tərəflərə yardımçı olmaqla onların toqquşmasından özlərinin geopolitik maraqları naminə istifadə edirlər. Dəstək-maliyyə yardımının təqdim edilməsi, hərbi ləvazimat və canlı qüvvənin göndərilməsi, maddi-texniki yardımın təmin edilməsi və baza, ya da sığınacaq verilməsi formasında ifadə edilir. Beynəlxalq praktikada elə hallar da mövcuddur ki, bəzi dövlətlər etnik münaqişəyə öz ideoloji baxışlarını yaymaq vasitəsi kimi baxır. Qəzzafinin rəhbərlik etdiyi Livianın bir neçə belə münaqişəyə cəlb olunmasından, onun ETA və İRO kimi millətçi ekstremist hərəkatlara dəstəyindən, Fillippində Moro üsyanını dəstəkləməsindən, sonra isə Moro rəhbərliyi ilə Filippin hökuməti arasında danışıqların təşkilində aparıcı rol oynamasından çox yazılıb. Analoji misal qismində İranın Yaxın Şərq münaqişəsində oynadığı rolu qeyd etmək olar. Rəsmi Tehran İsrailə qarşı mübarizədə Fələstin radikallarından təşkil olunmuş HƏMAS və Hizbullah kimi terrorçu təşkilatlara maliyyə və silah yardımı göstərməklə məlum regiona islam inqilabını ixrac etməyə cəhd göstərir.

5. Nəhayət, qonşu dövlət daxili nizamsızlıqdan istifadə edib, rəqibinin ərazisinə soxula bilər. Eqoist məqsədlərə görə müdaxilə ilə soxulma arasında fərq ondan ibarətdir ki, birinci vəziyyətdə qonşu dövlət üsyançıları dəstəkləyir və müharibəni özgə əli ilə aparır. İkinci halda isə qonşu dövlət irimiqyaslı hücum planını özünün hərbi gücünün tətbiqi ilə həyata keçirir. 1970-ci ildə İordaniyada vətəndaş müharibəsinin getdiyi bir vaxtda Suriya bu dövlətə hücum etmişdir. 1980-ci ildə İraqın İrana soxulması da bu kateqoriyaya aid edilə bilər.

Qeyd edilən müdaxilə motivlərinin analizi ümumilikdə münaqişə prosesində “üçüncü tərəfin” iki növ fəallığı arasında fərqi göstərməyə imkan verir. Birinci halda fəallıq yardım etməkdə, digər halda isə vasitəçilik səhərində təzahür edir. Belə ki, çox zaman üçüncü tərəf konfliktə qoşularaq bu və ya digər tərəfə müttəfiq qismində konfliktin tamamlanmasına kömək

AKTUAL MÖVZU

edir. Məsələn, ABŞ Birinci Dünya müharibəsinə Üçlər İttifaqına qarşı Antanta tərəfindən daxil oldu. Üçüncü tərəfin fəaliyyətinin bu tipinin mənası tərəflərdən birinə müharibədə qalib gəlməyə, yaxud heç olmazsa, yaxşı nəticəyə nail olmağa kömək etməkdən ibarətdir.

Üçüncü tərəfin partizan davranışı konflikt vəziyyətində tərəflərdən birinin imkanlarını artırmağa və üstünlük verilən tərəfə rəqibinə ziyan vurmaq, yaxud rəqib tərəfindən bu cür hərəkətlərin azaldılmasına, yaxud onunla saziş bağlamağa kömək edə bilər. Vasitəçilik fəaliyyətini üçüncü tərəf iki tərəf arasındakı mübahisəli problemlərin tənzim olunması zamanı kompromis həllə nail olmaq, yaxud hər iki tərəfin olduğu aramsız konflikt davranışına son qoymaq məqsədilə həyata keçirir.

Xarici aktorların müdaxiləsi nəticəsində etnik konfliktlərin beynəlmilləşməsi müxtəlif formalar ala bilər. Müdaxilənin birbaşa və dolaylı formaları fərqləndirilir (12, səh.67).

Daxili etnokonfliktə xaricdən birbaşa müdaxilə formalarına ayrı dövlət, həmçinin ayrı beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən həyata keçirilən beynəlxalq vasitəçilik, arbitraj və sülhyaratma aid edilir.

Müdaxilənin dolaylı formaları xaricdəki etnik soydaşların dəstəklənməsi siyasəti və strateji müdaxilə hesab edilir. Etnik soydaşların dəstəklənməsi siyasətinə haqq qazandıran etnik həmrəylik hissləri dövlətin xarici siyasətinin prioritet istiqamətlərindən hesab edilə (Macarıstanın və Rusiyanın öz etnik həmvətənlərinə münasibətdə siyasəti) və ikitərəfli müqavilələrdə təsbit oluna bilər.

Etnik konfliktlərin miqrasiya nəticəsində baş verdiyi və ayrı-ayrı dövlətlərdə etnodemoqrafik tarazlığın dəyişildiyi hallarda, etnik miqrantların mənsub olduğu ölkə miqrantlarının hüquqları ilə əlaqədar beynəlxalq və ikitərəfli səviyyədə narazılıq ifadə edə bilər. Belə ki, Hindistan Şərqi Afrika və Sakit okeandakı (Uqanda, Fici) hindlilərin taleyinə marağ göstərir. Türkiyə və Əlcəzair Qərbi Avropa hökumətləri ilə onların ölkələrindən olan işçi-miqrantların vəziyyətinə toxunan sazişlər bağlayır (3, səh.122).

Etnik konfliktə digər müdaxilə forması olan strateji müdaxilə bir ölkənin digər ölkədəki etnik konfliktə dolaylı təsiri kimi xarakterizə edilir, lakin etnik həmrəylik hissləri ilə deyil, dövlət səviyyəsində milli maraqlar anlayışı ilə motivasiya edilir. Məsələn, bir ölkənin hökuməti digər ölkədəki etnik konfliktə öz maraqlarını realizə etmək və qorumaq məqsədilə istifadə edə bilər. Düşmən dövləti zəiflətmək və parçalamaq məqsədilə daxili etnik konfliktlərdən istifadə edilir.

Bundan əlavə, strateji müdaxilə subdövlət səviyyəsində baş verir. Etnik qrup öz məqsədlərini geosiyasi tranzit zamanı həyata keçirməyə cəhd edir. Bu cür fəaliyyət özünü beynəlxalq siyasətdə etnik faktorun strateji istifa-

dəsi kimi büruzə verir. Bu yerdə nüfuzlu alman tədqiqatçısı K.Offenin «daxili azlıq – xarici azlıq deməkdir» ifadəsi yerinə düşür.

Qeyd edildiyi kimi, beynəlmilləşmiş daxili (etnik) münaqişələrin əsas təsir hədəfi qonşu dövlətlərdir. Bu təsiri beş kateqoriya üzrə təsnif etmək olar: *qaçqınlar problemi, iqtisadi problem, hərbi problem, sabitsizlik problemləri və dövlətlərarası müharibə (8, səh.571).*

Hər bir konflikt hərbi obyektlərlə yanaşı, qeyri-hərbi obyektləri, o cümlədən dinc mülki əhalini hədəf seçir. Nəticədə evsiz-eşiksiz insanlar qaçqına, yaxud da məcburi köçgünə çevrilərək, qonşu ölkələrə keçmək məcburiyyətində qalırlar. Nəhəng qaçqın dalğası təbii resurs baxımından məhdud olan ölkələr üçün ciddi iqtisadi problemlər yaradır. Əgər qaçqınlar öz yurddaşlarına mənsub qonşu ölkəyə keçirlərsə, onların vəziyyəti gəldikləri ölkədə soydaşlarını radikallaşdırma bilər. Ermənistanın işğalçılıq siyasəti nəticəsində öz ata-baba torpaqlarını tərk etmiş azərbaycanlıların qonşu İrana keçməsi orada yaşayan nəhəng azərbaycanlı icmasının Ermənistanın işğalçı siyasətini pisləyən dinc aksiyalar keçirməsinə səbəb olmuşdur.

Yaxın Şərqi münaqişəsindən də analoji misallar gətirmək mümkündür. 1967-ci ildə İsrailin İordan çayının qərb sahilini işğal etməsi nəticəsində fələstinli qaçqınlar İordaniyaya gəlmiş və onların radikal hissələri 1970-ci ildə orada vətəndaş müharibəsinə səbəb olmuşdur. Yerli hökumət vətəndaş müharibəsinin qarşısını almaq məqsədilə radikal fələstinli qruplaşmaları ölkədən xaric etdi. Onların əksəriyyəti Livana sığınaraq, bir neçə il sonra orada növbəti vətəndaş müharibəsi törətdi.

İqtisadi problem. Daxili münaqişələr regionda ticarət, nəqliyyat, rabitə, enerji resursları və onların nəqli məsələsində dövlətlər arasında dərinləşmiş geoiqtisadi əlaqələrə öldürücü zərbə endirir. Azərbaycanda və Çeçenstandakı müharibələr bir müddət Xəzər neftinin daşınması prosesinin həyata keçirilməsinə mane olmuşdur. Əfqanıstanda və Tacikistandakı müharibələr Mərkəzi Asiyada ticarəti pozmuş, yüz illər ərzində yaranmış yolları ticarətə bağlamış, ticarət və xarici sərmayələri məhdudlaşdırmış, nəticədə isə bir çox qruplar narkotika alverinə keçmişlər (6, səh. 32-45).

Hərbi problemlər. Daxili münaqişələr qonşu dövlətlər üçün hərbi problemlər yaratmağa qadirdir. Birincisi, qonşu dövlətin ərazisi üsyankar separatçı-terrorçu qrupa logistik dəstək üçün dəhliz qismində istifadə edilə bilər. Pakistan və İrandan əfqan mücahidləri hərbi və ərzaq plasdarmı kimi istifadə edirdilər. Şri-Lankadakı tamil separatçıları öz silahlarını Hindistanın Tamil-Nadu ştatından alırlar.

İkinci versiya bundan ibarətdir ki, üsyankar qruplar qonşu dövlətin ərazisindən əməliyyatlar üçün baza, yaxud da sığınacaq qismində istifadə edirlər. Myanmada kxmer üsyancıları qonşu Tailandda qan qardaşlarının

AKTUAL MÖVZU

yaşadıqları ərazilərdə baza yaratmışlar. PKK terrorçuları Türkiyədə öz əməliyyatları üçün Şimali İraqı bazaya çevirmişlər.

Üçüncüsü, bəzən yerli hökumət ona qarşı çıxan separatçı və terrorçu qrupları və onların bazalarını məhv etmək məqsədilə qonşu dövlətin ərazisində antiterror əməliyyatlar aparmaq məcburiyyətində qalır. Dəfələrlə İsrailin hərbi qüvvələri Livan ərazisinə və Fələstin administrasiyasına məxsus Qəzza sektoruna girərək, orada HƏMAS və Hizbullah yaraqlılarına məxsus bazalara hava zərbələri endirib. 1995-ci ildə və 2007-ci ildən başlayaraq bugünədək Türkiyə Silahlı Qüvvələri kürd terrorçularının hərbi bazalarını məhv etmək məqsədilə antiterror əməliyyatları aparmış və hazırda da bu kompaniyanı davam etdirməkdədir.

Sabitsizlik problemləri. Yuxarıda sadalanan bütün səbəblər, heç şübhəsiz, sabitsizlik problemləri qismində qonşu ölkələrə təsir etmək iqtidarındadır. Bu vəziyyəti daha çox beynəlxalq sərhədlər boyunca yerləşən parçalanmış xalqlara aid etmək olar. Çünki parçalanmış milli qruplar münafişənin ən yaxşı ötürücüsü hesab edilir. Dünyanın polietnik regionlarında (Qafqaz, Balkan, Yaxın Orta Şərq, Mərkəzi Asiya və s.) münafişələri ona görə həll etmək mümkün deyil ki, milli problemlər qarşılıqlı olaraq bir ölkədən digərinə keçir.

Dövlətlər arasında müharibə. Qonşu dövlətin ərazisinə sığınmış üsyankar və terrorçu qruplara qarşı hərbi kompaniya dövlətlərarası qarşudurma yarada bilər. Və yaxud, belə bir şəraitdə ərazisi qonşu dövlətlə terrorçu qrup arasında hərbi əməliyyat meydanına çevrilmiş dövlət öz suverenliyini və ərazisini müdafiə etməyə qalxarsa, analoji vəziyyət yarana bilər.

Heç şübhəsiz, dövlətlərarası etnosiyasi münafişələrin nəticələri beynəlxalq siyasət və dövlətlərarası münasibətlər sferasına ciddi təsir göstərir. Bütövlükdə etnik konfliktlərin 3 mümkün nəticə tipini göstərmək mümkündür: 1-dinc etnik barışıq; 2-dinc etnik ayrılma; 3-konfliktlərin uzun sürən mərhələyə daxil olması (1, səh.158). Başqa sözlə, münafişəli etnik qruplar razılığa gəlib birlikdə yaşamağı davam etdirə, yaxud ayrı yaşamağa başlaya, yaxud da bir-birinə güzəştə getməyərək vəziyyətə nəzarət uğrunda mübarizəni davam etdirə bilər. Bu halların hər birində etnik konfliktlərin nəticələri beynəlxalq münasibətlərə mühüm təsir göstərir.

Etnik barışıq. Etnik qruplar öz mübahisələrini dinc və müstəqil həll etmək iqtidarında olarsa (məs; etnoregional muxtariyyatın yaradılması, yaxud genişlənməsi haqqında sazişin əldə edilməsi, narazı etnik azlığın etnik çoxluqla eyni dərəcədə iqtisadi imkanlar və siyasi statusla təmin edilməsi), etnik konflikt xarici ölkələr üçün ciddi problemlər doğurmayacaq, beynəlxalq vəziyyət dəyişməz qalacaq. Əgər münafişənin əsas nizamlanma vasitəsi danışıqlar hesab olunarsa, onun gedişində xarici aktorlar üçüncü tərəf qismində sülh danışıqlarına (vasitəçilik, azlıq üçün daha möhkəm təminat-

ların işlənilib hazırlanmasına yardım edilməsi, mümkün konstitusion dəyişikliklər üçün təkliflərin irəli sürülməsi) yardım göstərə bilər. Danışıqların bitməsindən sonra beynəlxalq aktorlar yeni regional aktorlarla ticarət sazişlərinin bağlanmasına yardım edə bilər.

Etnik ayrılma. Bir sıra hallarda münaqişəli etnik qruplar bütün maraqlı tərəfləri razı salacaq yeni konstitusiya qanunu hazırlamaq iqtidarında olmur və müəyyən şəraitdə mövcud hüquqi əlaqələrin qurulması və müstəqil dövlətin yaradılması haqqında qərar qəbul edə bilər. Mədəni ayrılmaya nadir hallarda rast gəlinir, belə ki, etnik coğrafiya həddindən artıq mürəkkəb olduğundan əksər qruplar parçalanmanı öz identikliyinə, regional təsirinə və beynəlxalq siyasətdə çəkisinə təhdid kimi qəbul edir. Çoxmillətli dövlətlərin parçalanması onların süqutu, etnik azlığın setsessiyası, müstəqil dövlətini yaratması və ya digər dövlətlərlə birləşməsi və s. hallarda beynəlxalq sistemdə və dövlətlərarası münasibətlərdə ən ciddi dəyişikliklər baş verir. Beynəlxalq münasibətlərin subyektivi olan digər dövlətlər regional təhlükəsizliyə təhdid edən potensial etnik separatizm və irredentizm laqeyd qala bilməzlər. Bu baxımdan çoxmillətli dövlətlərin daxilində ciddi sabitsizlik xarici dövlətlərin müdaxiləsinə yol açır.

Etnik ayrılma bir neçə səbəb ucbatından beynəlxalq ictimaiyyət üçün sadaladığımız bəzi ciddi problemlər doğurur: birincisi, əvvəllər qəbul olunan daxili sərhədlər beynəlxalq sərhədlər qismində tanınmalıdır; ikincisi, xarici dövlətlərin qarşısında dayanan yeni dövlətlə diplomatik əlaqələr yaratmaq, yaxud yaratmamaq məsələsini həll etməlidir; üçüncüsü, xarici dövlətlər yeni dövlətin beynəlxalq və regional təşkilatlara üzv olması məsələsini həll etməlidir; dördüncüsü, süquta uğramış dövlətlə əvvəllər bağlanmış beynəlxalq müqavilələrin şərtlərini yenidən nəzərdən keçirmək; beşincisi, yeni dövlətlə yeni ticarət və maliyyə münasibətlərinin gərəkliliyi və inkişafı məsələsi qalxır; altıncısı, bu dəyişikliklərin regional və global sabitliyə təsirini qiymətləndirməyə və müvafiq olaraq daxili və beynəlxalq təhlükəsizlik siyasətini dəyişdirməyə zərurət vardır.

Konfliktlərin uzun sürən mərhələyə və etnik müharibələrə keçməsi. Daxili siyasi etnik konfliktlərin bu cür inkişaf ssenarisi beynəlxalq sistem və dövlətlərin xarici siyasətləri üçün ciddi problemlər törətməyə qadirdir. Əsas səbəblərdən biri bu cür kəskin etnik konfliktlərin beynəlxalq sərhədlərə yayılması təhlükəsidir. Bu baxımdan etnik münaqişələrin yayılmasının 2 yolu – diffuziya və eskalasiyası güman edilir .

Beynəlxalq diffuziya adı altında bir dövlətin daxilində uzun sürən və davamlı etnik zorakılığın digər dövlətlərdə ciddi konfliktlərin yaranması ehtimalını artıran, həmçinin azlıq qrupuna yoluxma effekti və ideoloji təsiri əks etdirən şərait başa düşülür. Diffuziya çox zaman başqa dövlətlərdə et-

nik qrupların düşüncə sistemə təsir göstərən informasiya axınının təsiri nəticəsində baş verir. Bir tərəfdən xaricdəki hadisələr ölkədə hakimiyyətin etnik balansını birbaşa dəyişdirə, mövcud etnik anlaşmanı (müqaviləni) poza və zorakılığa gətirə bilər (qaçqınlar axını). Digər tərəfdən bir ölkədə etnik konflikt digər ölkədəki etnik qrupların öz tələblərini radikallaşdırmağa sövq edə bilər. Bundan əlavə, bir ölkədə uzun sürən zorakı konflikt digər ölkələrdə etnik qrupları öz statuslarının effektiv siyasi təminatları bərədə yenidən düşüncəyə vadar edə bilər.

Etnik konfliktlərin beynəlxalq eskalasiyasına elə hallar aid edilir ki, o zaman etnik konfliktlər bir ölkədə ənənəvi dövlətlərarası ittifaqlar, irredentizm, öz əhalisinin diqqətini daxili problemlərdən digər dövlətlərin probleminə yönəltmək, qonşu dövlətlərin daxili zəifliyini öz mənafeyi üçün istifadə etmək yolu ilə öz orbitinə yeni xarici iştirakçılar cəlb edir. Başqa sözlə, eskalasiya adı altında etnik konfliktin bir ölkədə beynəlxalq konfliktin detonatoru rolu oynayacağı şərait dərk edilir. Daxili-siyasi etno-konfliktlərin həm diffuziyası, həm də eskalasiyası nəinki bu konfliktə cəlb olunmuş etnik qruplar və mərkəzi hökumət üçün, eləcə də digər dövlətlər və bütöv bir region üçün dağıdıcı nəticələrə gətirə bilər.

Nəticədə bu qənaətə gəlirik ki, etnik konfliktlərin beynəlmilləşməsi hər bir konfliktin özü üçün müxtəlif cür nəticələr doğura bilər:

- a) xarici müdaxilə ucbatından konfliktin kəskinləşməsi baş verə bilər;
- b) xarici maraqların müdaxiləsinin nəticəsi kimi konflikt uzana bilər;
- v) beynəlxalq qayğı və təzyiq nəticəsində konfliktin yumşaldılmasına nail oluna bilər;
- q) vasitəçilik, yaxud xarici qüvvələrin müdaxiləsi nəticəsində konflikt iştirakçıları arasında barışıq əldə oluna bilər;
- d) konfliktin inversiyası, başqa cür desək, etnik konflikt xarici partnyorların xüsusi maraqları ilə bağlı qeyri-etnik ola bilər, ümumiyyətlə isə digər növ konfliktə çevrilə bilər (məsələn, 2003-cü ildən bugünədək İraqda cərəyan edən hadisələr).

NƏTİCƏ

Məqalə etnik konfliktlərin beynəlmilləşməsindən bəhs edir. Müəllif etnik konfliktlərin beynəlmilləşməsinə gətirən səbəbləri, xarici müdaxilənin motivləri və formaları, qonşu dövlətlər üçün doğurduğu problemləri araşdırır. Bu tip konfliktlərin polietnik regionlar üçün təhlükəli nəticələr doğurmaq iqtidarında olmasını əsaslandırmağa çalışır.

ƏDƏBİYYAT

1. Аклаев А. Р. Этнополитическая конфликтология. Анализ и менеджмент: (Учебное пособие), Москва, Дело, 2005
2. Родольфо Ставенхаген. Этнические конфликты и их воздействие на меж-

дународное сообщество. МЖСН, № 24, 98. Стр.155-162.

3. Дмитриев А.В. Миграция: конфликтное измерение. Научное издание. Монография, Альфа Москва

4. Кулагин В. М. Международная безопасность. Учебное, пособие для вузов. - Москва, Аспект Пресс, 2006

5. Колосов В.А.,Трейвиш А. И. Этнические ареалы современной России: сравнительный анализ риска национальных конфликтов. Полис, № 7, 1997.

6. Малышева Д. Конфликты на юге СНГ и на Ближнем и Среднем Востоке. (сравнительный анализ) Мировая экономика и международные отношения, № 10, 1995.

7. Платонов Ю. Этнический фактор: психология и геополитика. Москва, Аспект Пресс, 2002

8. Michael E.Brown. "The causes and regional dimensions of international conflict". Cambridge, MA, 1996

9. Chazan N. Irredentism and International Politics. Boulder, CO: Lynne Rienner, 1991

10. Esman M. Ethnic actors in international politics // Nationalism and Ethnic politics. 1995

11. Gurr T. R. Minorities at risk: a global view of ethnopolitical conflicts. Washington, DC. USIP Press, 1993

12. Lake D. A. and Rothschild D. The international spread of ethnic conflict: fear, diffusion and escalation. Princeton, NJ Princeton University Press, 1998

**РЕЗЮМЕ
ИНТЕРНАЦИОНАЛИЗАЦИЯ НАЦИОНАЛЬНЫХ
КОНФЛИКТОВ
З. НАДЖАФОВ**

Эта статья посвящена интернационализации этнических конфликтов. В своей статье автор анализирует причины интернационализации конфликтов, мотивы и формы внешнего вмешательства и проблемы создаваемые для соседних государств. Автор стремится обосновать опасные последствия оказываемые этими конфликтами на состояние дел в полиэтнических регионах.

**SUMMARY
INTERNATIONALIZATION OF
THE ETHNIC CONFLICTS
Z. NAJAFOV**

This article deducated to the problems of internationalization of the ethnic conflicts. Author analyses the reasons of ethnic conflicts' internationalization , motives and forms of foreign interventions and problems arised for neighbouring states and tries substantiate that such conflicts may result in dangerous consequences for entire poliethnic regions.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

MAYE PARTLAYICILAR VASİTƏSİLƏ TANK ƏLEYHİNƏ XƏNDƏKLƏRİN QƏFİLDƏN HAZIRLANMASI

Polkovnik-leytenant İlkin Məhərrəmov

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: torpaqda partlayış, ən aşağı müqavimət xətti (AMX), tank əleyhinə xəndək, maye partlayıcı maddə, xətti atımlar, tank əleyhinə xəndək tələsi.

Ключевые слова: взрывание грунта, линия наименьшего сопротивления (ЛНС), противотанковый ров, жидкие взрывчатые вещества, заряд линейный, ловушка из противотанковых рвов.

Keywords: ground demolition, the lowest resistance line (LRL), antitank ditch, liquid explosive, linear charges, antitank ditchtrap.

E-mail: Meherremov_Ilkin@box.az

Dünyada baş verən qlobal və lokal müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, döyüş əməliyyatlarının gedişində mühəndis maneələri, eləcə də istehkam (fortifikasiya) qurğuları bəzən həlledici rola malik olur. Bu iki mühəndis təminatı təyinatına görə bir-birindən fərqli olmasına baxmayaraq, ölkəmizin mövcud işğal vəziyyəti və dərinlikdə döyüş əməliyyatları aparma ehtimalı nəzərə alındıqda, həmin mühəndis qurğularının hazırlanması mövzusu bu gün də aktualdır. Onların qurulmasını asanlaşdırmaq və yaradılmasının gözlənilməzliyini (qəfilliyini) təmin etmək baxımından, maneələrin və istehkam qurğularının partlayış üsulu ilə qurulması üsulu daha effektivdir.

Haqqında bəhs edilən üsul, ölkə ərazisinin müdafiə hazırlığını sülh dövründən təmin etməklə yanaşı, həmin ərazidə yerləşən təsərrüfatların, əhəlinin və texnikanın yerdəyişməsinə və fəaliyyətinə məhdudiyət yaratmır.

Birinci mərhələdə hazırlanacaq qurğuların çox az məsrəfli və aşınmaya qarşı dözümlü olması, eləcə də mülki əhali və digər canlılar üçün heç bir təhlükə törətməməsi, təklif olunan üsulun ən üstün cəhətlərindəndir.

Müasir dövrün tələblərinə uyğun olaraq, elm və texnologiya sürətli inkişaf edir. Bu inkişaf ümumibəşəri elmin, onun yaradıcılıq və sintezetmə qabiliyyətinin vəhdəti ilə baş verir.

Hərb işinin ölkənin yaşamasının qarantı olması ilə əlaqədar olaraq, bu sahənin təkmilləşdirilməsi istiqamətində qazanılan hər bir uğur ümumilikdə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Dövrün tələbinə uyğun olaraq, hərbi fəaliyyət meydanında qəfilliyi və

gözlənilməzliyi təmin etməklə tank əleyhinə xəndəklərin hazırlanması işində maye partlayıcıların müxtəlif növlərinin istifadə edilməsi yeni perspektivlər açacaqdır.

Bu metod başqa formalarda bəzi ölkələrin mülki sektorunda geniş tətbiq edilir. Xüsusən, sərt iqlim şəraiti olan ərazilərdə yeraltı karbohidrat (neft, qaz və.s.) borularının çəkilməsi üçün xəndəklərin açılması işində özünü tam doğruldu.

Sülh dövründə, eləcə də təhdid dövründə və ya bilavasitə müharibə başladıqdan sonra, ölkəmizin dərinliyində düşmənin tank və digər texnikalarının hərəkətinə mane olmağı, bununla da həmin qüvvələrin ləngidilməsi, bizim qoşunlar üçün əlverişli istiqamətə yönəldilməsi və atəş vasitələri ilə məhv edilməsi üçün qurulması zərurəti vardır.

Əgər biz sülh və ya təhdid dövründə tank əleyhinə xəndəklərin hazırlanmasını ənənəvi üsulla həyata keçirəcəyiksə, xəndəklər böyük ərazini əhatə edəcəyi üçün aşağıdakı neqativ təsirlərlə qarşılaşacağıq: yollara, kommunikasiya qurğularına və meliorasiya obyektlərinin normal fəaliyyətinə maneə yaratması ilə; kəşidəyi bütün ərazilərdə hərəkətin tam və ya qismən məhdudlaşdırılması ilə; iqlim təsirləri altında, xüsusən, düzənlik ərazilərdə yağıntılardan və küləklərin təsiri ilə; qısa müddətdə dolaraq yararsız vəziyyətə düşmə ehtimalı ilə; təcavüzkar dövlət tərəfindən əvvəlcədən aşkar edilərək əks-tədbirlər görülməsi və bununla da demək olar ki, hərbi cəhətdən heç bir üstünlük qazandırmaması ilə; qurulduğu zolaqlardakı kənd təsərrüfatı və sənaye obyektlərinin işinə mənfi təsir göstərməklə, eləcə də müəyyən bir ərazi kəsimini tam təcrid etməklə həmin rayon üçün iqtisadi cəhətdən ciddi zərərər törədəcəyi ilə.

Maye partlayıcı maddələrlə hazırlanan xəndəklər isə yuxarıda göstərilən çatışmazlıqların heç birinə yol açmadığı kimi, bir neçə həlledici üstünlüyə də malikdir: iqtisadi cəhətdən səmərəlidir; heç bir təsərrüfat və sənaye obyektinə zərəri yoxdur və onların fəaliyyətini məhdudlaşdırmır; əvvəldən hazırlanmış müdafiə planlarına əsasən kompleks müdafiə tədbirlərinin bir hissəsi olmaqla, bir-neçə müxtəlif istiqamətlərdə və bir neçə sırada hazırlana bilər; partlayış keçirildiyi anda düşmən texnikasını və canlı qüvvəsini məhv edəcək; qəfilliyi tam təmin edir; çox böyük əraziləri əhatə edir; maskalanmasına ehtiyac yoxdur; tankları və digər texnikaları "tələ"yə sala bilər; çox qısa zamanda birinci hazırlıq dərəcəsinə gətirilə bilər; ölkənin ehtimal olunan bütün tank hücumu istiqamətlərində qurula bilər; sıradan çıxaraq tam yararsız vəziyyətə düşmə ehtimalı azdır.

Partlayıcı maddə atımının miqdarının hesablanması. Tank əleyhinə xəndəklərin maye partlayıcılarla hazırlanması zamanı onun miqdarının hesablanması üçün aşağıdakı düsturdan istifadə edilməsi, alınmış nəticənin

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

verilmiş partlayıcı maddə növünün trotil ekvivalentliyi əmsalına vurulması məqsəduyğundur.

Xəndəklərin (səngərlərin) açılması üçün partlayıcı maddə (PM) atımlarının hesablanması düsturu:

$$C_u = KM_u h^2 \quad [2.158]$$

C_u - uzadılmış 1m uzunluğunda atımın çəkisi, kiloqramla;

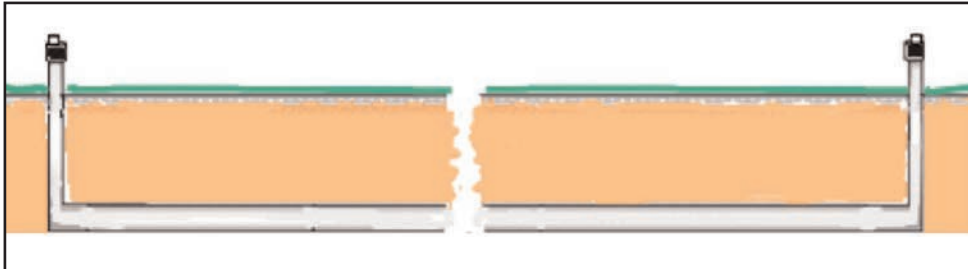
K - torpağın (qruntun) növündən asılı olan xüsusi əmsal (xüsusi cədvəldə verilir) [2.160];

M_u – partlayış təsirlərindən asılı əmsal (xüsusi cədvəldə verilir) [2.161];

h - ən aşağı müqavimət xətti (AMX), metrə.

Ani təsirli maneələrin üç hazırlıq dərəcəsinə hazırlanması məqsəduyğundur.

Üçüncü hazırlıq dərəcəsi. Əvvəlcədən təyin olunmuş istiqamətdə və uzunluqda, torpağın növündən asılı olaraq lazımi dərinlikdə (orta hesabla 1,4-1,75 m) tranşey qazılır. Həmin tranşeyə plastik (polietilen, kompozit və s.) borular yerləşdirilir və bir-birinə calanır. Xəndəyin başlanğıc və axırncı nöqtələrində olmaqla iki çıxış – “doldurma yuvası” hazırlanır. Bundan sonra torpaq öz yerinə tökülməklə tranşeylər doldurulur. Həmin boruların keçdiyi ərazilərdə həyat öz normal axarı ilə davam etdirilir.

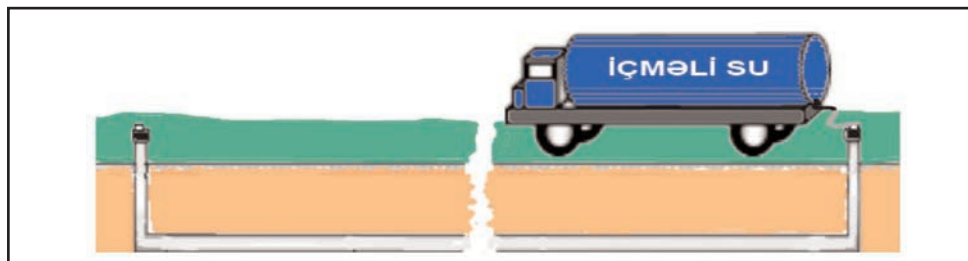
ŞƏKİL 1. Maye partlayıcılarla hazırlanan, anidən tank əleyhinə xəndək yaratma qurğusunun ümumi görünüşü

İkinci hazırlıq dərəcəsi. Bu hazırlıq dərəcəsinə həmin maneənin tətbiq olunma ehtimalı və ya ehtiyacı yarandığı anda belə keçilir: maneə maye partlayıcı maddə (PM) ilə doldurulur (PM-in növündən asılı olaraq hər 100 metrə 800-1200 litr olmaqla); nəzərdə tutulmuş konstruksiyaya uyğun olaraq torpaq səthindən yuxarıda yerləşən doldurma başlıqları çıxarılır; partlayış şəbəkəsi qurulur, amma nəzarətsiz partlayışın baş verməməsi üçün detonatorlar partlayış yuvacığına salınmadan təhlükəsiz şəkildə şəbəkəyə qoşulur; elektrik partlayış şəbəkəsi güc mənbəyinə qoşulmur; bütün fəaliyyətlər ciddi maskalanma şəraitində düşməndə yanlış təsəvvür yaratmaqla icra edilir (məsələn: ağac əkilməsi və s.); maneə mühafizə altına alınır.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Şəkilə içməli su maşını adı ilə maskalanmış maye partlayıcı maddə maşınından qurğunun doldurulması göstərilmişdir.

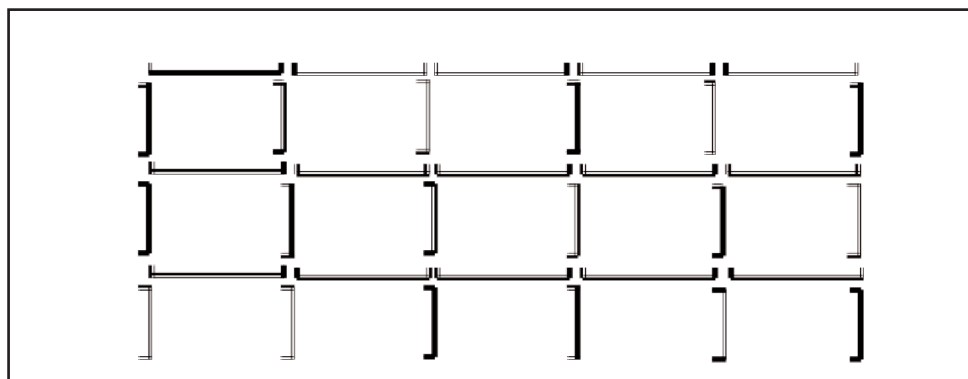
ŞƏKİL 2. Maye partlayıcılarla hazırlanan anidən tank əleyhinə xəndək yaratma qurğusunun doldurulması

Birinci hazırlıq dərəcəsi

Bu hazırlıq dərəcəsinə bilavasitə düşmən yaxınlaşdığı zaman keçilir. Həm də işlər elə yerinə yetirilməlidir ki, qurğu “Atəş” komandasının icra edilməsinə tam hazır olsun və bu hazırlıqdan sonra heç bir aralıq fəaliyyətlərə, yoxlama-nəzarət işlərinə və s. ehtiyac qalmasın.

Maneədən istifadə

Ərazi tor formasında 3-cü hazırlıq dərəcəsinə olan “atım boruları” (AB) ilə təchiz edilir. Boruların uzunluğu, xanaların ölçüləri və s. real ərazidən, öz qoşunlarımızın və düşmənin imkanlarından asılı olacaqdır. Maneənin ölçüləri bir neçə kilometrə qədər ola bilər;

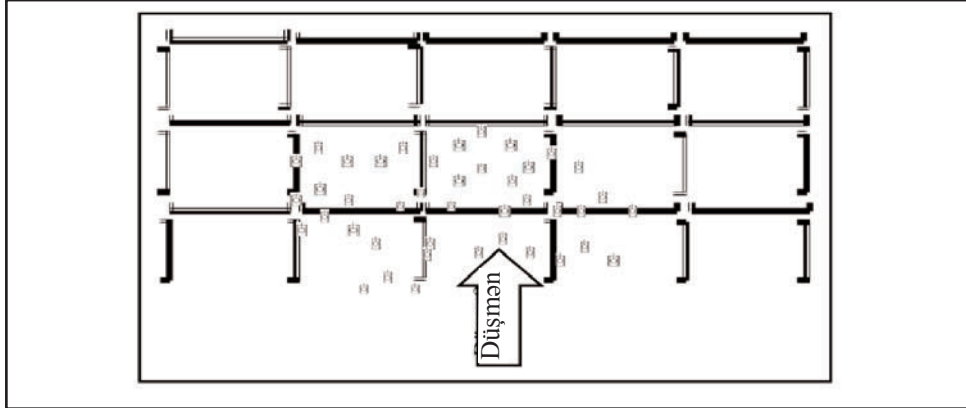

ŞƏKİL 3. Maye partlayıcılarla hazırlanan anidən tank əleyhinə xəndək yaratma qurğusunun tor şəklində qurulması variantı

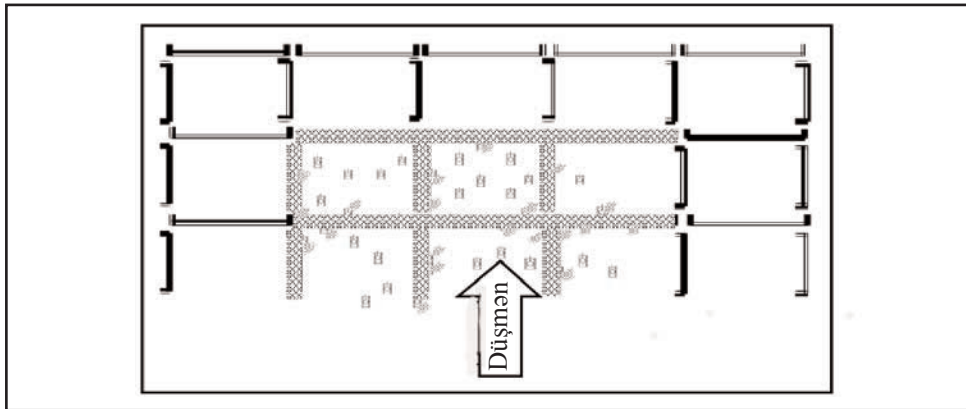
Düşmən texnikası taktiki məqsədlə lazım olan yaxınlığa buraxılır. Bu zaman ani partlayışla bir-birindən təcrid edilir. Sonra tankvuran, raket, artilleriya silahları ilə tam məhv edilir. Bu da hücumun qarşısını almazsa, dərinlikdə həm təkrar-təkrar törədilən partlayışların, dağıdıcı təsiri, həm də tank əleyhinə xəndək tələlərinə salınaraq müvafiq atəş vasitələri ilə tam məhv edilir.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ŞƏKİL 4. Düşmən tanklarının hazırlanmış sahədə əlverişli məsafələrə buraxılması, – ■ – düşmən tanklarının işarəsi

ŞƏKİL 5. Düşmənin hazırlanmış sahədə tank əleyhinə “tələ”yə salınaraq məhv edilməsi, ■ – partlayışın icra olunduğu hissələrin işarəsi

Maye partlayıcı maddələrdən istifadə etməklə istehkam (fortifikasiya) qurğularının hazırlanması. Ölkənin müdafiəsini dərinlikdə təşkil etmək zərurəti, eləcə də xüsusi əhəmiyyətli obyektləri bir istiqamətdə və ya dairəvi müdafiə etmək ehtiyacı yaranarsa, yuxarıda göstərilən üsulla səngərlər də qismən hazırlana bilər. Bu iş üçün yumşaldıcı və ya tullayıcı atımlardan istifadə etmək məqsədəuyğundur.

Qarşıdakı vəzifəyə uyğun olaraq müəyyən hallarda, xüsusən də qoşunların geri çəkilməsi və ya oynaq (manevr) müdafiə nəzərdə tutulan rayonlarda, atıcı səngərlərinin əlaqə səngərləri (tranşeylər) formasında partlayış üsulu ilə anidən yaradılması həyata keçirilə bilər.

Xüsusi əhəmiyyətli obyektlər və digər məntəqələrdə isə həmin obyekt və qurğuların zərər görməməsi üçün yumşaldıcı atımlardan istifadə edilməsi daha münasibdir.

Bu işlərin də görülməsi ardıcılığı tank əleyhinə xəndəklərin hazırlanması ilə eynidir. Bu halda dəyişən yalnız atımın miqdarı, basdırılacaq boruların diametri və basdırılma dərinliyi olacaqdır.

İqtisadi səmərəlilik. Respublikamızda, eləcə də sərhədyanı və işğal edilmiş zonalarda istifadəyə yararsız, qeyri-münbit ərazilər demək olar ki, yoxdur. Hətta ən əlverişsiz sayılan dağlıq yerlər, qeyri-məhsuldar torpaqlar belə əkin-biçin üçün yararlıdır.

Ölkə ərazisinin müdafiəyə hazırlanması, xüsusən də qərb və cənub-qərb istiqamətləri boyu dərinlikdə qabaqlayıcı tədbirlərin görülməsi öz növbəsində müdafiə səngərlərinin və maneələrin hazırlanması məsələsini aktuallaşdırır.

Lakin bu zaman böyük ərazilərdə qazıntı işlərinin aparılması orada iqtisadi faydalılığı çox azaldacaq və hətta sıfıra endirəcəkdir.

Həmin ərazilərin göstərilən metodla əvvəldən işlənib hazırlanması isə, qısamüddətli məhdudiyyətdən sonra, döyüş fəaliyyətlərinin başlanmasına qədər, tamamən əvvəlki qaydada istismar edilməyə imkan verəcək, sənaye, kənd təsərrüfatı, meliorasiya, kommunikasiya və s. işlərin görülməsinə heç bir məhdudiyyət yaratmayacaq. Bu da metodun ən böyük iqtisadi səmərəliliyi deməkdir.

Birinci mərhələdə (3-cü hazırlıq dərəcəsinə) qurğuların hazırlanmasının məsrəfi ənənəvi üsula nisbətən daha əlverişsiz görünə də, burada əlavə qulluğa, mövsümi şəraitin və iqlimin zərərli nəticələrinin aradan qaldırılmasına ehtiyac duyulmaması iqtisadi cəhətdən dəfələrlə səmərəli olacaqdır.

Hərbi cəhətdən səmərəlilik. Müdafiəyə hazırlıq və ya döyüş fəaliyyətləri zamanı müdafiəyə keçmək vaxt və böyük resurslar tələb edir. Çox vaxt isə döyüş fəaliyyətləri hazırlıqsız müdafiə ilə əlaqədardır. Belə halların istisna edilməsi üçün müxtəlif ssenarilər üzrə maneələr sisteminin və istehkam (fortifikasiya) qurğularının qismən qurulması, vaxt və resurslar baxımından komandirlərə (komandanlara) böyük üstünlük qazandıracaqdır.

Qurğuların, xüsusən də maneələrin qəfildən yaradılması düşməndə çəşqınlığa və planlarının pozulmasına səbəb olmaqla, qarşı tərəf üzərində əməliyyat üstünlüyünü təmin edəcəkdir.

NƏTİCƏ

Mühəndis maneələrinin və istehkam qurğularının maye partlayıcılardan istifadə etməklə qurulması metodu hər cür hava şəraitində, donmuş, yaş və quru torpaqda, düşmən üçün gözlənilmədən və bir anda tank əleyhinə xəndəklərin və tranşey tipli səngərlərin hazırlanmasına imkan yaradır.

Bahalı texnikanın istifadəsini tələb edən işləri asanlaşdırır, vaxt itkisinin qarşısını alır, şəxsi heyəti əldən salmır, gözləmə dövründə (3-cü hazırlıq dərəcəsi) kənd təsərrüfatı, sənaye və kommunikasiya obyektlərinin işini məhdudlaşdırmır.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Metod hərbi cəhətdən böyük üstünlüklər yaradır, eyni zamanda iqtisadi cəhətdən də səmərəlidir.

Bu tətbiq üsulunun effektivliyinin və digər göstəricilərinin hesablanması üçün müxtəlif tərkibli maye partlayıcılarla bir neçə sınaq keçirilərək dəqiq təcrübi nəticələr əldə edilməsi təklif olunur.

ƏDƏBİYYAT

1. Гребенюка В. А., Пыжьянова Я. С., Ерофеева И. Е. Справочник по горнорудному делу., Москва, Недра, 1983
2. Руководство по подрывным работам. Воениздат, МО СССР Москва, 1969
3. Матвейчук В.В., Чурсалов В. П. Взрывные работы. Учебное пособие. Москва, Академический Проект 2002
4. Mühəndis maneələrinin qurulması və dəf edilməsi üzrə əsasnamə. SQ ƏBİ MX, Bakı, 2009

РЕЗЮМЕ

ПОДГОТОВКА И МГНОВЕННОЕ УСТРОЙСТВО ПРОТИВОТАНКОВЫХ РВОВ С ПРИМЕНЕНИЕМ ЖИДКИХ ВЗРЫВЧАТЫХ ВЕЩЕСТВ И. МАГЕРРАМОВ

В статье выдвигаются предложения по применению жидких взрывчатых веществ, с целью создания взрывным способом инженерных заграждений и траншей, в неожиданных моментах и местах для противника. Предлагаются варианты оборудования данных заграждений.

SUMMARY

THE PREPARATION OF INSTANTLY FOUNDED ANTI-TANK DITCHES BY APPLYING LIQUID EXPLOSIVES I. MAHARRAMOV

In the article it has been explained the way of construction of anti-tank ditches and trenches by the explosive method. It has been proposed the setting for the enemy at unexpected time and place with the blasting method of engineering obstacles by using the liquid explosives. It has been also proposed the versions of obstacles that arise suddenly.

YERÜSTÜ DÜŞMƏN OBYEKT LƏRİNİN KOORDİNATLARININ OPERATİV TƏYİN EDİLMƏSİ

Polkovnik Elşən HƏŞİMOV – texnika elmləri namizədi, dosent,

Azad BAYRAMOV – fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, professor,

Binnət XƏLİLOV – müəllim.

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: pilotsuz uçan aparat, yerüstü obyekt, fotoqrammetriya, hədəfin koordinatları.

Ключевые слова: беспилотный летательный аппарат, наземный объект, фотограмметрия, координаты цели.

Keywords: pilotless vehicle, ground object, photogrammetry, target coordinates.

E-mail: hasimovel@gmail.com

Ərazinin taktiki xüsusiyyətlərindən bacarıqla istifadə etmək silah və döyüş texnikasının daha yüksək effektivliklə tətbiqinə, manevrin gizliliyinə və düşmən atəşindən müdafiəyə imkan yaradır. Ərazinin xüsusiyyətləri isə onun relyefi, yerli cisimlər və digər coğrafi obyektlərlə müəyyən edilir.

Ərazinin topoqrafik elementləri haqqında məlumat (onların koordinatları və qarşılıqlı mövqeləri, ölçüləri və s. digər kəmiyyət və keyfiyyət xüsusiyyətləri) əldə etməyin əsas mənbələrindən biri topoqrafik xəritələr və ya coğrafi informasiya sistemləridir. Bundan başqa, xəritədə öz əksini tapmayan və dəyişikliklərə məruz qalmış elementlər də xüsusi taktiki əhəmiyyətə malikdirlər. Belə ki, bu elementlər ərazinin taktiki xüsusiyyətlərinə çox böyük təsir göstərir. Xəritədə öz əksini tapmayan belə obyektlər haqqında əsas məlumat mənbəyi döyüş zamanı əldə edilən aerofotoşəkillərdir. Bu şəkillər sonradan yüksək dəqiqlikli silahların naviqasiya sistemlərində, məsələn, müxtəlif növ korrelyasiya-ekstremal naviqasiya sistemlərində istifadə edilməklə görünməyən düşmən hədəflərinin vurulması üçün tətbiq edilə bilər [1].

Düşmənin hərəkətdə olan qoşun hissələrinin müşahidəsi və xüsusilə, koordinatlarının operativ təyin edilməsi hərbi sahəsində ən önəmli məsələlərdən biridir [2]. Böyük maneələr (meşə massivi, hündür təpə, dağlar və s.) bu problemi daha da qabartmış olur və pilotsuz uçan aparatların (PUA) tətbiqinin vacibliyinə zəmin yaradır [3,4]. PUA, əsasən də pilotsuz təyyarələr kəşfiyyət xarakterli müşahidə işlərində çox geniş tətbiq olunur [5]. Ona görə də hərə-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

kətdə olan obyektlərin koordinatlarının operativ olaraq təyin edilməsi məsələsi ən aktual məsələlərdən biridir. Bunun üçün isə fotoqrammetriya üsullarının tətbiqi çox vacibdir.

Təqdim edilən məqalədə çoxpərli PUA-dan istifadə etməklə fotoqrammetrik üsullarla hərəkətdə olan və birbaşa müşahidəsi mümkün olmayan yerüstü obyektlərin, düşmənin qoşun hissələrinin və hərbi texnikanın dəqiq və operativ koordinatlarının təyin edilməsinin optimallaşdırılması məsələsinə baxılmışdır. Müəyyən olunmuşdur ki, real zaman rejimində video təsvirdən istifadə etməklə müşahidə olunan yerüstü obyektlərin və ya düşmən hədəfinin koordinatlarının təyin edilməsi məsələsi perspektiv sayıla bilər.

PUA VƏ ONLARIN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Müasir dövrdə geoməkan məlumatlarının əldə edilməsi üçün PUA-lar vasitəsilə yerinə yetirilən aerofotoçəkiliş üsullarının tədqiqi olduqca aktualdır. Geodeziya ölçü alətlərinin, aerofotoaparətlərin, yüksəklik lazer skanerlərinin, peyk çəkiliş sistemlərinin geniş inkişaf tapmasına baxmayaraq, kiçik ərazilərin qısa müddətdə xəritələşdirilməsi istiqamətində boşluğu son zamanlar böyük maraq doğuran və inkişaf tapan PUA-lardan istifadə etməklə doldurmaq olar.

Beynəlxalq Pilotsuz Nəqliyyat Sistemləri Təşkilatının verdiyi məlumata görə dünyada 52 ölkədə, o cümlədən Azərbaycanda, PUA istehsal olunur [6]. Buna baxmayaraq hərbi məqsədlər üçün PUA-nın istehsalı məhdud sayda şirkətlərə həvalə edilir. Mülki təyinatlı PUA-lar əsasən polis nəzarəti, fəvqəladə hallar zamanı əraziyə nəzarət, ekoloji monitorinq, yerüstü kommunikasiya obyektlərinin monitorinqi, dövlət sərhədinin mühafizəsi, aerofotoplanlama, xəritələşdirmə, üçölçülü modellərin qurulması məqsədilə tətbiq edilir.

PUA – ekipajı olmayan, yəni pilotlar tərəfindən idarə olunmayan kiçik ölçülü uçuş aparatıdır. PUA-lar planer, təyyarə, helikopter və çoxpərli rokopter tipli olurlar. Onların müxtəlif parametrlərinə görə təsnifatı cədvəl 1-də verilmişdir. Şəkil 1-də isə PUA-ların bir neçə növü göstərilmişdir.

Mühərrikin mövcudluğu	Aerostatiklik növü	Aerodinamik növü		
		Elastik qanadlı	Bərkidilmiş qanadlı	Fırlanan qanadlı
Mühərriksiz	Aerostatlar	Mühərriksiz çox yüngül aviasiya aparatlarının analogları (paraplanlar, deltaplanlar və s.) və hava ilanları (çərpənlənglər)	Planerlər	-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Mühərrikli	Dirijabllar	Mühərrikli çox yüngül aviasiya aparatlarının analogları (paraplanlar, delta-planlar və s.)	Təyyarə tipli PUA	Helikopter və kvadrokopter tipli PUA
------------	-------------	--	-------------------	--------------------------------------

CƏDVƏL 1. PUA-LARIN TƏSNİFATI

a)

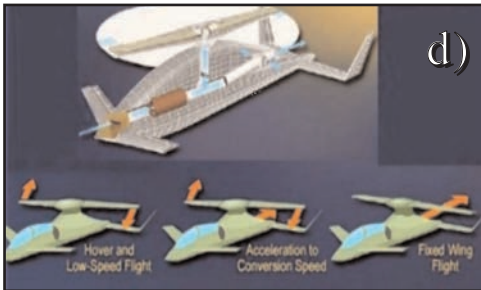
a)

b)

c)

d)

e)

ŞƏKİL 1. PİLOTSUZ ÜÇÜŞ APARATLARI:

a) təyyarə tipli; b) helikopter tipli; c) çoxpərli kopter tipli;
d) təyyarə-helikopter, qarışıq tipli; e) "quşun qanadı", nanorobot tipli.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Azərbaycan Respublikasında artıq bir neçə ildir ki, təyyarə tipli PUA-lar istehsal olunur və ordu tərəfindən müxtəlif məqsədlər üçün - komanda məntəqəsinə və zərbə vasitələrinə hədəf haqqında məlumatların verilməsi, döyüş vaxtı düşmən haqqında kəşfiyyat məlumatları əldə etmək, düşmənin radioelektron vasitələrini zərərsizləşdirmək, siqnalları ötürmək və s. istifadə edilir (şəkil 2) [3,4,7,8].

ŞƏKİL 2. MÜASİR ŞƏRAİTDƏ PUA-MIN HƏLL ETDİYİ MƏSƏLƏLƏR

Lakin mülki təyinatlı PUA-ların Azərbaycanda istehsalı hələ də mövcud deyildir. Nümunə kimi, şəkil 3-də və cədvəl 2-də Rusiyada istehsal olunan helikopter tipli çoxpərli PUA və onun xüsusiyyətləri göstərilmişdir.

ŞƏKİL 3. HELİKOPTER TİPLİ ÇOXPƏRLİ PUA

Cədvəl 3-də təyyarə və çoxpərli kopter tipli PUA-ların müqayisəli müsbət və mənfi cəhətləri göstərilmişdir.

Cədvəl 3-də təyyarə və çoxpərli kopter tipli PUA-ların müqayisəli müsbət və mənfi cəhətləri göstərilmişdir.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

1	Maksimal uçuş hündürlüyü	2500 m
2	Uçuş hündürlüyü	300 m
3	Maksimal sürət	50 km/saat
4	Uçuşun kreyser sürəti	25 km/saat
5	Uçuş müddəti	30 dəq
6	Çəkisi	7,3 kq
7	Qaldırılan yük, məsləhət görülən	2 kq
8	Maksimal qaldırılan yük	5 kq
9	İnformasiyanı göndərmə uzaqlığı	15 km
10	Ölçülər	670 mm
11	Təyin olunan marşrut üzrə avtomatik rejimdə uçuş	+
12	İki müstəqil yazan aparat	+

CƏDVƏL 2. RUSİYADA İSTEHSAL OLUNAN HELİKOPTER TIPLİ ÇOXPƏRLİ PUA-nm XÜSUSİYYƏTLƏRİ

	Təyyarə tipli PUA	Çoxpərli kopter tipli PUA
Uçuş hündürlüyü	0,5 – 10 km	0 – 3 km
Sürət	> 100 km/saat	0 – 50 km/saat
Asılı vəziyyətdə qalma	yoxdur	malikdir
ölçmə qabiliyyəti		
Səs-küyü	yüksək	çox alçaq
Qiyməti	1 mln. ABŞ dollarına qədər	1000 – 3000 ABŞ dolları
Radarda görünmə xassəsi	görünür	görünmür

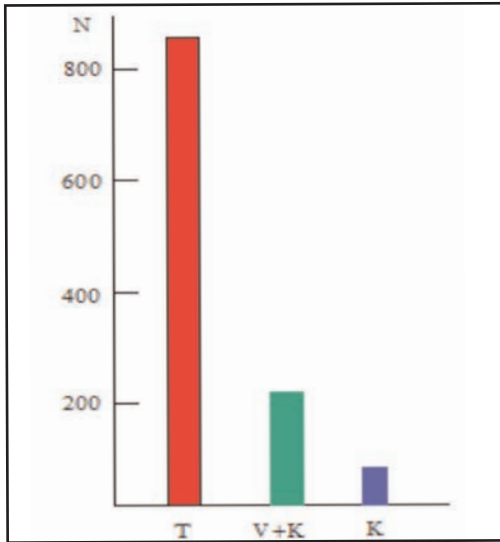
CƏDVƏL 3. PUA-ların MÜSBƏT VƏ MƏNFİ CƏHƏTLƏRİ

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Buradan belə nəticəyə gəlmək olar ki, hərbi taktiki kəşfiyyat əməliyyatlarında çoxpərli kopter tipli PUA-lardan istifadə etmək daha sərfəlidir: onu radarlar görmür, səssizdir, bir neçə yüz metr hündürlükdə gözlə görünmür, xeyli ucuzdur, bir nöqtədə asılı vəziyyətdə durub ölçmə qabiliyyətinə malikdir.

Qeyd edək ki, cədvəl 1-də göstərilmiş PUA-lardan təyyarə, helikopter və çoxpərli kopter (kvadrokopter, oktokopter, heksakopter və s.) tipliləri istehsalatda daha geniş tətbiq tapır. Bu, şəkil 4-də verilmiş diaqramdan da görünür. Onlardan hərbi əməliyyatlarda istifadə etməklə kifayət qədər yüksək nəticələr əldə etmək mümkündür [13,14].

ŞƏKİL 4. Müxtəlif növ pilotsuz uçuş aparatlarının 2010-cu ildə istifadə statistikası (UVS International məlumatına görə):

N – PUA-ların sayı; T – təyyarə tipli; V+K – helikopter tipli; K – çoxpərli kopter tipli.

PİLOTSUZ UÇUŞ APARATLARINI İDARƏETMƏ ÜSULLARI

PUA-ların idarə edilməsində əsasən üç üsuldan istifadə edilir: operator tərəfindən məsafədən idarə olunma; avtomatik idarə olunma; yarım-avtomatik idarə olunma.

Operator tərəfindən məsafədən idarə olunma. Bu üsulda PUA optik görünmə həddi daxilində və ya PUA-dan gələn video görüntüyə görə məsafədən pultla idarə edilir. Bu zamanı operatorun əsas vəzifəsi PUA-nın naviqasiya məsələsini həll etməkdir. Başqa sözlə desək, operatorun əsas vəzifəsi istiqamətin, yüksəkliyin və sürətin tələb edilən vəziyyətdə saxlanılmasının təmin olunmasından ibarətdir.

Avtomatik idarə olunma. Bu halda PUA-nın əvvəlcədən planlaşdırılmış trayektoriya, yüksəklik, sürət və başqa göstəricilərə uyğun hərəkətinin avtonom idarə edilməsi təmin edilir. Avtomatik idarəetmə PUA-nın daxilində quraşdırılmış proqram-aparat kompleksi vasitəsi ilə həyata keçirilir.

Yarımavtomatik idarə olunma. Bu üsul avtomatik idarəetmə üsuluna daha yaxındır, belə ki, bu halda da əvvəlcədən nəzərdə tutulmuş parametrlərə uyğun avtonom hərəkət təmin edilir. Lakin avtomatik rejimdən fərqli olaraq, bu zaman operator interaktiv rejimdə PUA-nın işinə müdaxilə edə bilər və lazım gələrsə, idarəetməni tam şəkildə öz əlinə ala bilər. Müasir PUA-ların idarə olunmasında yuxarıda qeyd edilən üsullardan kombinə edilmiş şəkildə istifadəyə üstünlük verilir.

Aerofotoçəkiliş işlərində avtomatik idarəetmə üsulunun istifadəsi daha məqsədəuyğundur. Bununla belə, ştatdankənar vəziyyətlərdə yerüstü idarəetmə stansiyası vasitəsilə PUA-lara təsir imkanlarının – idarəetməni operatorun öz əlinə alması və bununla baş verə biləcək qəzanın qarşısının alınmasının mümkünlüyü olduqca vacibdir.

Aerofotoçəkilişlərin yerinə yetirilməsi zamanı PUA-ya əlavə olaraq cihazlar və bir sıra faydalı yüklər qoşulur. Bu zaman PUA-nı Pilotsuz Aviasiya Sistemi (PAS) adlandırmaq olar. Başqa sözlə, PAS daha geniş anlayışdır və bura PUA, bort idarəetmə kompleksi, faydalı yüklər və yerüstü idarəetmə stansiyası daxildir. PAS elementlərindən hər birinin öz iş funksiyası vardır.

Bort idarəetmə kompleksinə aşağıdakılar aid edilir:

a) **Naviqasiya sistemi** – inersial və qlobal naviqasiya-peyk sisteminin qəbulediciləri;

b) **Avtopilot.** Avtopilotun əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

– PUA-nın təyin olunmuş marşrut üzrə avtomatik uçuşunun təmin edilməsi;

– avtomatik qalxma və eniş əməliyyatlarının yerinə yetirilməsi;

– sürət və yüksəkliyin saxlanması, səmtləşmə bucaqlarının dəyişməzliyinin həyata keçirilməsi;

– mühərrikin xarab olması və başqa ciddi problem zamanı məcburi enişin həyata keçirilməsi;

– bort sistemi və faydalı yükün proqram üzrə idarə edilməsi;

– uçuş məlumatının toplanılması. Məsələn, foto və videokameraların stabiləşdirilməsi, fotoçaxmağın zamana və koordinata görə sinxron formada iş salınması, məlumatların ötürülməsi, paraşütün buraxılması.

Faydalı yükə fotokamera, videokamera, infraqırmızı kamera və s. daxildir.

Yerüstü idarəetmə stansiyasının funksiyalarına aiddir:

a) uçuşun izlənməsi, nəzarətdə saxlanması;

b) daxil olan məlumatların qəbulu və emalı;

c) idarəetmə komandalarının ötürülməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, PUA-nın yeni bir fotoqrammetrik vasitə kimi inkişaf etdirilməsi üçün əsas səbəblərdən biri Yerin məsafədən ənənəvi tədqiqi üsullarındakı, yəni kosmik şəkilçəkmə və pilotlu uçuş vasitələrindən aparılan aeroşəkilçəkmədəki çatışmazlıqlar olmuşdur. Pilotlu təyyarə və helikopterlər vasitəsilə aparılan ənənəvi aerofotoçəkiliş işləri çox böyük vəsait hesabına başa gəlir, operativliyi çox aşağıdır, döyüş zamanı isə insan həyatı üçün təhlükəli risk deməkdir. Bütün bu göstərilənlər PUA çəkilişlərinə üstünlük verməyə əsas verir.

Yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək, PUA-lardan istifadənin aşağıdakı üstünlüklərini göstərmək olar:

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

1. Rentabellilik (PUA-nın ucuz olması, qısa vaxt ərzində istifadəyə hazırlanması və az enerji tələb etməsi).

2. Böyük yüksəkliklərdən və həm də obyektin yaxınlığından çəkiliş aparmaq imkanının olması, yüksək ayırdetmə imkanına malik şəkillərin əldə edilməsi.

3. Kiçik sahəyə malik ərazilərdə çəkiliş aparmaq imkanının olması.

4. Şəkillərin əldə edilməsinin operativliyi.

5. Pilotun həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yaratmadan, döyüş şəraitində çəkiliş aparmaq imkanının olması.

Fotoqrammetriya sahəsində təyyarə tipli PUA-dan daha çox istifadə edilir. Onlar öz parametrlərinə görə pilotlu təyyarələrə bənzəsələr də, özünəməxsus texniki parametrləri və xüsusiyyətləri ilə fərqlənirlər. PUA-nın fərqli göstəricilərinə aşağıdakılar aiddir:

- uçuş müddəti;
- sürət diapazonu;
- radiokanalla əlaqə məsafəsi;
- mühərrikin tipi;
- qanadların uzunluğu (və ya kopterin ölçüsü);
- təyyarənin uzunluğu;
- PUA-nın çəkisi;
- faydalı yükün çəkisi;
- uçuşa başlama metodu;
- enmə metodu;
- naviqasiya cihazlarının növü;
- uçuş yüksəkliyinin diapazonu;
- küləyə dözümlülüyü və s.

Kiçik PUA-lar adətən 30-60 dəqiqə ərzində 60-150 km² ərazini 4-10 sm ayırdetmə qabiliyyətində təxminən 60% uzununa örtmə faizi ilə çəkiliş aparmaq imkanına malikdirlər (PUA-nın uçuş yüksəkliyindən və fotoaparata ayırdetmə imkanından asılı olaraq). Bu göstərici PUA-ların ən vacib üstünlüklərindəndir.

PUA-ların çatışmayan cəhətlərinə ilk növbədə onların çəkisinin kiçik olması səbəbindən, küləkli havalarda az dayanıqlı olması aid edilir. Bu zaman dayanıqlığın az olması aeroşəkillərin keyfiyyətinə neqativ təsir göstərir.

İkinci çatışmazlıq naviqasiya cihazları ilə bağlıdır. Ölçüləri kiçik olan PUA-larda geodezik QNPS (Qlobal Naviqasiya Peyk Sistemi) cihazları yerləşdirmək mümkün olmur. Yalnız naviqasiya QPNS cihazları yerləşdirilir ki, onların da dəqiqliyi çox aşağı olur. Bundan başqa, uçuş aparatının fəzada səmtləşməsini müəyyənləşdirmək üçün istifadə edilən inersial cihazlar da ki-

çik və ucuz olduğundan, onların dəqiqliyi aşağıdır. Bu, fotoqrammetriyada çox böyük əhəmiyyət daşıyır. Bəzi PUA-larda səmtləşmə sadəcə QPNS cihazının hesabladığı koordinatın sürət vektoruna görə müəyyənləşdirilir ki, bu halda dəqiqlik daha da aşağı düşür.

Üçüncü, əsas və ən vacib çatışmazlıq istifadə edilən fotoaparətlərlə bağlıdır. Məlumdur ki, ənənəvi aerofotoçəkilişlərdə metrik kameralardan istifadə edilir. Bu kameraların fokus məsafələri, mərkəzi nöqtənin koordinatları, distorsiya qiymətləri əvvəlcədən yüksək dəqiqliklə müəyyənləşdirilir və onun pasportunda göstərilir. Onlar mərkəzi çaxmaq sisteminə malik olurlar və s. Bəzi PUA-dan məişətdə istifadə olunan qeyri-metrik fotoaparətlərdən istifadə olunur ki, bu da onların yüksək dəqiqlikli fotoqrammetriya və kartoqrafiya işlərində istifadəsini çətinləşdirir. Lakin son dövrlər bu kamera çapının müəyyənləşdirilməsi fotoqrammetrik proqramlarda xüsusi alqoritmlərin və texnologiyaların tətbiqi, onların yüksək dəqiqlikli işlərdə istifadəsinə imkan yaratmışdır [9].

Artıq, təcrübədə bir çox PUA-dan istifadə etməklə 1:1000 miqyaslı topoqrafik planların dəqiqliyinə uyğun stereomodellər, relyef modelləri və ortofotoplanlar qurmaq mümkün olmuşdur ki, bu da onların böyük miqyaslı topoqrafik xəritələşdirmə işlərində tətbiq etməyin mümkün olduğunu göstərir [10,11].

ŞƏKİLLƏRİN FOTOQRAMMETRİK EMALI VƏ YERÜSTÜ HƏDƏFİN KOORDİNATLARININ MÜƏYYƏN OLUNMASI

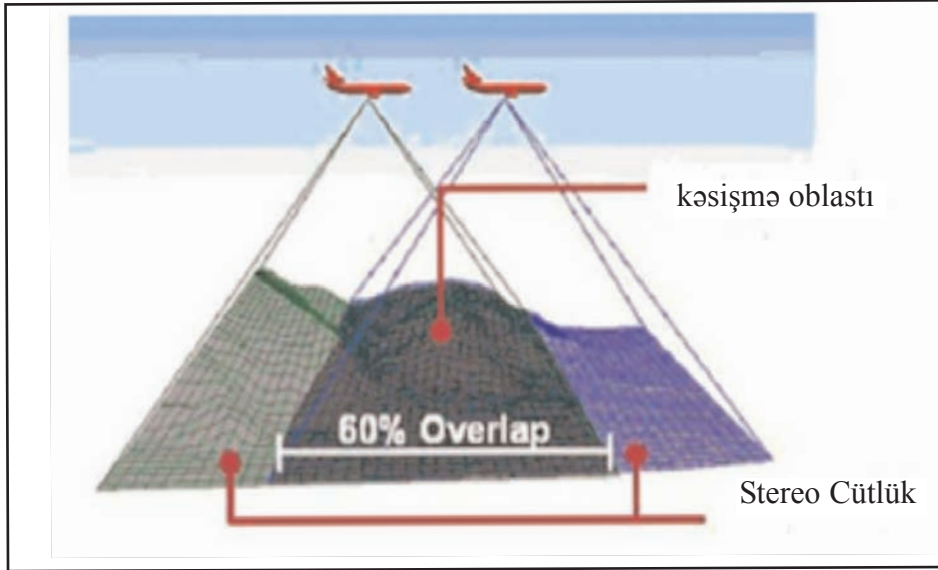
Fotoqrammetriya fotoqrafik şəkillərə görə obyektin formasını, ölçülərini, bəlli bir koordinat sistemində, məkanda mövqeyini və s. təyin etməyə imkan verən elm və texnologiya sahəsidir [12]. Böyük ərazilərin kütləvi xəritələşdirilməsi işində, demək olar ki, yalnız fotoqrammetrik üsullar istifadə edilir. Havadan aerofotoçəkiliş üsullarından başqa, yerüstü fotoçəkiliş üsulları da artıq inkişaf etmiş bir sahədir [13]. Aerofotoçəkiliş əvvəllər yalnız pilotlu təyyarə və helikopterlərlə yerinə yetirilirdisə, indi PUA vasitəsilə çəkiliş daha geniş yayılmışdır. Böyük uçuş vasitələrindən istifadə zamanı xüsusi böyük formatlı fotoqrammetrik fotoaparətlərdən – aerofotoaparətlərdən istifadə edilir. PUA-larda isə kiçik formatlı məişət fotoaparətləri istifadə edilir. Fotoşəkillərdən koordinatların əldə edilməsi üçün texnoloji proses iki mərhələdən ibarət olmalıdır: ərazidə çəkilişin yerinə yetirilməsi və kamera şəraitində şəkillərin emal olunması.

Ərazidə çəkiliş zamanı stereo effekt əldə etmək üçün fotoçəkiliş şəkillərin biri-birilərini müəyyən faiz örtməsi ilə yerinə yetirilməlidir (şəkil 5). Bunun üçün işin məqsəd və təyinatından, dəqiqlik tələbatından, uçuş və çəkiliş vasi-

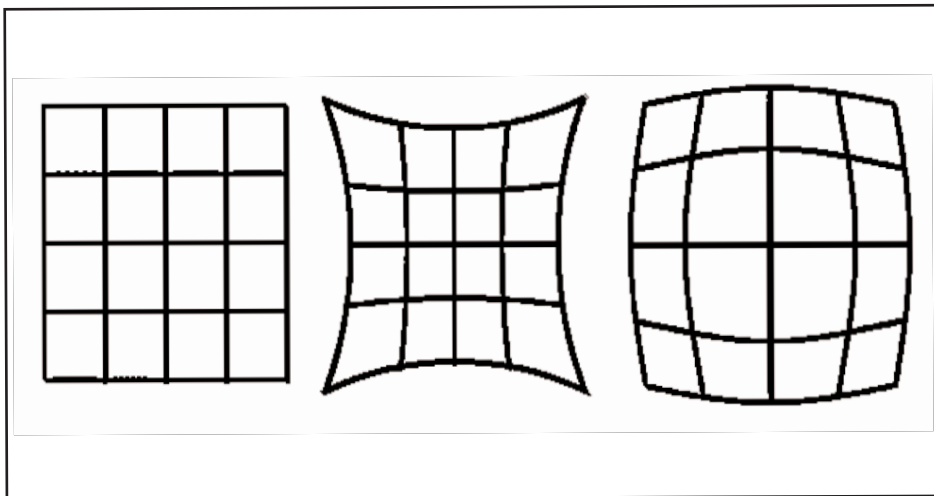
DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

tələrinin texniki xüsusiyyətlərindən asılı olaraq, uçuş yüksəkliyi, uçuş marşrutu və çəkiliş intervalı müəyyənləşdirilir. Uçuş zamanı fotosəkillərin proyeksiya mərkəzinin koordinatlarını təyin etmək üçün uçuş vasitəsinə QNPS qəbuledicisi də quraşdırılır.

ŞƏKİL 5. STEREO FOTOÇƏKİLİŞ

Bundan başqa, çəkilişə başlamadan öncə fotoaparata kalibrəşdirmə olmalıdır. Məlumdur ki, bütün optik sistemlərdə olduğu kimi fotoaparata obyektivlərinin distorsiyası mövcuddur. Bu distorsiya kiçik formatlı məişət fotoaparalarında daha da güclüdür və buna görə də alınmış fotosəkində çox böyük həndəsi xətlər yaranır (şəkil 6).

ŞƏKİL 6. İDEAL KVADRATIN DİSTORSİYAYA GÖRƏ XƏTALİ EFFEKTİ

Bu xətalardan aradan qaldırılması, eləcə də fotoaparata daxili səmtləşmə parametrlərinin dəqiq müəyyən edilməsi üçün fotoaparata ilk növbədə nizamlanmalıdır. Nizamlanma, kalibrləşdirmə zamanı əldə olunan daxili səmtləşmə parametrləri və distorsiya xətası parametrləri şəkillərin kamera vasitəsi ilə emalı zamanı istifadə olunur. Kalibrləşdirmə üçün bir neçə düstur və alqoritmlər mövcuddur. Onlardan ən geniş yayılanı Braun düsturudur [14]:

$$\left. \begin{aligned} d_x &= x(r^2k_1 + r^4k_2 + r^6k_3) + (r^2 + 2x^2)p_1 + 2xyp_2 \\ d_y &= y(r^2k_1 + r^4k_2 + r^6k_3) + (r^2 + 2y^2)p_1 + 2xyp_1 \end{aligned} \right\}$$

burada x, y – şəklın nöqtələrinin koordinatları; k_1, k_2, k_3 – radial distorsiya əmsalları;

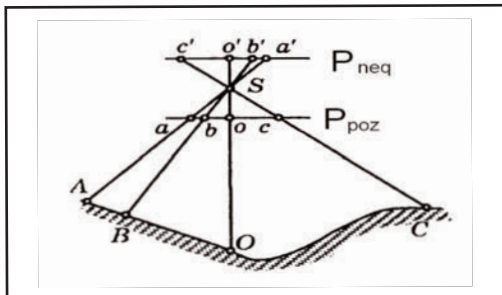
p_1, p_2 – tangensial distorsiya əmsalları;

x_0, y_0 – baş nöqtənin koordinatlarıdır. $r = \sqrt{(x - x_0)^2 + (y - y_0)^2}$

Şəkillərin kamera vasitəsilə emalı isə proyeksiya mərkəzlərinin koordinatlarından istifadə etməklə şəkillərin bir məkana toplanılması, koordinatları dəqiq bəlli olan istinad nöqtələrinin daxil edilməsi və o nöqtələrin şəkildə göstərilməsi, şəkillərin bir-biri ilə ortaq əlaqələndirici nöqtələrinin təyin edilməsi, xarici səmtləşmə parametrlərinin təyin edilməsi, məkana aerofototriangulyasiya şəbəkəsinin qurulması və tarazlaşdırılması mərhələlərindən ibarətdir. Bu proseslər bitdikdən sonra fotoqrammetrik kəsdirmə vasitəsilə istənilən nöqtənin koordinatlarını təyin etmək, obyektlərin üçölçülü cizgilərini çıxartmaq, relyefin rəqəmsal modelini qurmaq, xətalardan azad olmuş, birləşdirilmiş və koordinat sisteminə gətirilmiş ortofotoplan və s. əldə etmək mümkündür.

Məlumdur ki, fotoaparata çəkilmiş şəkil təsvir mərkəzi proyeksiya metodu ilə əmələ gəlir [11] (şəkil 7). Ərazidəki A, B, O və C nöqtələri S proyeksiya mərkəzinin köməkliyi ilə P_{neq} neqativ fokal müstəvisinə proyeksiyalanaraq a', b', o' və c' nöqtələri və müvafiq olaraq proyeksiya şüaları ilə P_{poz} pozitiv fokal müstəvisinin kəsişməsi ilə a, b, o, c nöqtələri formalaşır. Alınmış bu P_{poz} müstəvisi emal zamanı istifadə edilən fotosəkilidir.

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi, stereoeffektin əldə olunması üçün şəkillər

ŞƏKİL 7. MƏRKƏZİ PROYEKSİYA METODU

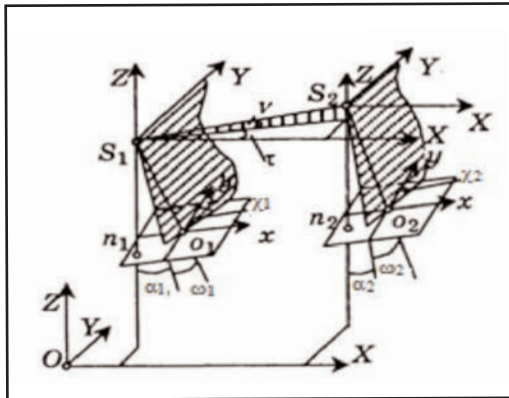
bir-birini örtməklə yerinə yetirilməlidir. Bu zaman şəkillərin emalı stereofotoqrammetriya üsulu ilə yerinə yetirilir. Bu üsulla şəkillər cütündən istifadə etməklə istənilən nöqtənin məkanda üçölçülü koordinatlarını təyin etmək mümkündür. İlk öncə şəkillər cütünün xarici və qarşılıqlı səmtləşmə parametrləri

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

təyin olunmalıdır. Bu, şəkil çəkilən an şəkillərin məkanda yerini təyin edən qiymətlərdir (şəkil 8).

Şəkil 8-də X_{S1}, Y_{S1}, Z_{S1} – sol şəkilin proyeksiya mərkəzinin koordinatları;

ŞƏKİL 8. ŞƏKİLLƏR CÜTÜNÜN XARİCİ SƏMTLƏŞMƏ PARAMETRLƏRİ

X_{S2}, Y_{S2}, Z_{S2} – sağ şəkilin proyeksiya mərkəzinin koordinatları;

α_1, α_2 – S_1XZ və S_2XZ müstəvilərində sol və sağ şəkillərin uzununa meyillik bucağı;

ω_1, ω_2 – S_1O_1Y və S_2O_2Y müstəvilərində sol və sağ şəkillərin eninə meyillik bucağı;

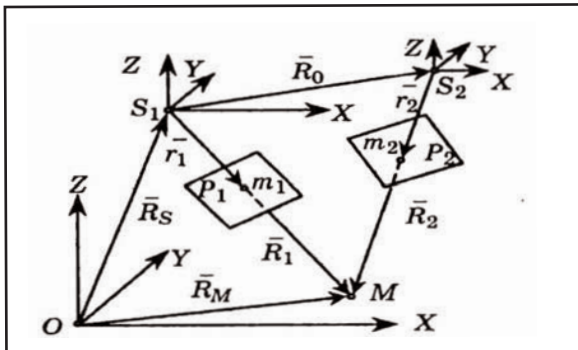
χ_1, χ_2 – sol və sağ şəkillərin döngə bucaqlarıdır.

Sol və sağ şəkillərin xarici səmtləşmə elementlərinin fərqi

hesablanaraq, şəkillərin qarşılıqlı orientir elementləri hesablanmış olur:

$$\left. \begin{aligned} B_x &= X_{S2} - X_{S1}, B_y = Y_{S2} - Y_{S1}, B_z = Z_{S2} - Z_{S1} \\ \Delta\alpha &= \alpha_2 - \alpha_1, \Delta\omega = \omega_2 - \omega_1, \Delta\chi = \chi_2 - \chi_1 \\ \operatorname{tg}\tau &= B_y / B_x, \operatorname{sin}\nu = B_z / B \end{aligned} \right\}$$

Daxili səmtləşmə elementləri, distorsiya parametrləri, xarici səmtləşmə elementləri və qarşılıqlı səmtləşmə elementləri təyin edildikdən sonra şəkil üzərində istənilən nöqtənin koordinatlarını düz fotoqrammetrik kəsdirmə üsulu ilə təyin etmək mümkün olur. Fotoqrammetrik kəsdirmənin mahiyyəti aşağıdakı kimidir. Tutaq ki, S_1 və S_2 mərkəzlərindən çəkilmiş P_1 və P_2 şəkilləri üzərində ərazinin hər hansı bir M nöqtəsinin m_1 və m_2 təsvirləri mövcuddur (şəkil 9).

ŞƏKİL 9. DÜZ FOTOQRAMMETRİK KƏSDİRMƏ

M nöqtəsinin koordinatlarını $OXYZ$ sistemində təyin etmək lazımdır (şəkillərin bu sistemə görə vəziyyəti bəllidirsə). Bunun üçün aşağıdakı tənliklər sistemini həll etmək lazımdır:

M nöqtəsinin koordinatlarını $OXYZ$ sistemində təyin etmək lazımdır (şəkillərin bu sistemə görə vəziyyəti bəllidirsə). Bunun üçün aşağıdakı tənliklər sistemini həll etmək lazımdır:

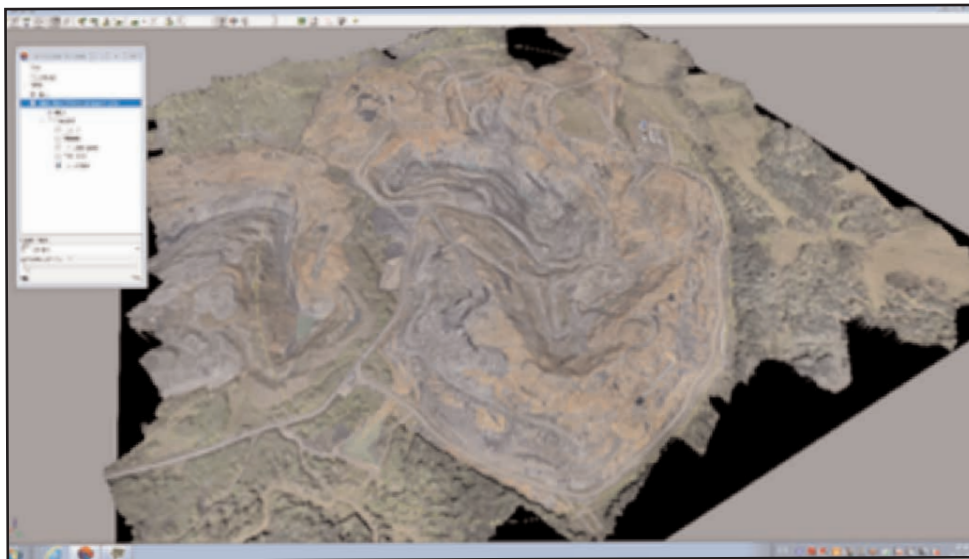
$$\left. \begin{aligned} X_M &= X_{S_1} + N_1 X_1 = X_{S_1} + B_X + N_2 X_2, \\ Y_M &= Y_{S_1} + N_1 Y_1 = Y_{S_1} + B_Y + N_2 Y_2, \\ Z_M &= Z_{S_1} + N_1 Z_1 = Z_{S_1} + B_Z + N_2 Z_2 \end{aligned} \right\}$$

Burada

$$\left. \begin{aligned} N_1 &= \frac{B_X Y_2 - B_Y X_2}{X_1 Y_2 - Y_1 X_2} = \frac{B_X Z_2 - B_Z X_2}{X_1 Z_2 - X_2 Z_1} = \frac{B_Y Z_2 - B_Z Y_2}{Y_1 Z_2 - Z_1 Y_2}, \\ N_2 &= \frac{B_X Y_1 - B_Y X_1}{X_1 Y_2 - Y_1 X_2} = \frac{B_X Z_1 - B_Z X_1}{X_1 Z_2 - X_2 Z_1} = \frac{B_Y Z_1 - B_Z Y_1}{Y_1 Z_2 - Z_1 Y_2} \end{aligned} \right\}$$

B_X , B_Y və B_Z – proyeksiya mərkəzləri arasında koordinat fərqləridir.

Nümunə olaraq, şəkil 10-da PUA vasitəsilə alınmış şəkillərin fotoqrammetrik emalı nəticəsində ərazinin 3D-modeli göstərilmişdir [15].

ŞƏKİL 10. PUA VASİTƏSİLƏ ALINMIŞ ƏRAZİNİN 3D-MODELİ

NƏTİCƏ

Hazırda kartoqrafik təyinatlı fotoqrammetriya texnologiyaları kifayət qədər inkişaf etmişdir və bu istiqamətdə real zaman rejimində video təsvirdən istifadə etməklə müşahidə olunan düşmən hədəfinin koordinatlarının təyin edilməsi məsələsi perspektiv sayıla bilər.

Çoxpərli PUA vasitəsilə hər hansı görünməyən yerüstü obyekt və ya düşmən hədəflərinin koordinatlarını operativ olaraq əldə etmək mümkündür. Bu

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

koordinatları komanda məntəqəsinə ötürməklə yüksək dəqiqlikli vurma vasitələrinin atışını idarə etmək, həmin hədəfi bir atəşlə vurmaq mümkündür və bu istiqamətdə tədqiqat işlərinin həyata keçirilməsi zərurəti vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Nəsimov E.Q. Naviqasiya məsələlərinin həllinin bir metodu haqqında. N.Əliyev adına AANM-in elmi əsərlər məcmuəsi, №1, 2013
2. Баранов А.Р., Маслак Ю.Г., Ягодинец В.И. Военная топография в служебно-боевой деятельности оперативных подразделений. Москва, Академический Проект, 2005
3. Бутин. В.В. Дистанционно пилотируемые летательные аппараты как источник данных ДЗЗ, Геоматика, 2013
4. Варварина Е.А. Использование беспилотных летательных аппаратов для построения ортофотопланов линейных объектов . Науки о Земле. 2012
5. Петров М.В. Практический опыт использования БПЛА «Геопрофи», 2013
6. Зинченко. О.Н. Беспилотные летательные аппараты: применение в целях аэрофотосъемки для картографирования (часть 1). <http://www.racurs.ru/?page=681>
7. Diego González-Aguilera, Jesus Fernández-Hernández, Juan Mancera-Taboada, Pablo Rodríguez-Gonzálvez, David Hernández-López, Beatriz Felipe-García, Irene Gozalo-Sanza and Benjamin Arias-Pereza. 3D modeling and accuracy assessment of granite quarry using unmanned aerial vehicle / XXII ISPRS Congress, Melbourne, Australia, 2012
8. Grenzdörffer G., F. Niemeyer, F. Schmidt. Development of four-vision camera system for a micro-UAV. / XXII ISPRS Congress, Melbourne, Australia, 2012
9. Сечин А.Ю., Дракин М.А., Киселева А.С. Беспилотные летательные аппараты: применение в целях аэрофотосъемки для картографирования (часть 2). <http://www.racurs.ru/?page=699>.
10. Зинченко О.Н. Беспилотные летательные аппараты: применение в целях аэрофотосъемки для картографирования (часть 1). <http://www.racurs.ru/?page=681>
11. Chen Junqing, Lin Zongjian, Wang Xiaojing, Li Yongrong. Application of UAV system for low altitude photogrammetry in Shanxi/XXII ISPRS Cong., Melbourne, Australia, 2012
12. Lin Zongjian, Su Guozhong, Xie Feifei. UAV borne low altitude photogrammetry system. / XXII ISPRS Congress, 25 August-Melbourne, Australia, 2012

13. Bayramov. A.A. Ətraf mühitin, təbii ehtiyatların öyrənilməsində aéro-kosmik üsullar. Monoqrafiya, Elm, Bakı, 2006
14. Назаров. А.С. , Фотограмметрия. Минск, ТетраСистемс, 2010
15. Орлов П.В, Татаурова Л.В, Быков Л.В., Лашов М.В. Использование инновационных технологий при построении ландшафтных моделей археологических памятников. Автоматизированные технологии изысканий и проектирования, 2012

РЕЗЮМЕ
ОПЕРАТИВНОЕ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КООРДИНАТ
НАЗЕМНЫХ ОБЪЕКТОВ ПРОТИВНИКА
Э.ГАШИМОВ, А.БАЙРАМОВ, Б.ХАЛИЛОВ

В статье предлагается оптимизация оперативного определения координат невидимых наземных объектов или целей противника с помощью многопропеллерного беспилотного летательного аппарата (МБПЛА). Рассматривается перспективность задачи определения методом фотограмметрии координат наблюдаемых наземных объектов или целей противника, используя видеоизображения, полученные с помощью МБПЛА в режиме реального времени.

SAMMARY
OPERATIVE DETERMINATION OF THE
ENEMY GROUND OBJECTS
E.GASHIMOV, A.BAYRAMOV, B.XALILOV

There has been offered an optimization of operative determination of the invisible ground objects or enemy targets by multi propeller pilotless vehicle (MPPV). There has been considered an availability of the determination by photogrammetry method of the visible ground objects or enemy targets using video pictures received the real-time mode by MPPV.

ƏRAZİ – DÖYÜŞ ŞƏRAİTİNİN ELEMENTİ KİMİ

Polkovnik-leytenant Əbdürəhman Abdullayev

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Topoqrafiya – topoqrafik plan və xəritələrin yaradılmasının və onlardan istifadə edilməsinin üsulları haqqında elmdir. Topoqrafiya geodeziya, kartoqrafiya və digər elmlərlə (riyaziyyat, astronomiya, coğrafiya və s.) əlaqədardır.

XƏRİTƏ – yer səthinin tamamilə və ya bir hissəsinin riyazi üsulla, istənilən miqyasda kiçildilmiş, şərti işarələrlə müstəvi üzərinə cızılmış təsviridir.

Bizə qədər gəlib çatmış məlumatlara əsasən, ən qədim kartoqrafik təsvirlər eramızdan xeyli əvvəl Babilistanda və Misirdə yaranmışdır. Hələ ibtidai icma quruluşu dövründə yaşayan insanlar öz ərazilərini ani təsəvvür etmək və həmin ərazi haqqında olan bilik və məlumatlarını gələcək nəsillərə ötürmək üçün, ərazini və onun üzərində olan obyektləri qayalar və ağac qabıqları üzərində natural şəkillərlə təsvir edirdilər.

E.ə. 4000-ci ildə mərmər üzərində işlənmiş Babilistan şəhərinin xəritəsi dünyada ən qədim xəritədir.

Kompassın icadı, gəmiçiliyin inkişafı və yeni qitələrin kəşfi xəritələrin əhəmiyyətini daha da artırdı və xəritəçiliyin inkişafına təkan verdi.

Bu dövrdə türk dənizçilərinin əsərləri dünya xəritəçiliyinə böyük töhfələr vermişdir. Məlum olan ən qədim türk xəritəsi Qaşqarlı Mahmudun 1074 –cü ildə hazırladığı “Divanı-lügət-it-türk” adlı əsərindəki dünya xəritəsidir. Daha sonra 1456-cı ildə türk dənizçisi İbrahim Mürsəl tərəfindən hazırlanmış Aralıq dənizinin xəritəsini, 1513-cü ildə Admiral Piri Rəisin 21 vərəqdən ibarət dünya xəritəsini və Admiral Seydi Əli Rəisin “Miratül Memalik” adlı coğrafiya kitabının içindəki Həsrə körfəzi və Hind okeanının rəngli xəritələrini qeyd etmək olar.

İlk dəfə həqiqi miqyasa və istinad məntəqələrinə əsaslanan topoqrafik xəritələr holland geodeziyaçısı Snelliusun təklifi və Kassininin köməyi ilə Fransada 1750-ci ildə hazırlanmışdır (1/ 86400 miqyasda).

Ərazinin ilk dəfə horizontallarla göstərilməsi 1846-cı ildə isveçrəli bir mühəndis tərəfindən həyata keçirilmiş və bu günə qədər istifadə edilir. **Müasir xəritələri digər təsvir vasitələrindən (kino, rəsm, fotosəkil və s.) fərqləndirən əsas xüsusiyyətlər bunlardır:**

- 1) Xəritə riyazi qanun üzrə tərtib olunur;

- 2) Xəritə şərti-simvolik təsvirdir ;
- 3) Xəritə ümumiləşdirilmiş təsvirdir.

Riyazi qanun üzrə tərtib olunma o deməkdir ki, yer üzərində götürülmüş hər hansı bir nöqtəyə xəritədə ancaq bir nöqtə uyğun gəlir və onların koordinatları arasında funksional əlaqə vardır.

Xəritə şərti-simvolik təsvirdir, dedikdə xəritənin sadə və ilkin quruluşu ayrı-ayrı anlayışları və sözləri əvəz edən işarə və simvollar nəzərdə tutulur.

Xəritə kiçildilmiş təsvir olduğu üçün, Yer üzərində ki, bütün obyektləri orada göstərmək mümkün deyildir. Əks-təqdirdə bizi maraqlandıran əsas obyektləri ikinci dərəcəli obyektlərdən ayırmaq mümkün olmaz. Məsələn, xəritədə çayın və sahil xəttinin bütün ayrılıqları göstərilir. Bu ayrılıqlardan bəziləri isə hətta böyüdülmüş şəkildə təsvir olunur. Beləliklə, kartoqrafik ümumiləşdirmə (generalizasiya) ancaq xəritələrə xas olan xüsusi bir üsuldur.

Xəritə yer səthinin relyefi, yaşayış məntəqələri, yollar, bitki örtüyü və başqa obyektlərin şaquli və üfüqi vəziyyəti haqqında anlayışları əhatə edir. Orada eyni zamanda ərazidəki dəyişiklər, təbii yüksəkliklər göstərilir. Xəritələr silahlı qüvvələrdə, onların strateji, taktiki və arxa cəbhə fəaliyyətində həyata keçiriləcək planların araşdırılmasında geniş tətbiq edilir. Bu döyüşdə vacib elementlərdən biri olan xəritə qoşunların döyüş əməliyyatı aparmasında mühüm rola malikdir. Topoqrafik xəritə ilə işləmək bacarığının püxtələşdirilməsi, onun köməkliyi ilə operativ və taktiki tapşırıqların yerinə yetirilməsi, ərazidə nizami hərəkət, reylefin xüsusiyyətlərindən istifadə edərək hər zaman qələbə əldə etməsi zabit heyətindən xəritə ilə daim işləmək tələb edir.

Hər bir zabit xəritəyə baxarkən ərazinin şəklini görməyi bacarmalıdır (məşə və bataqlıqları, yüksəklik və çökəklikləri, həmçinin özünün və düşmənin yerləşdiyi məkanı).

Eyni gücə malik tərəflərin mübarizəsində ərazini daha yaxşı öyrənən rəqib qalib gəlir. Ərazidən düzgün istifadə etdikdə o, qoşunların hücumda zərbə gücünü, müdafiədə isə etibarlı qorunma imkanlarını artırır. Müasir şəraitdə də döyüş əməliyyatının hazırlanması və aparılmasında, döyüş texnikası və silahların effektiv tətbiqində, döyüş zamanı qoşunların gözlənilməz manevrlər etməsində ərazinin düzgün qiymətləndirilməsi və ondan istifadənin böyük əhəmiyyəti var.

Ona görə də, ərazinin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi təxmini yox, dəqiqliklə aparılmalıdır. Fiziki-coğrafi şəraitin keyfiyyət və kəmiyyət xüsusiyyətlərinin dəqiq və aydın öyrənilməsi, çətin ərazilərdə qoşunların daha az itki verməsini, mühəndis-istehkam işlərinin həcmının azalmasını, eləcə də düşməne qarşı atəşin effektivliyini təmin edir.

Ərazi yerin fiziki səthinin bir hissəsidir.

Hərbi termin kimi “ərazi” dedikdə döyüşün aparılacağı və döyüş tapşırığı-

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

nın yerinə yetiriləcəyi planlaşdırılan sahə nəzərdə tutulur.

Yerin fiziki səthinin kələ-kötürlükləri onun relyefi, üzərindəki təbii və insan fəaliyyəti nəticəsində yaradılmış obyektlər isə yerli və ya ərazi obyektı adlanır.

Geniş əhatəli ərazi obyektləri (daxili dənizlər, dağ sistemləri, səhralar və s.) coğrafi obyektlər adlanır.

Ərazi obyektı öz növbəsində mülki və hərbi əhəmiyyətinə görə topoqrafik elementlərin müxtəlif qruplarına bölünür.

Ərazinin əsas topoqrafik elementləri aşağıdakılardan ibarətdir:

- relyef;
- hidroqrafiya;
- bitki örtüyü və torpaq;
- yol şəbəkəsi;
- yaşayış məntəqələri;
- kənd təsərrüfatı və sosial-mədəni obyektlər.

RELYEF – ərazinin taktiki xüsusiyyətini dəqiqləşdirən əsas elementlərdən biri olub, qoşunların ərazidə hərəkətinə, iş prinsiplərinə, maskalanmasına, düzülüşünə, müşahidə aparmasına, mühəndis qurğuları hazırlamasına, kimyəvi qırğın silahlarından qorunmağa təsir göstərir.

HİDROQRAFİYA – Qoşunların döyüş fəaliyyətinə çayların, kanalların, süni kanalların təsiri onların ərazidə yerləşməsindən və maneə kimi necə rol oynamasından asılıdır. Çayların taktiki xüsusiyyətləri onun uzunluğu, eni, dərinliyi, axma sürəti, düşmənin çay səmtində qorunma imkanları, hidrotexniki qurğuların sayı, eləcə də ilin mövsümü və hava şəraiti ilə qiymətləndirilir. Hər bir çayın əsas elementi kimi vadisi götürülür.

BİTKİ ÖRTÜYÜ – ərazinin bitki örtüyü qoşunların hərəkətinə təsir göstərir. Hər hansı yerin qət edilməsi, müşahidəsi, maskalanma və qorunma xüsusiyyətləri bitki örtüyündən asılıdır. Eyni zamanda bu kimi amillərə meşə massivləri də mühüm təsir göstərir. Meşələr döyüş maşınlarının hərəkətinə mane olur, gediş məsafəsini qısaldır, müşahidəni çətinləşdirir, radiorabitəni məhdudlaşdırır, atıcı və artilleriya silahlarından atışın effektivliyini azaldır. Meşəlik ərazilər səmtləşməni, hədəfin görünüşünü atəşin istiqamətləndirilməsini, hücum zamanı tanklardan istifadəni, artilleriya silahlarının yol kənarı ərazilərdə hərəkətini, qoşunları idarəetməni və qarşılıqlı əlaqəni çətinləşdirir, əməliyyatın tempini aşağı salır.

YOL ŞƏBƏKƏLƏRİ – Hər bir hərəkətin və manevrin əsas məqsədi qoşunların təyin edilmiş yerə tam döyüş hazırlığı vəziyyətində gəlib çatmasıdır. Bu məsələnin həlli, yolların sayı və keyfiyyətindən asılıdır. Marşrutların qiymətləndirilməsinin əsas göstəricisi yol şəbəkələrinin sıxlığı, 100 km² ərazidə yerləşən şosse və digər yolların uzunluğudur.

Bir qayda olaraq şosse və torpaq yol şəbəkələrinin sıxlığı belə hesablanır: əgər 100 km² ərazidə yolun uzunluğu 40 km olarsa geniş yayılmış, 10 km olarsa zəif yayılmış sayılır.

Topoqrafik xəritələrdə yollar növünə və siniflərinə görə ayrılır.

Əsas yollar (magistrallar). Bu yollar bərk örtüyə (asfalt-beton, dəmir-beton, sement-beton) malikdir. Adətən hərəkət hissələrinin eni 14 m-dən aşağı olmur, meyillilik isə 3⁰ olur. Köprülər möhkəm, dəmir-betondan hazırlanır və 100 ton yükə davam gətirə bilir. Belə yollar tankların, PDM-lərin və başqa döyüş texnikasının aşağı sürətdə hərəkəti üçün əlverişlidir.

Müasirləşdirilmiş şosse: bu yollara özülü və örtüyü bərk olan yollar aiddir. Hərəkət hissəsinin eni 6 m-dən az olmur, meyillilik isə 0,3⁰ olur. Köprülər 50 ton yükötürmə qabiliyyətinə malik olur. Belə yollar tank, PDM və başqa döyüş texnikasının hərəkətinə imkan verir.

Adi şosse yol: bərk özülə və daş örtüyə malik olur. Meyilliliyi 5⁰ olmaqla ikitərəfli hərəkət üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu yollarda 30 ton yükötürmə qabiliyyətinə malik olan körpülər salınır. Tankların hərəkəti zamanı imkan varsa bu körpülərin kənarından keçmək və ya onu möhkəmləndirmək lazımdır.

Möhkəmləndirilmiş torpaq yollar: Belə yollar bərk özülə malik olmur. Örtüyü daşlardan və ya qum qarışığından, hərəkət hissəsinin eni 3,5 m-dən ibarət olur. Tank və PDM-lərin hərəkəti üçün əlverişlidir.

Digər torpaq yollar: əsasən torpaq sahələrdən keçən adi yollardır. Bunlara kənd, səhra və meşə yolları aiddir. Bu yollar tank və PDM-lər üçün əlverişlidir, ancaq yağıntılardan sonra çətin keçilir.

Bütün yollarda yolun yerləşmə radiusu 30-60 m-dən 600-1000 m-ə qədər olur. Bu yollarda yerləşən boru və körpülərin sayı ərazinin coğrafi xüsusiyyətindən asılıdır.

YAŞAYIŞ MƏNTƏQƏLƏRİ: yaşayış məntəqələrinə ərazidə yerləşən şəhərlər, qəsəbələr, kəndlər və başqa yaşayış məskənləri aiddir. Belə məntəqələr çox olan ərazilər məntəqəsi az olan ərazilərlə müqayisədə özünəməxsus taktiki xüsusiyyətlərə malikdir. Oradakı binalar və tikililər çoxsaylı maneələrlə zəngindir.

Öz növbəsində ərazinin xüsusiyyətləri döyüş əməliyyatlarının təşkilinə və döyüşün aparılmasına, hücumda və müdafiədə qoşunların yerləşməsinə, döyüş texnikasının tətbiq edilməsinə, hücumun və yürüşün sürətinə, ordunun KQS-dən müdafiəsinə və s. öz təsirini göstərir.

Qarabağ döyüşləri göstərdi ki, döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirərkən ərazi xüsusiyyətlərindən düzgün və bacarıqla bəhrələnməklə silah və döyüş texnikasından maksimum dərəcədə səmərəli istifadə etmək olar.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Müxtəlif ərazilərdə döyüşün aparılması müvafiq döyüş nizamnamə və təlimatlarında öz əksini tapmışdır.

Döyüş əməliyyatlarının təşkilinə və aparılmasına, habelə döyüşdə silah və texnikanın səmərəli istifadəsinə təsir göstərən amillərə ərazinin taktiki xüsusiyyətləri deyilir.

Ərazinin əsas taktiki xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Keçilmə imkanı;
2. Qoruyucu xüsusiyyətlər;
3. Səmtlənmə şəraiti;
4. Müşahidə şəraiti;
5. Maskalayıcı xüsusiyyətlər;
6. Atəşin aparılma şəraiti;
7. Mühəndis təchizatı şəraiti.

Keçilmə imkanı – qoşunların hərəkətini asanlaşdıran və ya çətinləşdirən ərazi xüsusiyyətidir.

Bu özəllik qoşunların hərəkətinə yaxşı şərait yaradır və yaxud onu çətinləşdirir, əsasən yol şəbəkəsinin olması ilə müəyyənləşdirilir. Meşəlik, bataqlıq və yolsuz çöllər, hücum və müdafiədə əsas istiqamətlərin təyin olunmasına mənfi təsir göstərir. Döyüşdə qoşunların hərəkəti üçün şəraiti olan yerlər seçilir. Yolsuz ərazilərin keçilmə imkanı onun dərə-təpəli olmasıyla ölçülür. Bu ərazilərdə əsasən tanklardan, özüyəriyən toplardan, zirehli və başqa texnikadan istifadə zərurəti yaranır. Keçilməzliyə, əsasən relyef öz təsirini göstərir. Eyni zamanda bitki və torpaq örtüyünün vəziyyəti, təbii və süni maneələr (bataqlıq, çay, göl və s.) də keçilməzliyi artırır.

Hər hansı bir əməliyyatın planlaşdırılması və uğurla həyata keçirilməsi uyğun meyilliliyi olan ərazinin və bu əraziyə uyğun döyüş texnikasının seçilməsindən çox asılıdır. Başqa sözlə desək, özümüzün və düşmənin imkan və bacarığının analiz edilərək qiymətləndirilməsi üçün ərazinin meyilliliyini bilmək çox vacibdir. Bu iş irəlicədən xəritə üzərində aparılır. Keçilmənin vəziyyəti (ərazinin meyilliliyi) qiymətləndirilərək döyüş və başqa texnikanın taktiki xüsusiyyətləri nəzərə alınır.

Hərəkətin obyektı	Meyillilik bucaq qiymətinə görə (km/saat) hərəkətin sürəti, dərəcələr			
	30 - 60	60 - 100	100 - 130	15 - 200
Piyadalar üçün	6 - 5	5 - 4	4 - 3	3 - 2.5

Avtomobillər (yüksəldilmiş keçilmə qabiliyyətinə görə)	20-15	16-12	12-8	8-5
Tırtıllı transportyorlar (yedək qoşqusu ilə)	12-10	10-7	7-5	5-3
Tanklar	15 ⁰ -12	12-10	10-6	6-4

CƏDVƏL 1.

Qeydlər:

1. Nəm torpaqlarda hərəkətin sürəti 1,5-2 dəfə aşağı enir,
2. Meyillik bucağı qiymətinə görə üç yerə bölünür:
 - a. Yastı: 0⁰-15⁰ arasında;
 - b. Orta: 15⁰ -25⁰ arasında;
 - c. Dik: 25⁰ - 45⁰ arasında;
 - 8⁰ -yə qədər – bütün maşınlar üçün ;
 - 16⁰ -yə qədər – yük avtomobillər üçün ;
 - 35⁰ -yə qədər – tırtıllı transportlar üçün ;
 - 45⁰ -yə dən yuxarı – yalnız piyadalar üçün.

Qoruyucu xüsusiyyətlər – nüvə və başqa silah növlərinin amillərinin təsirini zəiflədən, qoşunların müdafiəsinin təşkilini asanlaşdıran ərazi xüsusiyyətlərindəndir.

Yer səthinin müdafiə özəlliyi, burada ərazinin nüvə və başqa silahların təsirinin zəiflədilməsi və qoşunların müdafiəsinə təsiri nəzərdə tutulur. Relyefin təbii xüsusiyyətləri, bitki örtüyü, təbii və süni qapalı yerlərin mövcudluğu müdafiə olunmağa kömək edir.

Qoşunların yerləşdirilməsi üçün relyefi çoxqırıqlı sahələrin seçilməsi, meşələr və başqa daldalanacaqların olması onlara dəyən zərbənin gücünü azaldır.

Müasir müharibələr göstərir ki, qoşunların mühafizə olunmasında kompleks tədbirlərin görülməsi əsas şərtədir. Bunlardan mühəndis qurğularının yaradılması, qoşunların toplandığı yerlərdə maskalanma şərtlərinə əməl etmə, eyni zamanda, yer səthinin mühafizə özəlliklərindən düzgün istifadə olunması bacarığı böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Səmtlənmə şəraiti – cəhətlərə, ərazidəki obyektlərə, özünün və düşmən qoşunlarının yerləşdiyi ərazilərə görə dayanma yerinin və lazımı hərəkət istiqamətlərinin təyin edilməsinə köməklik göstərən amillərdir. Səmtlənmə imkanı digər obyektlərə nisbətən daha gözəçarpan, seçilən və oriyentir məqsədilə istifadəsi asan olan yerli ərazi obyektləri və relyefin xarakterik elementlərinin sayı ilə səciyyələndirilir.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Ərazinin bu taktiki xüsusiyyəti komandirlərə tez və səhvsiz səmtləndirmə imkanı verir, eləcə də bölmələrə və atəş vasitələrinə hədəfin dəqiq göstərilməsində, döyüşün inamla idarə olunmasında, döyüş tapşırıqlarının düzgün verilməsində böyük köməklik göstərir.

Müşahidə şəraiti – düşmənin mövqeyi, onun qüvvə və vasitələri haqqında məlumatların əldə edilməsində yardımçı olan ərazi xüsusiyyətidir. Bu xüsusiyyət ərazinin görünmə dərəcəsi və görünmə məsafəsinin uzaqlığı, görünüşə maneçilik törədən relyef, bitki örtüyü, yaşayış məntəqələri və s. obyektlərin xarakteri, eləcə də meteoroloji şəraitlə müəyyən olunur.

Müşahidənin düzgün təşkili və onun nəticəsində alınmış məlumatlar komandir tərəfindən durumun hərtərəfli qiymətləndirməsinə və əsaslandırılmış qərar qəbul edilməsinə zəmin yaradır.

Maskalayıcı xüsusiyyətlər – qoşunların yerləşdiyi mövqeyi və hərəkət marşrutunu düşməndən gizli saxlama imkanı verən ərazi xüsusiyyətidir. Ərazinin maskalayıcı xüsusiyyətləri relyef formalarının əmələ gətirdiyi təbii daldalanacaqların, bitki örtüyü və yaşayış məntəqələrinin mövcudluğu ilə qiymətləndirilir. Qoşunların maskalanması üçün ən əlverişli şərait sıx bitki örtüyü və yaşayış məntəqələri olan dərəli-təpəli ərazilərdə mövcuddur.

Dərələr, yarpaqlar və qobular qoşunların cəmləşdiyi rayonda daldalanmaq üçün əlverişli şərait yaratmaqla yanaşı, həm də onların gizli hərəkət etməsinə və arxa cəhbə ilə əlaqə saxlamasına imkan verir.

Ərazinin maskalayıcı xüsusiyyətləri – düşməndən şəxsi heyətin və hərbi texnikanın hərəkətini və yerləşməsinə gizlətməyə imkan verən ərazi xüsusiyyətləridir. Bu özəllik təbii və ya sonradan yaradılmış qapalı yerlərdən, relyefin quruluşundan, bitki örtüyü və yaşayış məntəqələrinin mövcudluğundan ibarətdir. Qoşunlar üçün ən əlverişli yer təpəlik sahələrdir. Burada olan dərələr, yarpaqlar qoşunların gizli yerdəyişməsinə, toplanış rayonuna maneəsiz çıxmasına şərait yaradır.

Ərazinin maskalayıcı özəlliyi düşmənin istər gözlə, istərsə də müşahidə cihazları vasitəsilə kəşfiyyat apara bilməsinin qarşısını alır. Maskalanma fəsilələrdən, aylardan, günlərdən, eləcə də mövcud durumdan asılıdır. Yayda sıx yarpaqlı meşə ağacları bölmələr nəinki yerüstü düşməndən, həm də hava qüvvələrindən mühafizə edir. Qış vaxtı isə meşədə qar örtüyü fonunda döyüş texnikası çox aydın görünür. Bu da qoşunların gizli yerləşməsinə və düşmən üzərinə gözlənilmədən hücum etməsinə pis şərait yaradır.

Meşələr bölmələr üçün ən əlverişli təbii sığınacaqlardır. Şəxsi heyətin və hərbi texnikanın maskalanması zamanı əsasən ağacların hündürlüyü, onlar arasındakı orta məsafə və xırda ağacların mövcudluğu nəzərə alınır. Şəxsi heyətin və hərbi texnikanın maskalanma imkanları aşağıdakı cədvəldə göstərilmişdir.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Meşənin növü	Ağaclar arasında orta məsafə (m-lə)	Maskalanmanın imkanları
Sıx meşə	6 m-ə qədər	Obyektlər süni maskalarsız etibarlı örtülür (gizlədilir)
Orta sıxlıqlı meşə	6 -10	Etibarlı maskalanma üçün süni maskalar tələb olunur
Seyrək meşə	10 - 15	Kafi maskalanma üçün süni maskalar lazımdır

Atəşin aparılma şəraiti – atəş vasitələrinin gizli yerləşdirilməsi, toplardan və digər atıcı silahlardan mümkün maksimal uzaqlığa atəş açılması, lazımi hallarda atəş istiqamətinə düzəliş edilməsi üçün istifadə edilən ərazi xüsusiyyətləridir. Ərazinin bu xüsusiyyəti əsasən relyefin xarakterindən və bitki örtüyündən asılıdır.

Mühəndis təchizatı torpağın tərkibindən, tikinti materiallarının mövcudluğundan, təbii və süni daldalanacaqlardan, həmçinin maneələrin xarakterindən asılıdır. Bir çox hallarda kolon yollarının hazırlanması, səngərlərin qazılması, şəxsi heyət və texnika üçün daldalanacaqların düzəldilməsi zamanı görüləcək işlərin həcmi, əsasən torpağın növü və onun tərkibi ilə müəyyən edilir.

Ərazinin taktiki xüsusiyyətləri il ərzində mövsümi dəyişikliklərə məruz qalır. Eyni bir ərazi ilin müxtəlif fəsilərində müxtəlif keçilmə, səmtlənmə, maskalanma, müşahidə və mühəndis təchizatı üçün şəraitə malik olur.

Belə ki, yaz və payız ayları üçün yağıntılar, daşqın və sellər səciyyəvidir. Torpağın üst qatı həddindən artıq nəm olur və səth kimi bərklik funksiyasını itirir. Hərəkət nəinki yoldan kənar ərazilərdə, hətta torpaq yollarda da çətinləşir. Havanın temperaturu kəskin şəkildə dəyişir, hava tutulur, tez - tez duman olur və güclü küləklər əsir.

Bütün bunlar görünüşü çətinləşdirir müşahidə və hədəfgöstərmə şəraitini pisləşdirir.

Qış ayları üçün torpağın donması, çay və başqa su hövzələrində buz və qar örtüyünün əmələ gəlməsi xarakterikdir. Yol şəbəkəsi bir qayda olaraq azalır. Torpaq yollar qarla örtülür və təkərli maşınlar üçün keçilməz olur. Şosse yollarında isə hərəkətin sürəti azalır.

Qışda bataqlıqların donması döyüş əməliyyatlarının keçirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Yay aylarında maşınların keçməsi üçün çətinlik yaranan bataqlıqlar, qışda donaraq hərəkət üçün asan yollara çevrilir.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Qoşunların döyüş hərəkətinə qar örtüyünün böyük təsiri var. Qalınlığı 30-40 sm olan qar örtüyü yolsuz ərazilərdə təkərli maşınların hərəkətini praktiki olaraq mümkünsüz edir, qar örtüyünün qalınlığı 60-70 sm olduqda isə tankların hərəkət sürəti yay fəslindəkinə nisbətən 1,5-2 dəfə azalır. Piyadalar qalınlığı 20-25 sm-dən çox olmayan qarda sərbəst hərəkət etmək imkanına malikdirlər.

HAVA VƏ ƏRAZİNİN DÖYÜŞƏ TƏSİRİNİ BELƏ SƏCİYYƏLƏNDİRMƏK OLAR:

a. Hava şəraitinin döyüşə təsirinin müəyyən edilməsi üçün, hava durumu (bulud, yağış, isti və külək) incələnir. Ümumiyyətlə komandirin qəbul etdiyi qərara ərazi və hava şəraiti öz təsirini göstərir. Ona görə də komandirlər qərar verərkən mütləq döyüşün başladığı gündən sonuna qədər ərazi və hava şərtlərini nəzərə almalıdırlar.

b. Hava şəraitinin dəyişməsi ərazi üzərindəki vəziyyəti də dəyişdirə bilər. Məsələn, yağış ərazinin torpaq səthindən asılı olaraq həmişə müxtəlif təsir imkanlarına malikdir. Qumlu torpaq nəqliyyat üçün nisbətən səmərəli olsa da, yağışdan sonra palçıqlı ərazi yararsızlaşır.

c. Hava ərazi yüksəkliyindən asılı olaraq dəyişir. Məsələn, dağ yamaclarına, təpələrə yaxud yüksəkliklərə doğru sürətlə yüksələn rütubətli hava hündürliklərdə duman, yaxud alçaq qatı bulud yaratdığı halda, ətraf düzənliklər açıq olur. Nisbi rütubət daha yüksək yerlərdə qar yağmasına səbəb olarkən, alçaq ərazilərdə yağış şəklində özünü göstərir. Əraziyə küləyin sürəti və rütubət kimi digər hava amilləri də təsir edir.

Hava şəraitinin şəxsi heyətə təsiri aşağıdakı kimidir və bəzi tədbirlər görməyi zəruri edir:

1) İstiliyə görə yorğunluq, soyuqdan donma, üşümə və qar fırtınasından gözlərin tutulması kimi fiziki çatışmazlıqlar gözlənilən hava şəraitinə tam hazırlıqlı olmağı zəruri edir.

2) Hava fiziki fəaliyyətə və ruh yüksəkliyinə təsir edir.

3) Mövsümi xüsusiyyətlər xəstələnmələrə səbəb olur.

4) Şəxsi heyət üzərindəki fiziki və zehni gərginlik uzun müddət hava amillərinin təsirinə məruz qalmaqla arta bilər.

5) Havanın xəstəliyə səbəb olan və xəstəlik daşıyan virusların yayılmasına imkan yaratması yoluxucu xəstəliklərin genişlənməsi ehtimalını artırır.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Döyüş zamanı lazımı məlumatların əldə edilməsi və mübadiləsinə aşağıdakı xüsusiyyətlər təsir edə bilər:

1) Buludlar, duman, toz, bürkü və yağıntı gözlə aparılan müşahidəyə və fotofəaliyyətə mənfi təsir edir;

2) Buludların sıxlığı isə işıqlılığın azalması, yaxud yağan qarın günəş şüasını əks etdirməsi isə yaranan həddən artıq işıqlılıq fotofəaliyyətə mənfi təsir göstərir;

3) Göy gurultusu, güclü yağış və külək postlardakı şəxsi heyətin fəaliyyətinə mənfi təsir edir və eşitmə imkanlarını azaldır;

4) Səs ölçmə ilə bağlı hərəkətlər istilik, rütubət və küləyin istiqamətinin dəyişməsi ilə təsirə məruz qalır;

5) Atmosferdə istiliyin və rütubətin şaquli şəkildə yayılması radar qurğusunun işinə də təsirsiz ötürülür. Buludlar və yağış radar dalğalarının yayılma imkanlarını məhdudlaşdırır;

6) Atmosferdəki elektrik yükünün boşalması və yerdəki rütubət kabel vasitəsi ilə olan rabitəyə təsir edir;

7) Rütubət, yağış və istilik radiorabitəyə təsir edir;

8) Gecə əməliyyatının planlaşdırılması məqsədilə ayın doğması, batması, mərhələləri, dan yerinin qızarması və s. bu kimi dövrlərinə aid nisbi işıqlılıq vəziyyəti bildiren məlumatların da nəzərə alınmasına ehtiyac vardır.

ƏDƏBİYYAT

1. Военная топография.1969

RADİOLOKASİYADA HƏDƏF KOORDİNATLARININ RƏQƏMLİ TƏYİNİ METODLARI

Hikmət HEYBƏTOV – baş müəllim

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Son zamanlar döyüş silahlarının gücünün artması və onların döyüş qabiliyyətinin yüksəldilməsi ilə əlaqədar olaraq, hava hücumundan müdafiə (HHM) qoşunlarında döyüşün operativ idarə edilməsinə qoyulan tələblər durmadan artır. Döyüş fəaliyyətində silahlı qüvvələrin idarə edilməsinə aşağıdakı əsas tələblər qoyulur:

- qarşıya qoyulan döyüş tapşırıqlarının həlli üçün, qoşunların idarəedici orqanlarının bütün elementlərinin hərbi hazırlığa vaxtında gətirilməsi;
- qısa müddət ərzində idarəetmə məsələlərinin həllinin qoşunlar tərəfindən effektiv realizə edilməsi;
- idarəetmə sistemlərinin yüksək etibarlılığı, müxtəlif şəraitdə qoşunların kəsintisiz idarə edilməsinin təmin olunması;
- döyüş vəziyyətinin dəyişməsinə yüksək cəldliklə cavab verilməsi;
- düşmən tərəfindən yaradılan müxtəlif əngəllərə qarşı idarəedici sistemin işlədilməsinin təmin edilməsi;
- idarəedici sistemin müxtəlif elementləri arasında qarşılıqlı əlaqənin və qarşılıqlı fəaliyyətin yaradılması; (bu müəyyən dərəcədə idarəetmə sisteminin uzun ömürlülüyünü təmin edir və hava hədəflərinin məhv edilməsi məsələlərinin həllində onu çeviklik qazandırır):

Bu tələblərin yerinə yetirilməsi rəqəmlə hesablaşma texnikasının və çoxsaylı avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin geniş tətbiqi sayəsində mümkündür.

Radiolokasiya sistemlərində tətbiq olunan avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin (AİS) əsas rolu aşkar edilmiş hava obyektlərindən alınan məlumatların rəqəmsal emalını, döyüş hazırlığı haqqında məlumatların yığılmasını, nəticədə komanda məlumatının əksedici qurğulara çıxarılmasını, aktiv döyüş vasitələrinə ötürülməsini və aktiv vasitələrin məqsəduyğun yönəldilməsini və tuşlanmasını təmin etməkdir.

Müasir AİS qarşılıqlı mürəkkəb texniki qurğulardan və elementlər kompleksindən ibarətdir və işləri müxtəlif fiziki prinsiplərə (mexaniki, elektrik, hidravlik, pnevmatik və s.qanunauyğunluğa) əsaslanır. Onların konstruktiv

həlləri və texniki xarakteristikaları da müxtəlifdir.

AİS-in əsas vasitələri məlumatın qəbulu və emalı müddətini, hava vəziyyətinin qiymətləndirilməsi və yaranmış situasiyanın həlli müddətini azaltmalıdır, aktiv vasitələrin tuşlanması və döyüş vəziyyəti haqqında məlumatların alınması müddətini qısaltmalıdır.

İlk növbədə aşağıdakı prosesləri avtomatlaşdırmaq məqsədəuyğun olardı:

- radiolokasiya stansiyasında hava vəziyyətinin verilənlərinin çıxarılması və ötürülməsi;
- müxtəlif mənbələrdən radiolokasiya məlumatının qəbulunu və emalını;
- hava vəziyyətini və döyüş dinamikasını əyani surətdə əks etdirmək üçün məlumatın çıxarılması;
- qoşunların döyüş hazırlığı haqqında məlumatın yığılması, toplanılması və əksətdirilməsi;
- hava hücumunun dəf edilməsi əmrinin qəbul edilməsi üçün ilkin verilənlərin hasil edilməsi;
- aktiv vasitələrin məqsədli göstərilməsi və tuşlanması.

Qoşunların dinamik idarə edilməsinə nail olmaq üçün kompleks avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemlərinin olması vacibdir. Kompleks avtomatlaşdırılmış idarəetmə sistemi texniki vasitələr yığımından və şəxsi heyətdən ibarətdir. Onlar qarşılıqlı əlaqəli idarəetmə konturunda kompleks şəkildə birləşirlər və idarəetmə sahəsinin idarə olunmasının lazımı sürətini təmin edirlər.

Hava hədəfləri haqqında məlumatın alınması üçün radiolokasiya stansiyası (RLS) əsas vasitələrdən sayılır. RLS görünüş zonasında yerləşən obyektlər haqqında məlumatın alınması və emalı prosesinə, hədəfin koordinatları haqqında verilənlərin, hədəfin uçuş trayektoriyasının parametrlərinin, lokasiya müddətinin və s. alınmasına imkan verir. RLS qəbuledici qurğusunun çıxışında cəm – siqnal, fasiləsiz zaman funksiyası və hədəf kordinatlarından ibarətdir. RLS tipindən asılı olmayaraq bu siqnal müşahidə prosesində gərginlik siqnalına açılır və ancaq zamandan asılı olur. Eyni zamanda açılış prosesində koordinatların diskretləşməsi bu arqumentə əsasən aparılır.

$$U_{SK} = U_{SK} \left(iT_0, kT_p, \frac{c \cdot t}{2} \right)$$

burada i – müşahidənin nömrəsi; k – bir müşahidə dövrü həddində zondlamanın nömrəsi; $c/2$ – məsafənin açılış sürəti; T_p – zondlayıcı impulsların göndərilmə dövrü; T_0 – antenin fırlanma dövrü.

Radiolokasiya siqnallarının rəqəmli emalı üçün ilk növbədə, qəbuledici qurğunun detektorunun çıxışında zamana və amplituda görə fasiləsiz faydalı siqnalın gərginliyini diskret qurğuların köməyi ilə diskret formaya çevirmək lazımdır.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

Hədəfə qədər məsafənin ikilik kodda verilməsi üçün istifadə olunan, rəqəmli məsafəölçən qurğunun qurulmasının əsasını, hədəfdən əksolunan siqnalın zamana görə məsafədən gecikməsi asılılığı təşkil edir.

$M = \frac{C \cdot \tau}{2}$, burada τ – siqnalın gecikmə müddəti; $C = 3 \cdot 10^8$ m/saniyədir.

Bu asılılıqdan, məsafənin ikili ədəd şəkilində verilməsi üçün istifadə edirlər. İkili ədəd τ müddətində impuls generatorundan verilən impulsların sayı N -ə bərabərdir.

$N = F \cdot T$, burada F - impulsların tezliyidir.

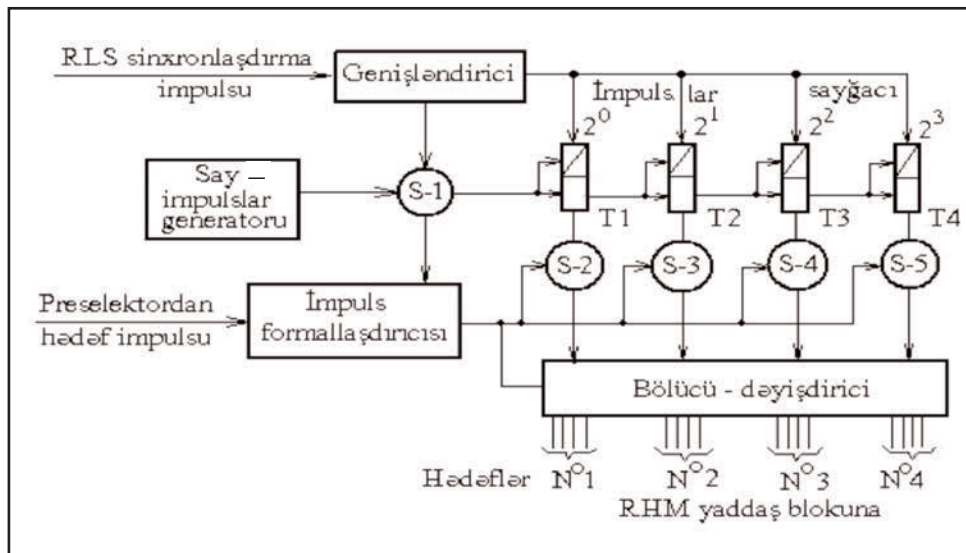
Onda məsafəni aşağıdakı kimi təyin edirik:

$$M = \frac{C \cdot N}{2 \cdot F}$$

Bu prinsipdə işləyən rəqəmli məsafəölçən qurğunun funksional sxemi şəkil 1-də verilmişdir. Sxem, say – impuls generatorundan, impuls sayğacından, genişləndiricidən, say – impulslarının selektorundan S-1 və bölüşdürücü- sürüşdürücüdən ibarətdir. RLS-in işə düşməsinə qədər sayğacın bütün dərəcələrinin vəziyyəti sıfır olur.

Sinxronlaşdırıcı impulsun gəlməsi ilə, RLS-in ötürücüsünün zondlayıcı impulsunun şüalanması momenti qeyd olunur. Genişləndirici RLS maksimal təsirlənmə məsafəsinə uyğun uzunluqlu impuls hasil edir. Bu impuls say – impuls selektorunu – S-1- i açır və məsafənin impulslar dəsti sayğaca verilir.

Sayğac daxil olmuş impulsları sayır, bu hədəfə qədər olan məsafəyə uyğun olur. Lakin bu verilənlər sayğacdən heç yerə verilmir, belə ki, hər bir dərəcəli

ŞƏKİL 1.

triggerin çıxışında məsafə say selektorları qoşulmuşdur.

Preslektordan hədəf impulslarının gəlməsi kod sayına selektoru müəyyən müddətə (hədəfin aşkaredilməsi impulsunun uzunluğuna bərabərdir) açıq və hesablanmış ədəd RHM yaddaş blokuna verilir. Bu qurğuda say – impulslarının formalaşması sxemi əsas rol oynayır. Bu qurğu məsafə kodunun sayılmasını təmin edir. Bir period ərzində impulsların gəlməsi hədəfə qədər məsafənin M_{\min} -dan M_{\max} - kimi ölçülməsi aparılır.

Sayğacın maksimal göstərişi N məsafənin maksimal qiymətinə uyğundur və aşağıdakı ifadə ilə təyin olunur.

$$N = M_{\max} / \Delta M, \text{ burada } \Delta M - \text{məsafə dairəsinin enidir.}$$

Məsafəni kodlama dəqiqliyi əsasən say – impuls generatorunun tezliyi və ikilik sayğacı işə salan ilkin say – impuls ilə sinxronlaşdırma impulsunun uyğunluğunun dəqiqliyi ilə təyin edilir.

Zondlayıcı impulsların periodik göstərilməsi prosesində və eyni zamanda antenin fırlanması halında RLS-in müşahidə zonası azimuta görə elementar sahələrə bölünür. Azimuta görə elementar sahələrin bucaq ölçüsü (azimutun diskretlənmə bucağı olacaq)

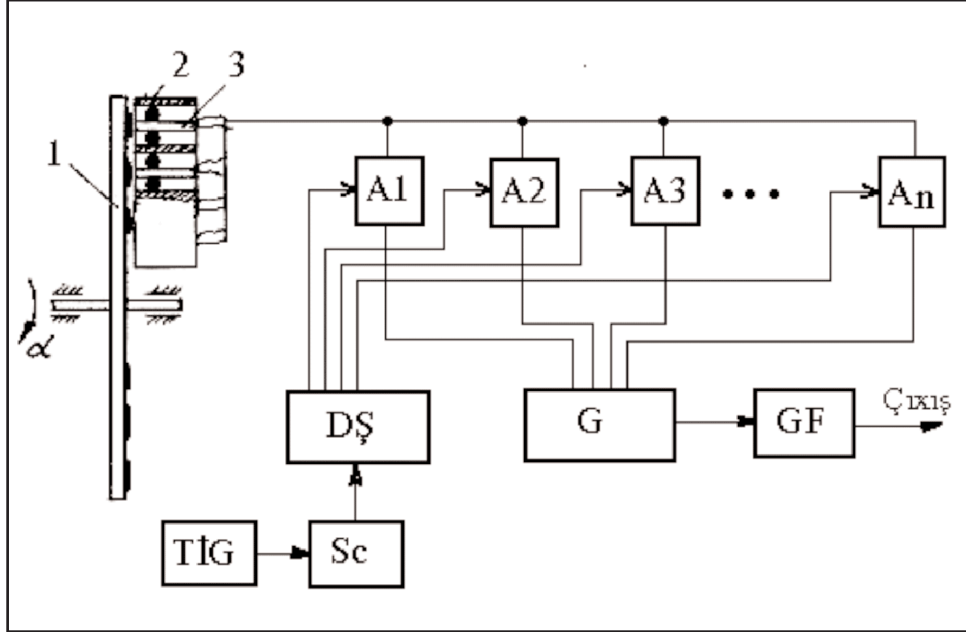
$$\Delta\beta = 2\pi \cdot \frac{T_p}{T_0},$$

burada T_p – zondlayıcı implusların göndərilmə periodu, T_0 – antenin fırlanma periodudur.

RLS antenin fırlanma bucağının ölçüsünü (azimuta və ya yerləşmə bucağına görə) bucaq koordinatlarının ikilik koda çevrilməsini və ya ikilik vahidlərə çevrilməsini göstərir. Azimutun ikilik kodda təyin edilməsi üsulları müxtəlif metodlarla yerinə yetirilə bilər. Əgər azimuta görə anten sabit sürətlə fırlanırsa, onda azimutun təyin edilməsi analoji olaraq rəqəmli məsafəölçən qurğunun köməyi ilə mümkündür. Bu halda azimutun ölçülməsi, məsafənin ölçülməsi prinsipində olduğu kimi, zaman intervalının ədədə çevrilməsinə gətirir. Lakin fərq ondadır ki, genişləndirici qurğunun işə salınması RLS-in işə salma impulsu ilə deyil, antenin düzgün şimala istiqamətlənməsinə uyğun impulsu aparılır. Sxemin işləmə periodu RLS-in azimuta görə işləmə müddəti ilə təyin olunur.

DÖYÜŞ HAZIRLIĞI

ŞƏKİL 2.

Azimetun ölçülməsində say – impuls generatorunun impulslarının hesabının çıxarılması əvəzinə, cari azimut vericisindən alınması yaxşı nəticələr verir. Cari azimut vericisinin əsas elementi, bucaq dönməsinin ikili koda çeviricisi sayılır (şəkil 2). RLS antenin fırlanma oxuna bərkidilmiş kod diski üzərində bucaq dönməsinin ikili kodu yerləşdirilir.

Fırlanma oxunun bucaq yerdəyişməsi onunla möhkəm əlaqəli kodlayıcı diskin 1 bucaq dönməsini yaradır. Kodlayıcı diskin səthindən müəyyən məsafədə radius boyu həssas elementləri olan çıxış başlığı (2) tərپənməz yerləşdirilmişdir. Həssas elementlər ferrit nüvəli (3) induktiv sarğaclardan ibarətdir və hər birinin çıxışı vardır, onlardan biri $A_1, A_2, A_3, \dots, A_n$ açarları vasitəsilə avtogeneratorun G rəqs konturuna birləşib, o biri çıxışları öz aralarında birləşərək avtogeneratorun qida mənbəyi sxeminin ümumi nöqtəsi ilə əlaqələndirilib. Çeviricinin çıxışında, kod çıxış signalının impulslarını gücləndirən və formallaşdıran gücləndirici GF vardır.

RLS antenin bucaq yerdəyişməsinin rəqəm koduna çevrilməsi müəyyən xəta ilə yerinə yetirilir. Yerdəyişmə çeviricisinin nəticəvi xətası, kvantlama xətasından (diskretlik xətası), alət xətasından və ətraf mühitin parametrlərinin (temperatur) təsirindən yaranan xətalardan ibarətdir.

NƏTİCƏ

Radiolokasiya stansiyasının görünüş zonasında yerləşən obyektlər haqqında məlumatın alınması və emalı prosesində hədəfin koordinatları haqqında verilənlərin rəqəmli ölçülməsi vacib məsələdir. Hədəfin koordinatlarının (məsafənin və azimutun) rəqəmli ölçülməsinin əsas metodları və qurğularının işləmə prinsipləri verilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Романов. А.Н. Основы автоматизации систем управления. Москва, Военное издательство, 1971
2. Аппаратура обработки радиолокационной информации. Техническая документация.
3. Автоматизированная система наблюдения воздушной обстановки. Техническая документация.

XARİCİ ORDULARDA

MÜHƏNDİS-ROBOT

İRobot şirkətinin hərbi robotu yeni ixtisasına alışmaqdadır. “Warrior” (“Döyüşçü”) adlı bu robot “Python” robotunun yüngülləşdirilmiş variantıdır və Mk7 APOBS sistemindən istifadə edir. Robot piyada əleyhinə mina sahələri və tikanlı məftillərdən olan maneələrdən müxtəlif keçidlər açə bilər. Maraqlı cəhət də odur ki, robot bu işi özü mina sahəsinə girmədən görür.

Bu necə baş verir? Əsgərlər robotu məsafədən maneə qurulmuş sahəyə yaxınlaşdırırlar. Robot tələb olunan istiqamətə raketdən atəş açır. Raketə 45 m-lik trosda qəlpəli qumbaralar və kiçik paraşüt bərkidilir. Atəş açıldıqdan sonra raket qumbaralar bağlanmış trosu dartaraq uçub yerə düşür. Qumbaralar partlayaraq mina və maneələri dağıdır. Nəticədə piyadalar və nəqliyyat vasitələri üçün yol açılır.

HAVA HÜCUMUNDAN MÜDAFİƏ QÜVVƏLƏRİ GƏLƏCƏK LOKAL MÜHARİBƏLƏRDƏ

Polkovnik-leytenant İlham MƏMMƏDOV

SİLAHLI QÜVVƏLƏRİN HƏRBİ AKADEMİYASI

Açar sözlər: hava hücumundan müdafiə, hava-kosmik hücum vasitələri, yüksək dəqiqlikli silahlar, çətin meteoroloji şərait.

Ключевые слова: противовоздушная оборона, средство воздушно-космического нападения, высокоточные оружие, сложные метеорологические условия.

Keywords: air defense, means of aerospace attack, precision weapons bad weather conditions, high exactly arms, difficult meteorological condition.

GƏLƏCƏK SİLAHLI MÜNAQİŞƏLƏRİN MÜMKÜN TƏSVİRİ VƏ TƏHLÜKƏLƏRİ

Gələcək müharibələrin tədqiqatı hər b elminin əsas sualıdır. Belə ki, ancaq onun düzgün səciyyələndirilməsi əsasında elmi cəhətdən təyin etmək olar ki, qarşıda duran hansı müdafiə tapşırıqlarını yerinə yetirmək lazım olacaq və bunun üçün birinci növbədə hansı qoşun növünün inkişaf etdirilməsi vacibdir.

XXI əsrdə müharibələrin və təhlükələrin xüsusiyyətləri çox zaman ondan asılı olacaq ki, dünyada və beynəlxalq arenada güclər hansı istiqamətdə bölünəcək. Bunları təyin edən əsas faktorlar aşağıdakılardır:

Birinci – bütün beynəlxalq siyasi, sosial-iqtisadi, elmi, mədəni, texnoloji və informasiya proseslərinin qloballaşması. O özündə həm pozitiv, həm də neqativ imkanlar gizlədir. Hər bir dövlətin dünyəvi proseslərə inteqrasiya olunaraq özü üçün müsbət nəticələr çıxarması və qloballaşmanın mənfi təzahürlərini neytrallaşdırma imkanını əldə etməsi vacibdir.

İkinci – hərbi-siyasi vəziyyət bəzi aparıcı ölkələrin dünyada dominant rol oynamağa meyil etməsi və bir qayda olaraq, obyektiv təsiredici tendensiylərlə beynəlxalq prosesləri hərtərəfli idarə etmək bacarığı ilə təyin olunacaq. Başlıcası, “suverenliyin məhdudlaşdırılması” və “arzu olunmayan” hər hansı bir dövlətin ərazisinə çəkinmədən silahlı müdaxilə edilməsi ən təhlükəli nəzəriyyədir.

Üçüncüsü – ərazi iddiaları, xammal uğrunda mübarizələr, etnik, sosial-siyasi ziddiyyətlər ölkələr və xalqlar arasında qarşıdurmalar, konfliktlər və müharibələrin mənbəyi olaraq qalmaqdadır. XXI əsrdə enerji resursları naminə rəqabət və mübarizə bu siyahıda başlıca yer tutacaqdır. Odur ki, geniş miqyaslı region müharibələrinin baş verməsi ehtimalı qaçılmazdır. Buna görə də, lokal müharibələrdə və silahlı konfliktlərdə tapşırığı yerinə yetirməyə hazır olmaq birinci dərəcəli amildir.

XXI əsrdə elmi nailiyyətlər və onların hərbi təyinatlı texnologiyalarda geniş tətbiq edilməsi müharibələrin xüsusiyyətlərinə mühüm dərəcədə təsir edəcəkdir. Birinci növbədə bu, yüksək dəqiqlikli silahlara (YDS), kəşfiyyat, kosmik vasitələrə, informasiya silahlarına, yeni fiziki əsaslar üzrə yaradılmış silahlara, həmçinin texnikaların aşkarlanmasını çətinləşdirən vasitələrə şamil olunacaqdır.

Bu gün elm nanotexnologiya, hipersürətlər, yüksək enerjili maddələrin sintezi, yeni konstruktiv və mühafizə materiallarının, həmçinin informasiya texnologiyaları və gen mühəndisliyi sahələrində nailiyyətlərin tətbiq olunmasının əsasını qoymuşdur.

Nanotexnologiya silahlı mübarizə vasitələrinin miniatürləşməsinə və onların kompyuter nanoprosessorları əsasında yaradılmış süni intellektlə təchiz olunmasına imkan verir; beləliklə də, bu tip silah nümunələrinin döyüş imkanları yüksək dəqiqlikli silahlar səviyyəsinədək artırılır.

Düzaxınlı mühərriklərin yaradılması istiqamətində aparılan tədqiqatlar raket və təyyarələrin istehsalında hipersürətlərə yol açır. Bu da öz növbəsində ona gətirib çıxaracaq ki, hava-kosmik hücum vasitələri (HKHV) hal-hazırda mövcud olan hava hücumundan müdafiə və raket əleyhinə müdafiə sistemlərinin vasitələri ilə məhv edilməsi üçün əlçatmaz olacaq.

Yeni materialların yaradılması istiqamətindəki nailiyyətlər düşmənin məhvedici silahlarından qorunma bacarığının artırılması və düşmən tərəfindən aşkarlanma ehtimalının azalması üzrə yeni imkanlar açır. Bütün bu və digər elmi nailiyyətlər hərbi təyinatlı texnologiyalar sahəsində geniş vüsət alacaq, yeni və modernləşdirilən silah və hərbi texnika nümunələrində praktiki olaraq tətbiq olunacaq. Birinci növbədə bu, yüksək dəqiqlikli silahlar (YDS), kosmik təminat və gələcəkdə kosmik məhvetmə vasitələri, kəşfiyyat, avtomatik idarəetmə sistemləri (AİS) vasitələri, həmçinin yeni fiziki prinsiplər əsasında yaradılmış silahlar sahəsində inkişaf edəcəkdir.

YDS-in təkmilləşdirilməsi istiqamətində, onların atış məsafəsi uzaqlığının, gücünün və dəqiqliyinin artırılması ilə yanaşı, eyni vaxtda elektromaqnit spektorunun müxtəlif sahələrində işləyən yönəltmə sistemlərinin yaradılması da nəzərə çarpır. Bunlarla yanaşı, hər cür maneə və bütün meteoroloji şəraitlərdə daşıyıcının hədəfə zəmanətli çıxışını təmin edən bir neçə naviqasiya

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

(həmçinin kosmik naviqasiya) sistemləri ilə işləyən uzaq məsafəli YDS avadanlıqlarının yaradılması üzrə də işlər davam etdirilir. Beləliklə, yeni nəsil yüksək dəqiqlikli məhv etmə vasitələri kosmosdan zərbələr endirmək imkanı əldə edəcək, hipersürətlər isə onlar tərəfindən hədəflərin məhv edilməsi vaxtının minimuma endirilməsini təmin edəcəkdir.

XXI əsrin əvvəllərində bütün silahlı qüvvələrin növlərində **STELS texnologiyasının** geniş yayılması və tətbiq olunması müharibələrin strateji istiqamətinə mühüm təsir edəcəkdir. Onun köməkliyi ilə təyyarələr və qanadlı raketlərlə yanaşı kiçik gəmilərdə, döyüş mühafizəli yerüstü vasitələrdə effektiv əksolma sahəsinin kəskin şəkildə azalması baş verəcəkdir. Onların radiolokasiya vasitələrinin köməkliyi ilə aşkarlanması xeyli çətinləşəcəkdir.

XXI əsrin əvvəllərində **lazer silahları** geniş şəkildə tətbiq olunacaqdır. Donanmada suüstü gəmilərin gəmi əleyhinə, həmçinin bütün növ özüyönəlmə sistemləri ilə təchiz olunmuş qanadlı raketlərdən qorunması üçün lazerlərin istifadəsi ehtimal olunur. Təyyarələrdə quraşdırılan lazer qurğuları analogi tapşırıqların, yəni uçuş aparatlarının bütün növ idarə olunan raketlərdən qorunmasını təmin edəcəkdir.

Gələcək müharibələrin xüsusiyyətlərinin mümkün dəyişikliklərindən danışdıqda **“uçmayan silahlar”** adlanan vasitələrin yaradılması üzrə tədqiqatları yada salmamaq olmaz. Söhbət xüsusi kimyəvi və digər vasitələrdən gedir ki, onların tətbiqi zamanı avtomobillərin və hərəkət vasitələrinin rezin məmulatları dağılmaya məruz qalır, benzin, dizel yanacağı qatılaşır və gelə çevrilir, şəxsi heyət müvəqqəti iflic olur, texnikanın alüminium və digər xəlitəli hissələri dağılır, yağlama sürtküləri xarab edilməklə mühərriklər sıradan çıxır və s.

Yuqoslaviya hadisələri göstərdi ki, elektrostansiyaları və yüksək gərginlikli elektrik şəbəkələrini sıradan çıxaran qrafit bombalarının tətbiqi çox böyük effekt verir.

“Uçmayan silahlar” kateqoriyasından olan **elektromaqnit, bioloji, lazer və infrəsəs** silahlarının modernləşdirilməsi üzrə təcrübələrin yaxın vaxtlaraq tamamlanması gözlənilir.

Bu silahlardan əlavə, bir çox ölkələr geniş şəkildə **akustik toplardan** istifadə edir. Bu toplar uzaq məsafələrə xəbərdaredici səs signalı ötürməyə qadirdir. Bu zaman kütlələrin, düşmən əsgərlərinin hərəkətinə əngəl yaratmaq üçün səsin həddini dözülməz dərəcəyə çatdırmaq mümkündür. Akustik toplar 152 desibeləq səs signallarını generasiya etmək imkanına malikdir, belə ki, 120-140 desibeləq güclü səslər insanda güclü ağrıların əmələ gəlməsinə səbəb olur və eşitmə qabiliyyətinin sıradan çıxmasına gətirib çıxarır.

Öldürməyən silahların bir növü də **mikrodalğalı şüalandırıcılar** sayılır. 1990-cı illərin axırlarında yaradılmış və sınaqdan keçirilmiş “aktiv atılma sistemi” (Active Denial Systems – ADS) bu cür silah növünə aiddir. Bu qurğu-

lar millimetrlik dalğa diapazonunda, dəqiq olaraq 94 geqahers tezliyi ətrafında elektromaqnit rəqsləri yaradır. ADS tərəfindən generasiya edilən bu şüalar dəri üzərinə düşərkən 83 faizədək udulur, nəticədə göynəmə, ağrı hissləri keçirən şəxsə reflektor olaraq həmin zonanı tərk etmək istəyi yaranır.

Öldürməyən silahların başqa bir növünə isə düşməni kor və kar edən səsli-ışıqlı qumbaralar, termik pistoletlər, xüsusi tez bərkiyən köpüklər, qatı və sürüşkən polimerlər aiddir. Belə silahların kütləvi tətbiq edilməsi qoşunların fəaliyyətini ciddi şəkildə mürəkkəbləşdirməklə yanaşı, həm də onları hərəkətli olmaqdan məhrum edərək iş bacarığının itirilməsinə gətirib çıxarır.

Gen mühəndisliyi istiqamətində elmi nailiyyətlər indiki zamanda orqanik birləşmələr və əvvəlcədən verilmiş xüsusiyyətli canlı orqanizmlər yaratmağı mümkün edir. Bu texnologiyalar imkan verir ki, müəyyən bir xüsusiyyət, məsələn irqi mənsubiyyət, gözün rəngi və yaxud müəyyən xroniki xəstəlik əsasında identifikasiya olunaraq seçilmiş canlı orqanizmlər məhv edilsin.

Sadalanmış mübarizə vasitələrinin kütləvi tətbiq olunması qoşunların onlara verilmiş tapşırıqların yerinə yetirilməsi üzrə fəaliyyətlərini ciddi şəkildə mürəkkəbləşdirə bilər və bununla da bütün qoşun növlərindən istifadənin forma və üsullarının dəyişdirilməsinə zərurət yaranar.

Atəşlə məhvetmə əsas həlledici operativ-strateji faktor olacaqdır. Onunla taktiki və operativ tapşırıqları həll etməklə yanaşı, həm də strateji tapşırıqlar yerinə yetiriləcək: dövlət və hərbi idarəçiliyin pozulması, HHM sisteminin susdurulması, aviasiyanın əsas qüvvələrinin məhv edilməsi, iqtisadiyyatın və hərbi infrastrukturun mühüm sahələrinin dağıdılması, qoşunlarda və əhali arasında ruh düşkünlüyünün yaradılması, ehtiyatların irəliyə çəkilməsinin qarşısının alınması və s. Beləliklə, gələcək müharibələrdə qələbə onun tərəfində olacaq ki, kim yeni silahlarla, hərbi texnika ilə əhəmiyyətli dərəcədə və kifayət qədər təchiz olunub və onları istifadə etmək imkanına mükəmməl dərəcədə malikdir. Lokal konfliktlərdə bu silahların nəzərə çarpan dərəcədə canlı qüvvə ilə əvəzlənməsi heç bir müsbət nəticə verməyəcəkdir.

HAVA HÜCUMU VASİTƏLƏRİNİN TƏTBİQ EDİLMƏSİ PERSPEKTİVLƏRİ

ABŞ dövlətinin doktrinalarından birində (“Xolt”– aviasiya ilə dayandırmaq doktrinası) göstərilib ki, müasir şəraitdə və döyüş əməliyyatlarının aparılmasında aviasiya başlıca rol oynamalıdır. Həm də silahlı konfliktlərin başlanğıc mərhələsində düşməyə zərbə vuran əsas və həlledici vasitə kimi tətbiq olunmalıdır.

Həqiqətən də, HHQ müasir səviyyədə geniş hava əməliyyatları keçirməyə qadir olan silahlı qüvvələrin daha çox tələb olunan qoşun növünə çevrilmişdir. Bu onunla əsaslandırılır ki, silahlı konfliktlərdə onların tətbiqi ən az itkilərlə öz məqsədlərinə nail olmağa gətirib çıxarır. ABŞ-da tərtib olunmuş qlo-

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

bal təsiretmə konsepsiyası HHQ-dən istifadənin əsas altı prinsipini nəzərə alır. Onlara aiddir:

– **kosmosda və havada üstünlük** – döyüş fəaliyyətlərinin və tam sərbəst manevrin edilməsinə imkan verən yerətrafi fəzada şəraitə qlobal nəzarətin yerinə yetirilməsi;

– **məlumat üstünlüyü** – məlumatların yığılması, işlənməsi, istifadə olunması və qorunması imkanının effektiv həyata keçirilməsi, həmçinin düşmənin oxşar fəaliyyətinə əks-təsir göstərilməsi;

– **qlobal əlçatma** – dünyanın istənilən rayonunda istənilən obyektlərə intensiv zərbələr endirilməsi imkanı;

– **zərbə endirmənin yüksək dəqiqliyi** – kosmik, aviasiya-kəşfiyyat və yönəltmə vasitələrinin effektiv istifadə edilməsi və yüksək dəqiqlikli silahlarla zərbələr endirilməsi nəticəsində təmin olunur;

– **yüksək qlobal mobillik** – qısa bir zamanda qoşunların və qüvvələrin istənilən hərbi fəaliyyətlər teatrına (HFT) daşınması imkanı;

– **çevik döyüş təminatı** – döyüş əməliyyatlarında iştirak edən qüvvələrin bütün lazım olanlarla vaxtı-vaxtında zəmanətli təmin olunması.

Bütün bu prinsiplər aviasiya ekspedisiya hissələrinin (AEH) tətbiq edilməsi ilə həyata keçirilir. AEH – qarışıq aviasiya birləşməsidir ki, tərkibinə müxtəlif təyinatlı və növlü təyyarələr daxildir. Bu birləşmələr uzaq HFT-də aşağıda göstərilən bütün növ kompleks tapşırıqları yerinə yetirmək imkanına malikdir:

- hava kəşfiyyatının aparılması;
- havada üstünlüyün ələ alınması;
- döyüş fəaliyyətləri rayonunun təcrid edilməsi (nəqliyyat blokadası);
- quru qoşunlarının bilavasitə aviasiya ilə dəstəklənməsi;
- ən mühüm obyektlərin ayrıca seçilməklə məhv edilməsi.

Lokal müharibələrdə aviasiyadan istifadə təcrübəsinin təhlili, gələcəkdə hava hücumu vasitələrinin (HHV) tətbiqinin taktiki fəndləri və üsullarının aşağıda göstərilən istiqamətlərə yönəlməsi zəruriliyini söyləməyə imkan verir:

– HHV-nin obyektlərə effektiv zərbə imkanlarının bütün növ kəşfiyyatla aşkara çıxarılmasının, birgə idarəetmə sistemi çərçivəsində aviasiyanın yerinə yetirdiyi tapşırıqlar nəzərə alınmaqla müxtəlif qoşun növlərinin güc və vasitələrinin qarşılıqlı əlaqəsinin yüksək səmərəliliyi;

– radioelektron mübarizə (REM) aparılması üzrə güclərin zərbəendirci təyyarələr qrupuna keçirilməsi, elektromaqnit şüalanmasına özüyönələn silahların döyüş imkanlarının, təyyarələrin zenit atəşindən fərdi qorunma üsullarının və sistemlərinin mükəmməlləşdirilməsi;

- hər cür hava şəraitində istifadəsinə imkan verən nişangah-naviqasiya sistemli HHV ilə sutka boyu düşməyə fasiləsiz təsirin əldə olunması;
- tapşırıqların azalması fonunda YDS-in bir nöqtəyə zərbələrinin effektivliyinin artırılması;
- adi silahlarla təchiz olunmuş müasir strateji aviasiya təyyarələrinin tətbiq edilmə miqyasının genişləndirilməsi.

XX əsrin sonlarında aparılan lokal müharibələrin təcrübəsi göstərir ki, elan olunmuş prinsip və konsepsiyalar demək olar ki, tam həyata keçir. Lakin bu, silahlanmasında köhnəlmiş HHM parkı olan zəif düşmənlə qarşılıqlı mübarizədə baş verir. Bunu da nəzərə almaq lazımdır ki, aviasiya, tərkibində müasir zenit-raket kompleksləri (S-300PMU-2, Buk-MB, Tor, S-125-2TM və s.) olan güclü HHM sistemi ilə döyüş aparmamışdır. Bundan əlavə, hərbi konfliktlərdə döyüş əməliyyatlarının nəticələri göstərir ki, döyüş aviasiyasının imkanları son dərəcə yüksəkdir. Bununla belə qeyd etmək lazımdır ki:

1. Dünyanın hər hansı bir rayonunda aviasiyanın tətbiq edilməsinin operativliyi siyasi qərarların qəbul olunması operativliyindən asılıdır. Lakin bu məsələlər həmişə tez və müsbət həll olunmur (bir çox ölkələr öz bazalarını və uçuş koridorlarını bunun üçün verməyə hazır deyillər).

2. Aviasiya və YDS-in effektiv tətbiqi ancaq düşmən üzərində məlumat üstünlüyünə malikolma şəraitində mümkündür. Lakin bu şəraitlərdə də, NATO ekspertlərinin qiymətləndirmələrinə görə, məhv edilmiş hədəflərin sayı, məsələn, Yuqoslaviyada planlaşdırılanın 50-60%-ni keçməmişdir, qanadlı raketlər isə 10% hədəflərdən yan keçmişdir.

3. Mobil hədəflərə zərbələrin vurulmasında aviasiya fəaliyyətinin effektivliyi gözləniləndən də xeyli aşağı olmuşdur. Təhlillər göstərir ki, aviasiya, zamanətlə o hədəfləri aşkar etmək və vurmaq imkanına malik olur ki, birincisi – hədəf açıq ərazidə yerləşsin; ikincisi – hədəf hərəkətsiz vəziyyətdə olsun. Döyüşdə mobil vasitələr daha çox nailiyyətlər əldə edir.

4. Baxmayaraq ki təyyarələr bütün hava şəraitində istifadəyə imkan verən bort nişangah-naviqasiya kompleksləri ilə təchiz edilmişdir, müdafiə olunan tərəfin xüsusi maskalanma tədbirlərini həyata keçirməsi, aldadıcı hədəflərdən, tüstü və aeroxollardan, ərazinin coğrafi üstünlüklərindən istifadə etməsi, qoşunların geniş ərazilərdə açılması, obyektlərin yerin dərinliklərində yerləşdirilməsi aviasiyanın və YDS-in tətbiqinin effektivliyini xeyli aşağı salır.

Lokal müharibələrdə yerüstü düşmənin gecə, çətin meteoroloji şəraitlərdə (ÇMŞ), dağlıq ərazilərdə və sıx yarpaqlı meşələrdə fəaliyyətləri zamanı aviasiya çox zaman nailiyyətlər əldə edə bilmir.

HƏRBİ NƏZƏRİYYƏ

HAVA HÜCUMUNDAN MÜDAFİƏ QÜVVƏ VƏ VASİTƏLƏRİNİN LOKAL MÜHARİBƏLƏRDƏ TƏTBİQ OLUNMASI TƏCRÜBƏSİNİN ƏSAS NƏTİCƏLƏRİ

Keçmiş döyüş təcrübəsi həmişə müsbət və ya mənfi cəhətləri analiz etmək üçün bir mənbə olaraq qalmaqdadır və bir qayda olaraq imkan yaradır ki, silahlı müharibənin forma və üsullarının inkişafında bəzi ən xarakterik tendensiyaları üzə çıxarsın.

XX əsrin ikinci yarısında lokal müharibələrin və hərbi konfliktlərin təhlili göstərir ki, hücumu keçən düşmən aviasiyası öz məqsədinə yalnız 65-70% nail olur. Lakin döyüş fəaliyyətlərinin gedişində böyük uğursuzluqlara məruz qalmır.

Demək olar ki, hücumu keçən tərəf öncə qəfil intensiv aviasiya (raket-aviasiya) zərbələri endirir, birinci növbədə HHM, dövlət və hərbi idarəetmə, iqtisadiyyat, kommunikasiya, rabitə qovşaqları və s. obyekləri məhv etməyə çalışır. Belə hava hücumları müəyyən müharibələrdə (Yaxın Şərq, Fars körfəzi, Yuqoslaviya) döyüş əməliyyatlarının gedişatını və müqəddəratını dərhal həll edib.

Aviasiyanın uğurlu fəaliyyətinin əsasında həmişə aşağıdakılar olmuşdur:

- şəraitin təfərrüatı ilə öyrənilməsi (HHM sisteminin vəziyyəti və iş rejimi) əsasında zərbələrin vurulmasının mükəmməl planlaşdırılması və yaranmış vəziyyətdən asılı olaraq uyğunlaşan fəaliyyət üsullarının tətbiqi;
- döyüş fəaliyyətlərinin hərtərəfli təminatı;
- müasir texnikanın tətbiqi və şəxsi heyətin hazırlığının yüksək səviyyəsi.

HHM qüvvələri, bir qayda olaraq, başlanmış lokal müharibələrin əvvəllərində hava hücumu vasitələrinə hər zaman qarşı dura bilmir, öz fəaliyyətini yalnız hərbi əməliyyatların gedişi zamanı formalaşdırmağa nail olurlar.

Lokal konfliktlərdə və müharibələrdə HHM qüvvə və vasitələrinin döyüş tətbiqinin təcrübəsi göstərdi ki, düşmənin hava-kosmik hücumu vasitələrinə (HKHV) öz döyüş imkanları ilə adekvat olan HHM sistemi qarşı dura bilər. Bu zaman daimi olaraq HHM qüvvə və vasitələrinin döyüş tətbiqinin qayda və üsulları mükəmməlləşdirilməlidir.

Qoşunların hazırlığı praktikasında düşmənin hava hücumu imkanlarının qiymətləndirilməməsi tendensiyasını aradan qaldırmaq, onun döyüş imkanlarının daim artması, fəaliyyət xüsusiyyətlərinin dəyişməsi faktorlarına vaxtında reaksiya verərək, HHM qoşunlarının texniki təchizatında effektiv tədbirlər görmək və HHV ilə mübarizə forma və üsullarını təkmilləşdirmək lazımdır.

NƏTİCƏ

Etibarlı HHM sistemi düşmənin hava hücumu vasitələrinin zərbələrinin, əsasən də müharibənin başlanğıc dövrlərində dəf edilməsinə qadirdir, silahlı

qüvvələrin hərbi əməliyyatlara başlaması üçün əlverişli şərait yaradaraq ölkənin müharibə dövrünə daha mütəşəkkil keçməsinə imkan verir və bununla da xalqın mənəvi ruh yüksəkliyinin sarsılmaz olaraq qalmasını təmin etmiş olur.

ƏDƏBİYYAT

1. Гареев М. Угрозы и войны XXI века. Москва, Красная звезда, 2003
2. Третьяков В. Характер вооруженной борьбы, войн и вооруженных конфликтов в XXI веке.
3. Слипченко В. Войны будущего.

РЕЗЮМЕ

СИЛЫ ПВО В БУДУЩИХ ЛОКАЛЬНЫХ ВОЙНАХ И.МАМЕДОВ

Надежная система ПВО способна отразить удары противника особенно в начале войны, создать не только благоприятные условия для вступления в войну вооруженных сил, но и дает стране возможность более организованно перестроиться на военные рельсы, не говоря уже о том, что не будет серьезно поколеблено моральное состояние народа.

SUMMARY

MILITARY AIR DEFENCE IN FUTURE LOCAL WAR I.MAMEDOV

Reliable air defense system is able to reflect the impact of the enemy especially at the beginning of war, to create good conditions for armed forces to join the war as well as to enable the country to adjust to the military situation more organized hereby providing high spiritual ambiance of the nation stay unshakable.

METEOROLOJİ TƏMİNAT

PAYIZ VƏ QIŞ MÖVSÜMÜNDƏ UÇUŞLARIN METEOROLOJİ TƏMİNATININ XÜSUSİYYƏTLƏRİ VƏ ABŞERON YARIMADASINDA RADİASİYA DUMANLARININ PROQNOZU

Ehtiyatda olan mayor Ramiz Cuvarov

MİLLİ AVİASİYA AKADEMİYASI

Payız və qış mövsümündə coğrafi enlik boyu temperatur kontrastının artması ilə hava kütlələrinin axın sürəti yüksəlir, atmosfer prosesləri tez-tez növbələşir, gecə və gündüz saatlarında mürəkkəb meteoroloji şərait yaranır.

İsti dövrə xas olan konvektiv buludların (yer səthinin qızması nəticəsində yaranan buludlar) yaranması payızın gəlişi ilə kəskin şəkildə azalır. Eyni zamanda temperaturun aşağı düşməsi ilə hava kütlələrində rütubətin doyma həddinə yaxınlaşması müşahidə olunur ki, bu da alçaq buludlu, dumanlı və çənli hava şəraitinin tez-tez təkrarlanmasına gətirib çıxarır.

Respublikamızın düzən rayonlarında bəzən gündüz vaxtı hava lazımı səviyyədə qızmadığından, axşamdan yaranan inversiya qatı (troposferin müəyyən bir hissəsində temperaturun yüksəklik boyu artması) dağılmır və beləliklə, sutkanın əsas hissəsi hava alçaq buludlu, dumanlı və çənli olaraq qalır. Yağıntılar yay dövründəkindən fərqli olaraq aramsız xarakter alır ki, bu da havada olan nisbi rütubəti artırır və görünüş məsafəsi azalır.

Payız və qış mövsümündə meteoroloji şəraitlə əlaqədar aviasiya qəzalarının 75%-dən çoxu, hava gəmisinin pis görünüş şəraitinə və alçaq buludlarla qarşılışması səbəbindən olmuşdur. Bu dövrdə, həmçinin hava gəmisinin buzlaşma ehtimalı və statik elektrikləşmə ilə zədələnməsi laylı yağış (Ns) buludları arasında uçuşlar zamanı qeydə alınır.

Həm də yadda saxlamaq lazımdır ki, bu dövrdə uçuş heyəti və meteoroloq mütəxəssislər müəyyən mənada mürəkkəb və tezdəyişən meteoroloji şəraitdə öz iş vərdişlərinin bir hissəsini itirmiş olurlar. Ona görə də, meteoroloji elementlərin və atmosfer hadisələrinin proqnozlaşdırılmasında və onların hava gəmilərinin uçuşlarına təsirinin düzgün qiymətləndirilməsində səhvlərə yol verilir.

Bu və digər səbəblər payız və qış mövsümündə uçuşların meteoroloji xüsusiyyətlərini təyin edir ki, onları da döyüş tapşırıqlarını yerinə yetirərkən nəzərə almaq vacibdir.

Mövsümi uçuşların təhlükəsizliyinə təminat məqsədilə meteoroloji xidmətin sərəncamında olan texniki vasitələrin vəziyyəti mütləq yoxlanmalı,

buludun hündürlüyünü və görünüş məsafəsini ölçən cihazların sazlığına xüsusi diqqət yetirilməlidir.

Aerosinoptik materiallar öyrənilərkən sinoptik vəziyyətin ümumi qiymətləndirilməsi ilə yanaşı, uçuş rayonundakı hava şəraitinin xüsusiyyətləri, alçaq buludluluq, qatı duman və çənin olması və onların tutduğu ərazilərin müəyyənləşdirilməsi, hərəkət sürəti və istiqamətinin təyin edilməsi də təklif olunur. Həmçinin hava gəmilərinin buzlaşması və qarın yağma ehtimalı, çovğun və digər təhlükəli hava şəraitinin olması dəqiqləşdirilməlidir.

Bütün bunlarla yanaşı, hava şəraiti qiymətləndirilərkən, ərazinin relyefi və səth örtüyünün xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınması məqsədəuyğundur. Çünki bu amillər meteoroloji şəraiti əhəmiyyətli dərəcədə dəyişdirmək gücünə malikdir.

Məlum olduğu kimi, bu mövsümdə dumanlı və alçaq buludlu hava şəraiti daha çox müşahidə edilsə də, onlar radiolokasiya vasitələri ilə aşkar olunmur. Ona görə də bu hadisələrin aşkarlanması üçün ən effektiv üsul hava kəşfiyyətidir.

Bu dövrdə aerodromun meteoroloji bölməsinin iş rejimi daha ciddi xarakter alır. Vaxtında alınan meteoroloji informasiya, hava şəraiti üzərində aparılan müşahidələrin keyfiyyəti və həmin məlumatların uçuş heyətinə çatdırılma operativliyinin əhəmiyyəti artır.

Alçaq buludluluq davam etdikcə onun yerdən hündürlüyünün ölçülmə dəqiqliyi və ölçmələrin müntəzəmliyi get-gedə mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Uçuşlar vaxtı aerodromda və uçuş marşrutları boyunca hava şəraitinin daim nəzərə alınması çox vacibdir.

Payız və qış mövsümündə ən xarakterik olan təhlükəli atmosfer hadisələri aşağıdakılardır:

- alçaq buludluluq;
- duman və çən;
- buzlaşma;
- qəflətən qar yağması və çovğun;
- buludlarda olan elektrik boşalmaları və payızın əvvəlində dağlıq və dağətəyi rayonlarda tez-tez rast gəlinən topa-yağış (Cb) buludları və onunla bağlı olan ildırım çaxması, leysan yağması və tufan baş verməsi.

Belə hava şəraitinin hava gəmilərinin uçuşlarına təsiri vaxtı proqnozlaşdırmanın dəqiqliyində özünü göstərir. Uçuş və eniş vaxtı xüsusi təsir göstərən alçaq buludluluq və məhdud görünüş məsafəsi kimi meteoroloji elementlərin proqnozu böyük əhəmiyyət kəsb edir. Ona görə də bu hadisələrin proqnozlaşdırılmasında həmin rayon ərazisi üçün səciyyəvi olan hesablama üsullarından istifadə edilməlidir.

METEOROLOJİ TƏMİNAT

RADİOZOND MƏLUMATLARINDAN İSTİFADƏ ETMƏKLƏ ABŞERON YARIMADASINDA RADİASİON DUMANLARIN PROQNOZLAŞDIRILMASI

Abşeron yarımadasında aviasiya uçuşları intensiv olduğundan, radiasiya dumanının proqnozlaşdırılması payız və qış mövsümündə region üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir.

Radiasiya dumanının yaranması Abşeronda bütün ilboyu gecə və səhər vaxtı relyefin çökək yerlərində rütubətlə doymuş havada müşahidə olunan atmosfer hadisələrindəndir. Bu cür dumanlar adətən antisiklonal hava şəraitində günəş çıxmazdan, zəif küləkli və buludsuz hava şəraitində yaranır. Gündüz saatlarında yer səthinin qızması ilə dağılır və yuxarı qalxaraq dağınıq laylı (St) buludlara çevrilir. Bunun xarakterik xüsusiyyəti isə odur ki, onlar yer səthində sıx olur, yuxarı qalxdıqca isə seyrələrək yox olur. Dumanın alt hissəsində çox vaxt görünüş məsafəsi 50 metrədən də aşağı düşür. Bakı buxtasında radiasiya dumanlarının çox nadir forması – “smoq” (tüstü və digər qazların dumanla qarışığı) müşahidə olunur.

Radiasiya dumanları özünün qəflətən yaranması ilə aviauçuşlar zamanı bir çox əngəllərə səbəb olur. Ona görə də bu növ dumanların ənənəvi üsullardan fərqli olaraq yeni, radiozond məlumatları əsasında proqnozlaşdırılmasının uçuşların meteoroloji təminatında böyük rolu vardır.

Sinoptik meteorologiyadan məlumdur ki, radiasiya dumanlarının yaranması üçün aşağıdakı şərtlərin olması vacibdir:

1. Yer səthində və orta troposferdə antisiklon və ya təzyiq yalı;
2. Yer səthində küləyin sürətinin 2 m/saniyədən az olması;
3. Göy üzünün buludsuz olması.

Radiasiya dumanının proqnozlaşdırılması üçün bu şərtlərin olması vacibdir, amma kifayət deyil. Ona görə də proqnozun özünü doğrultma faizini artırmaq üçün dördüncü şərti də təklif edirik.

Həmin üsulun işlənilib hazırlanması zamanı Maştağa, Lənkəran bölgəsi ilə yanaşı, Tbilisi və Mahaçqala aeroloji stansiyalarının radiozond məlumatlarından istifadə olunmuşdur və bu üsul Abşeron yarımadasında və Kür-Araz ovalığının dəniz sahili zonasında özünü doğruldur.

$$D_{or} = (D_{850} + D_{700} + D_{500}) : 3$$

Burada D_{or} -850 hPa (≈ 1500 m), 700 hPa (≈ 3000 m) və 500 hPa (≈ 5500 m) izobarik səthlərdəki rütubət çatışmazlığının orta qiymətidir. Rütubət çatışmazlığının qiyməti MT_{850} , MT_{700} və MT_{500} hPa izobarik səthlərdə uyğun olaraq 1,5, 2,0 və 2,5° C olarsa, deməli hava şəraiti buludludur, effektiv şualanma və radiasiya soyuması baş verməyəcək. Yəni belə hava şəraitində birmənalı olaraq radiasiya dumanı gözlənilmir.

Əgər **MT₈₅₀**, **MT₇₀₀** və **MT₅₀₀ hPa** izobarik səthlərdə şəh nöqtəsi çatışmazlığının hər biri ayrılıqda **>4,0°C**-dən çox və ümumi halda **D_{or}>6,0°C** olarsa, onda radiasiya dumanı proqnozlaşdırılır.

Misal №1

Verilir:

Maştağa aeroloji stansiyasının radiozond məlumatı,

Qrinviç vaxtı ilə saat 01⁰⁰ (Bakı vaxtı ilə 05⁰⁰):

TTAA 13001 37860 99020 21324 25002 00217 17519 27508 92680 20519
30008 85460 22759 29008 70936 17764 30012 50540 31363 30020 40694 42759
31524 30881 57756 32026 25994 67550 33025 20126 74543 33023 15295 71745
33020 10535 74147 32022 88199 74743 33023

$$D_{or} = (9+14+13):3 = 36:3 = 12^{\circ}\text{C}$$

Deməli, yuxarıda göstərilən şərtlərin hər biri var və səhər vaxtı üçün **radiasiya dumanı proqnozlaşdırılır**.

Misal №2

Verilir:

Mahaçqala aeroloji stansiyasının radiozond məlumatı,

Qrinviç vaxtı ilə saat 01⁰⁰ (Bakı vaxtı ilə 05⁰⁰):

TTAA 24001 37472 99886 04058 05501 00//// //// 92//// //// 85473 03657
06502 70015 08713 18002 50554 23376 25019 40713 34783 24521 30907 49167
24526 25025 54764 26028 20167 56177 26025 15350 57780 27022 10602 62379
25523 88230 56967 25528 88133 60379 26521 77999 31313 47708 82234=

$$D_{or} = (7+1.3+26):3 = 34.3:3 = 11.4^{\circ}\text{C}.$$

Bu halda dumanın yaranması üçün zahirən şərtlərin hər biri var, lakin **700 hPa (≈3000 m)** izobarik səthdə rütubət çatışmazlığının qiyməti 1,3°C olduğundan səhər saatlarında **radiasiya dumanı proqnozlaşdırılmır**.

ƏDƏBİYYAT

1. Cuvarov. R.P. Abşeron yarımadasında radiasion dumanların proqnoz metodu "*Qloballaşma və Coğrafiya*". Prof. M.A.Museyibovun anadan olmasının 85 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi-praktik konfransın materialları səh. 148-154. Bakı, 2012
2. Лещенко. Г. П. Авиационная метеорология. Кировоград, 2012
3. Богаткин. О. Г. Авиационные прогнозы погоды. Санкт-Петербург, 2010
4. Синоптическая и авиационная метеорология. 2-я часть, Москва, 1985
5. <http://meteocenter.net/raob.htm>
6. http://meteocenter.net/weather/grib_data/TTAA.htm

AVRO-ATLANTİKA TƏHLÜKƏSİZLİK MƏKANINDA TƏRƏFDAŞLIQ PROSESLƏRİ VƏ NATO-AZƏRBAYCAN ƏMƏKDAŞLIĞI

Aybəniz RÜSTƏMOVA

BAKİ AVRASIYA UNİVERSİTETİ

Açar sözlər: tərəfdaşlıq münasibətləri, SNT, hərbi doktrina, sülhməramlı qüvvələr, hərbi əməkdaşlıq, “Qətiyyətli dəstək”.

Ключевые слова: партнерство, ПРМ, военная доктрина, миротворческие силы, военное сотрудничество, “Решительная Поддержка”.

Keywords: partnership, PFP, military doctrine, peacekeeping forces, military cooperation, “Resolute Support”.

E-mail: aybenizr@rambler.ru

Avro-Atlantika təhlükəsizliyinin təmin olunmasında sabitliyə, rifaha və demokratik prinsiplərə əsaslanan təhlükəsizlik məkanının qurulmasında NATO-nun tərəfdaş ölkələrlə əməkdaşlığı mühüm əhəmiyyətə malikdir. Müstəqilliyini yeni əldə etmiş bir çox tərəfdaş dövlətlərlə əməkdaşlıq demokratik cəmiyyət quruculuğunu gücləndirməyə və silahlı qüvvələrin modernləşdirilməsinə yönəlmişdir. NATO-nun Avropadan, Mərkəzi Asiyadan, Qafqazdan və Aralıq dənizi regionundan olan tərəfdaşları mütəmadi olaraq siyasət və təhlükəsizlik məsələlərinə dair geniş məsləhətləşmələr aparırlar. Tərəfdaşlıq münasibətləri həm bütün Avro-Atlantika regionunda, həm də onun hüddurlarından kənarında təhlükəsizliyi gücləndirməyə kömək edir. Bir sıra iştirakçı dövlətlər NATO ölkələrinin təcrübəsi əsasında təhlükəsizlik maraqlarını təmin etmək imkanı əldə edir, digər dövlətlər ümumi məqsədlərə nail olmaq üçün öz təcrübəsindən, o cümlədən NATO tədbirləri çərçivəsində qüvvə və vasitələrdən istifadə edirlər. Terrorizmlə mübarizə ilə yanaşı, NATO tərəfdaş ölkələrlə müxtəlif istiqamətlərdə praktiki əməkdaşlıq həyata keçirir. Bura müdafiə siyasəti və planlaşdırma, hərbi-mülki münasibətlər, havadan müdafiə sisteminin qurulmasına hazırlıq və təlimlər, əlaqə və informasiya sistemi, böhranların nizamlanması və fəvqəladə mülki planlaşdırma məsələləri daxildir [25].

NATO 1991-ci ildən təhlükəsizlik sahəsində dialoq və əməkdaşlığı təmin etmək məqsədilə təşkilata üzv olmayan ölkələrlə tərəfdaş münasibətlərini inkişaf etdirir. 1991-ci il dekabrın 20-də Brüsseldə NATO və keçmiş VMT ölkələri Avropada yeni siyasi və hərbi vəziyyətin doğurduğu proseslərdə birgə

fəaliyyət göstərmək məqsədilə Şimali Atlantika Əməkdaşlıq Şurasını (ŞAƏŞ) yaratdılar. ŞAƏŞ Alyans daxilində ilk təşkilati dəyişiklik oldu [14, 29 yanvar 1992]. 1994-cü il yanvarın 10-11-də NATO-nun Brüssel sammitində ŞAƏŞ-in əsasında Sülh Naminə Tərəfdaşlıq (SNT) adlanan qurum təsis edildi. SNT Avro-Atlantika məkanında sabitlik və təhlükəsizliyin yalnız əməkdaşlıq və birgə fəaliyyət əsasında əldə olunması ideyasını rəhbər tutur və bu əməkdaşlıq insanın əsas hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi və dəstəklənməsi, demokratik prinsiplər əsasında azadlığın, ədalətin və sülhün təmin olunmasına əsaslanırdı. 1996-cı ildə SNT çərçivəsində Bosniya və Herseqovində sülh yaratma əməliyyatlarının həyata keçirilməsində NATO ölkələri ilə yanaşı, 14 tərəfdaş dövlətin hərbi hissələri də iştirak etdi [26].

1997-ci ilin mayında NATO xarici işlər nazirləri və müdafiə nazirləri Avro-Atlantika Əməkdaşlıq Şurası (AAƏŞ) əsasında Avro-Atlantika Tərəfdaşlıq Şurasının (AATŞ) yaradılması haqda Əsas sənəd qəbul etdilər. AATŞ müttəfiq ölkələr arasında qarşılıqlı narahatlıq doğuran məsələlərin müzakirəsi üçün tribuna olmalı və SNT proqramının siyasi platformasını yaratmalı idi [14,16 yanvar 2001]. SNT-ni genişləndirməyin başlıca məqsədləri müəyyən olundu. Bura daha geniş tədbirlər məqsədilə SNT-də siyasi məsləhətləşmələri gücləndirmək; onun daha operativ rolunu təmin etmək; qərarların qəbul edilməsində və planlaşdırılmasında tərəfdaş dövlətlərin daha geniş iştirakını təmin etmək daxil idi [35, №2, s. 80]. 1999-cu ildə Vaşinqtonda elan edilən NATO-nun yeni strateji konsepsiyasında tərəfdaş münasibətlərinin yaradılması, təhlükəsizliyin təmin edilməsi sahəsində NATO-nun qarşısında duran başlıca vəzifələrdən biri hesab olundu [25].

Hazırda 28 NATO üzvü və 22 tərəfdaş dövlətin daxil olduğu AATŞ iki-tərəfli əməkdaşlığın mühüm proqramı hesab edilən SNT çərçivəsində tərəfdaş dövlətlərlə əməkdaşlığını davam etdirir. Rusiya, Ukrayna, Gürcüstan kimi tərəfdaş ölkələrlə xüsusi əməkdaşlıq mexanizmləri yaradıldı. 1994-cü ildə Şimali Atlantika Şurası tərəfindən Aralıq dənizi Dialoqu yaradıldı və onun işində Əlcəzair, Misir, İsrail, İordaniya, Mavritaniya, Mərakeş və Tunis kimi ölkələr iştirak edir [27]. Struktur baxımından yaradılmış tərəfdaşlıq münasibətləri ilə yanaşı, NATO hər hansı tərəfdaş mexanizmlərində iştirak etməyən üçüncü ölkələrlə də əməkdaşlıq edir. “Dünyadakı digər tərəfdaşlar” adlanan bu ölkələr Alyansın əsaslandığı başlıca dəyərləri və strateji maraqları bölüşürlər. Bu kimi ölkələrə Argentina, Avstraliya, Çin, Yeni Zelandiya və Yaponiya aiddir [25].

NATO-nun 2002-ci ilin noyabrında Praqada keçirilən sammitində AAƏŞ və SNT-nin bütün Avro-Atlantika regionunda sabitlik və təhlükəsizliyin təmin olunmasında rolunun artırılmasının əhəmiyyəti bir daha qeyd olundu. Qərara gəldi ki, üzv və tərəfdaş ölkələr arasında siyasi dialoq gücləndirilsin,

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

lazım gəldikdə tərəfdaş ölkələrin iştirak etdiyi və töhfələrini verdiyi layihələrin planlaşdırılmasında iştirakı və onların həyata keçirilməsinə nəzarət prosesinə cəlb edilməsi təmin edilsin. Tərəfdaşlığa fərqli yanaşmanı nəzərə almaqla hərtərəfli əməkdaşlığı təmin edə biləcək fərdi planlar kimi yeni praktiki mexanizmlər işə salındı. Qafqaz, Mərkəzi Asiya kimi strateji cəhətdən mühüm rayonlarda yerləşən tərəfdaş ölkələrin bu mexanizmlərə qoşulması təklif olundu.

2004-cü ilin iyun ayında təhlükəsizlik sahəsində NATO-nun Yaxın Şərq regionu ölkələri (Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Qətər və Küveyt) ilə ikitərəfli praktiki əməkdaşlığına dair İstanbul Əməkdaşlıq Təşəbbüsü yaradıldı və bununla da Alyansın tərəfdaşlıq hüddudları daha da genişləndi.

Mühüm təhlükəsizlik məsələlərinə dair müzakirələrin aparılması və bu problemlərin NATO üzvü və tərəfdaş dövlətlərlə birgə həlli yollarının axtarılması məqsədilə 2005-ci ildə AATŞ-nin yeni orqanı olan Təhlükəsizlik forumu yaradıldı və ən yüksək səviyyədə iclaslarını keçirməyə başladı [26].

2006-cı il Rıqa sammitində təhlükəsizlik sahəsində üzv dövlətlərin maraqlarını qorumaq məqsədilə terrorizm kimi asimmetrik təhlükələrin qarşısını almaq vəzifəsi müzakirə edildi və XXI əsrin təhlükəsizlik çağırışlarına cavab vermək üçün NATO-nun hərbi və siyasi inkişafı prosesinin davam etdirilməsinin zəruriliyi qeyd olundu [22]. Tərəfdaşlıq münasibətləri Avro-Atlantika regionunda və onun hüddudlarından kənarında dialoq və əməkdaşlığın başlıca məqsədlərindən biri kimi 2008-ci ilin aprelində Buxarest sammitində təsdiq edildi. 17 tərəfdaş dövlətin NATO missiya və əməliyyatlarında iştirakı, eləcə də digər dövlətlərin başqa formalarda dəstək göstərmələri yüksək qiymətləndirildi. Bundan sonra da tərəfdaş dövlətlərin SQ ilə üzv dövlətlərin SQ arasında daha çox operativ uyarlılığa nail olunmasına səyləri davam etdirmək, NATO rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərən əməliyyatlara töhfələrini verən ölkələrlə informasiya mübadiləsi və məsləhətləşmələri gücləndirmək, tərəfdaş ölkələrə müdafiə və təhlükəsizliklə bağlı islahatlara dair məsləhətlər vermək və yardım göstərməyi təklif etmək qərara alındı. AATŞ və SNT proqramı çərçivəsində səmərəli əməkdaşlığın davam etdirilməsi, AATŞ-nin Təhlükəsizlik forumu xətti ilə siyasi dialoqun möhkəmləndirilməsi alqışlandı. Qafqaz və Mərkəzi Asiya kimi strateji cəhətdən mühüm rayonlarda yerləşən tərəfdaşlarla qarşılıqlı münasibətləri inkişaf etdirmək öhdəlikləri, regional münasibətlərə cəlb olunmuş tərəfdaş dövlətlərin ərazi bütövlüyü, suverenliyi və müstəqilliyi bir daha təsdiq olundu [20].

2009-cu il aprel 3-4-də Almaniya da Kel və Baden-Baden şəhərlərində, Fransada Strasburq şəhərində NATO-ya üzv ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının yüksək səviyyəli 21-ci görüşündə Alyansın yeni strateji konsepsiyası

üzərində işə başlandı və NATO Avropanın demokratik dövlətləri üçün açıq elan edildi [16]. 2010-cu ilin noyabrında Lissabon sammitində NATO-nun yaxın 10 il üçün “Fəal iştirak, müasir müdafiə” adlı yeni strateji Konsepsiyası təsdiq olundu. Müasir dövrdə ballistik raketlərin və nüvə silahlarının yayılması, terrorizm, kiberhücumlar və irimiqyaslı ekoloji problemlər kimi təhlükəsizlik çağırışları və hədələrinə cavab vermək istiqamətində NATO-nun məqsədləri və vəzifələri müəyyən edildi [28]. Beynəlxalq təhlükəsizliyin əməkdaşlıq vasitəsilə möhkəmləndirilməsi ideyası bir daha təsdiqləndi. Alyansın silahlanma, tərksilah üzərində və silahların yayılmamasına nəzarət sahəsində daha ciddi səylər göstərməklə bütün Avropa dövlətlərinə münasibətdə açıq qapılar siyasətini gücləndirmək və sözün geniş mənasında tərəfdaş münasibətlərini daha da dərinləşdirmək səyləri ifadə edildi. Yeni mərhələdə NATO-nun məqsədi vahid və azad, ümumi dəyərləri bölüşən Avropanın yaradılmasını arzu edən bütün Avropa dövlətlərini Avro-Atlantika strukturlarına inteqrasiya edə bilməsinə şərait yaratmaq oldu [15].

Hesab edilir ki, Şimali Atlantika İttifaqının əsaslandığı dəyərlərin müdafiəsində, beynəlxalq təhlükəsizliyin möhkəmləndirilməsində, NATO əməliyyatlarında və maraqlı dövlətlərin NATO-ya üzvlüyə hazırlanmasında tərəfdaş dövlətlərlə dialoq və əməkdaşlıq böyük töhfələr verməyə qadirdir. Buna görə də bu münasibətlər qarşılıqlı qaydada, qarşılıqlı səmərə və qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmalıdır. Yeni konsepsiyaya əsasən, NATO öz üzərinə mövcud əməkdaşlıq çərçivələrindən asılı olmayaraq üzv və tərəfdaş dövlətləri birləşdirə biləcək daha çevik formatlar əsasında tərəfdaşlığı təkmilləşdirmək öhdəliyi götürdü. Sülhpərvər beynəlxalq münasibətlərə dair NATO-nun maraqlarını bölüşən dünyanın istənilən dövləti və müvafiq təşkilatları ilə siyasi dialoqu və praktiki əməkdaşlığı inkişaf etdirmək qərara alındı. Qarşılıqlı narahatlıq doğuran təhlükəsizlik məsələlərinə dair istənilən tərəfdaş ölkə ilə məsləhətləşmələrə hazır olmaq səyləri ifadə olundu. NATO-nun rəhbərlik etdiyi və tərəfdaşların da iştirak etdiyi missiyalara münasibətdə tərəfdaş dövlətlərə strategiya və qərarların işlənilib hazırlanmasında struktur baxımdan təşkil olunmuş rolun ayrılması nəzərdə tutuldu. Gələcəkdə də mövcud tərəfdaşlıq münasibətlərinin spesifik xüsusiyyətləri qorunub saxlanılmaqla inkişaf etdiriləcəyi qeyd olundu [15].

Rusiyanın Krımı işğalı, Ukraynanın şərqində hərbi münaqişələr NATO-nun Şərqi Avropa üzrə digər tərəfdaşlarında haqlı narahatlıqla qarşılandı və Alyans qarşısında üzv və tərəfdaş dövlətlərin ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyinin təmin olunmasına dair yeni vacib qərarların və əməkdaşlıq formalarının müəyyən olunması kimi vəzifələr qoydu. 2014-cü ilin 4-5 sentyabrında keçirilən Uels sammitində yeni təhlükəsizlik çağırışlarına çevik və qətiyyətli cavab verə bilməsi üçün hazırlığın təmin olunmasına dair fəaliyyət

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

planı qəbul edildi. Plan Alyans hüdudlarında və ondan kənarında NATO ölkələri üçün narahatlıq yaradan dəyişikliklərə cavab vermək üçün tələb olunan hərtərəfli tədbirlər paketini nəzərdə tutur, NATO-nun kollektiv müdafiəsini möhkəmləndirməyə, onun böhranlara cavabvermə imkanlarını artırmağa, təhlükələrin hazırda və gələcəkdə haradan gəlməsindən asılı olmayaraq, qarşısını almağa imkan yaradırdı. NATO, tərəfdaşlarının xarici təzyiqlər və məcburiyyət olmadan hər hansı xarici siyasət və təhlükəsizlik siyasəti seçmələrinə dair müstəqil və suveren qərarlar qəbul etmək hüquqlarını bundan sonra da dəstəkləyəcəyini elan etdi. Azərbaycan, Ermənistan, Gürcüstan və Moldova-nın ərazi bütövlüyü, müstəqilliyi və suverenliyi bir daha təsdiq olundu. Bu kontekstdə NATO Cənubi Qafqazda, eləcə də Moldova respublikasında münaqişələrin beynəlxalq hüquq normaları, BMT Nizamnaməsi və Helsinki Yekun Aktı əsasında dinc nizamlanmasına yönələn söyləri bir daha dəstəklədi, bütün tərəfləri güclü siyasi iradə göstərməklə danışıqlar çərçivəsində münaqişələrin dinc həlli məqsədilə konstruktiv işləməyə çağırırdı. SNT proqramının 20 illiyinin qeyd edildiyi Uels sammitində SNT və AATŞ-nin gələcəkdə də bütöv, azad və dinc Avropanın tərkib hissəsi olaraq qalacağı qeyd edildi [19].

Uelsdə NATO və tərəfdaş ölkələrin müdafiə nazirləri 24 tərəfdaş dövlətin (Avstraliya, Avstriya, Azərbaycan, Bəhreyn, Birləşmiş Ərəb Əmirlikləri, Bosniya və Herseqovina, Çernoqoriya, Ermənistan, Finlandiya, Gürcüstan, İordaniya, İrlandiya, İsveçrə, İsveç, Koreya, Qazaxıstan, Makedoniya, Mərakeş, Monqolustan, Moldova, Serbiya, Ukrayna, Yaponiya, Yeni Zelandiya) iştirakı ilə görüşlər keçirməklə operativ uyarlılıq platforması irəli sürdülər. Qərara gəldi ki, Əfqanıstanda hərbi əməliyyatlar başa çatdıqdan sonra da NATO SQ ilə tərəfdaş dövlətlərin SQ arasında qurulan əlaqələr yüksək səviyyədə davam etdirilsin. Uelsdə Alyansa daxil olmağa çalışan tərəfdaş dövlətlərin onların əldə etdiyi nailiyyətləri əsasında Avro-Atlantika birliyinə cəlb olunması ideyası inkişaf etdirildi, bu istiqamətdə siyasi və praktiki kömək etmək öhdəliyi götürüldü [19].

NATO-nun SNT və AATŞ çərçivəsində mühüm tərəfdaşlardan biri olan Azərbaycanla əməkdaşlığı qarşılıqlı maraqlar üzərində qurulmuşdur və NATO üçün Cənubi Qafqazın, o cümlədən Azərbaycanın əhəmiyyəti onun həm tarixi və iqtisadi potensialı prizmasından, həm də Avro-Atlantika məkanında sabitliyə və təhlükəsizliyə töhfəsi baxımından qiymətləndirilir [14,16 yanvar 2001]. Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasında deyilir: “Azərbaycan Respublikası Avropa və Avro-Atlantika məkanında qeyri-sabitliyin, münaqişələrin və təhdidlərin aradan qaldırılmasında NATO ilə birgə işləyir və təhlükəsizliyin bölünməzliyi prinsipinə zidd coğrafi və siyasi ayrışdırıcılıq olmadan Azərbaycanda və yerləşdiyi regionda vahid təhlükəsizlik sisteminin

qurulması yükünü bölüşmək əzmindədir” [1,4;1,2].

Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının tarixi 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayır. 1992-ci il yanvarın 10-da Azərbaycan Respublikasının Xarici İşlər Nazirliyi və Müdafiə Nazirliyinin nümayəndələri Brüsseldə adi silahlara dair müqavilənin təsdiqi məsələlərinə dair NATO üzvü ölkələri ekspertlərinin əməli görüşündə iştirak etdilər [13,12-18 yanvar 1992]. 1992-ci ilin mart ayında Azərbaycan ŞAƏŞ üzvlüyünə qəbul edildi [13,11 avqust 1997]. 1994-cü il mayın 4-də NATO-nun mənzil-qərargahında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti H.Əliyev Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Çərçivə Sənədini imzaladı və bununla da təşkilatla dolğun əməkdaşlığın əsası qoyuldu [11, s. 209]. 1996-cı il aprelin 23-də Brüsseldə SNT çərçivəsində NATO ilə əməkdaşlıq niyyətlərini təsdiq edən təqdimat sənədi NATO-nun Baş katibi Xavyer Solanaya təqdim edildi [30, s. 283]. 1997-ci ildə azərbaycanlı hərbiçilər ilk dəfə olaraq ABŞ-ın Virciniya ştatında (Norfolkda) 28 iyul-8 avqust tarixlərində SNT çərçivəsində keçirilən sülhüqoruma təlimlərində iştirak etdilər. Həmin il noyabrın 4-6-da Bakıda “Cooperative Demand” adlı komanda-qərargah təliminin hazırlıq seminarı keçirildi. Bu, Azərbaycanda keçirilən ilk SNT tədbiri idi [11, s. 210]. 1997-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan Planlaşdırma və Analiz Prosesinə (PAP) qoşuldu. PAP, hərbi islahatlar, təlim və təhsil, standartların tətbiqi, NATO qüvvələrinin iştirakı ilə çoxmillətli əməliyyatlara və hərbi təlimlərə göndərilə biləcək qüvvələri müəyyən etmək və qiymətləndirməkdə, NATO təcrübəsinə uyğun müdafiə planlaşdırmasının təşkil edilməsində tərəfdaş ölkəyə yardım etməyi nəzərdə tutur [6].

1998-ci il yanvarın 15-də Azərbaycan Respublikası “Şimali Atlantika Müqaviləsinin iştirakçısı olan dövlətlər və “Sülh Naminə Tərəfdaşlıq Proqramında iştirak edən dövlətlər arasında silahlı qüvvələrin statusu barədə Saziş”i və həmin sazişə Əlavə Protokolunu imzaladı. (Həmin sənədlər 1999-cu il oktyabrın 20-də Milli Məclisdə ratifikasiya olundu) [11, s. 212]. 1998-ci il mayın 12-də NATO Siyasi Komitəsinin iclasında üzvlüyə dəvət almış üç dövlət də daxil olmaqla “19+1” (Azərbaycan) formatında regional təhlükəsizlik məsələləri, eyni zamanda Azərbaycanın SNT Proqramında iştirakı məsələləri müzakirə edildi [14,14 may 1998]. Fərdi tərəfdaşlıq proqramı çərçivəsində Azərbaycan 1998-ci ildə Böyük Britaniyada “Cooperative-Bear-98”, Brüsseldə böhranların idarə olunmasına dair “SMX-98”, Makedoniyada “Cooperative Best Effort-98”, Neapolda “Cooperative Key-98”, İzmirdə “Cooperative Determination-98”, Afinada “Olymp-98”, eləcə də 1998-ci il 1-16 mayda ABŞ-ın Arizona ştatındakı Devis-Mauntin aviabazasında “Cooperative Zenit”-98 çoxmillətli təlimlərində iştirak etdi. Azərbaycanlı zabitlər 1998-ci il 4-8 may tarixində Almaniyada adı silahlı üzərində nəzarət və sülhyaratma əməliyyatlarında, eləcə də “Böhranlı halların idarə olunması imkanları” kurs-

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

larında iştirak etdilər. Tərəfdaş tədbirlərinə qoşulmaq, o cümlədən sülhəratma əməliyyatları vərdişlərinin işlənib hazırlanmasına dair təlimlər üçün Azərbaycan 130 nəfərlik motopiyada bölük, 30 nəfərlik mülki müdafiə hissələri, tibbi xidmət bölməsi, iki “Mi-8” helikopteri NATO təyyarələrinin mövcud beynəlxalq və daxili qaydalara müvafiq olaraq Azərbaycan ərazisi üzərindən uçması zamanı hava hərəkətinə milli nəzarət xidmətilə əlaqə yaratmaq məqsədilə təlim mərkəzi ayırdı [30,s.284].

2001-ci il 5-17 noyabr tarixində, Azərbaycanda 9 NATO üzvü və 10 tərəfdaş dövlətin iştirak etdiyi, böhranlara cavab əməliyyatları üçün hərbi uyarlılığın inkişafı məqsədilə, kompyuter dəstəyi əsasında komanda-qərargah təlimi olan “Cooperative Determination” SNT təlimi keçirildi. Azərbaycanın PAP-da müvəffəqiyyətli iştirakı nəticəsində 2001-ci ildə Sülhməramlı taboru yaradıldı [31, s. 36].

2002-ci ildə NATO-nun Praqa sammitində Alyans tərəfindən tərəfdaş ölkələrə SNT-nin yeni mexanizmi kimi Fərdi Tərəfdaşlıq Əməliyyat Planı (FTƏP/İPAP) təklif edildi və Azərbaycan bu prosesə qoşulmaq niyyətini bildiren ilk dövlətlərdən biri oldu [32, s. 13]. 2004-cü il 19 mayda Prezident İ.Əliyev Brüsselə səfəri zamanı Azərbaycanın ilk FTƏP sənədini NATO Baş katibinə təqdim etdi [23]. 2005-ci il mayın 27-də NATO, avqustun 3-də Azərbaycan Prezidenti tərəfindən FTƏP proqramı təsdiq edildikdən sonra FTƏP-in 2005-2007-ci illəri əhatə edən birinci mərhələsi başlandı [2]. Qarşılıqlı qaydada iki illik dövr üçün nəzərdə tutulan Fərdi Tərəfdaşlıq Əməliyyat Planları əməkdaşlığın başlıca istiqamətlərini müəyyən edir. Bunlara SQ üzərində demokratik nəzarətin yaxşılaşdırılması, müdafiə planlaşdırması və müdafiə büdcəsinin yaradılması, SQ-nin NATO norma və standartlarından istifadə olunmaqla yenidən təşkili daxildir [23]. FTƏP prosesi hərbi və müdafiə sahəsində islahatlara və NATO standartlarının tətbiqi proseslərinə təkan verdi və onları daha da sürətləndirdi. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Quru Qoşunları, Hərbi Hava Qüvvələri və Hərbi Dəniz Qüvvələrinin ştat strukturu 2007-ci ildən NATO standartlarına uyğunlaşdırıldı, bütün təlimlər və hazırlıq proqramları NATO sənədləri və prosedurları əsasında həyata keçirilməyə başladı [32, s. 13]. 2007-ci ilin may ayında Azərbaycanın müdafiə siyasətinin məqsədləri, əsasları və prinsiplərini özündə ehtiva edən Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası qəbul edildi.

2008-ci ilin martında qəbul edilən, 2008-2010-cu illəri əhatə edən yenilənmiş ikinci FTƏP sənədinin siyasi hissəsində Dağlıq Qarabağ münaqişəsi, demokratik dəyərlər, müdafiə və təhlükəsizlik sektoru üzərində mülki demokratik nəzarət, seçkilərə dair məsələlər, eyni zamanda iqtisadi, müdafiə büdcəsi və hərbi büdcə, mülki demokratik nəzarət məsələləri də öz əksini tapmışdı [21,26 iyul 2008]. 2008-ci ilin avqustunda Gürcüstan-Rusiya müharibəsin-

dən sonra NATO-nun Cənubi Qafqaz işlərinə daha həssas yanaşması müşahidə edilməyə başladı. Bu, müəyyən dərəcədə Azərbaycan-NATO əməkdaşlığına da təsirsiz ötüşmədi. İlin əvvəllərində qəbul edilən FTƏP sənədinin ikinci hissəsinin bəzi müddəaları ilə bağlı tərəflər arasında fikir ayrılıqları yarandı və sənədə müəyyən dəyişikliklər edilməsi nəzərdə tutuldu. Bu və ya digər səbəblərdən sənədin təsdiq olunması yubandı [13-29 noyabr 2008]. Növbəti illərdə NATO ilə məsləhətləşmələr əsasında müdafiə və təhlükəsizliyə dair yeni hərbi doktrinanın və təlim hazırlığının təşkili metodikasının işlənilib hazırlanması sahəsində əməkdaşlıq edildi. 2010-cu il iyunun 8-də Milli Məclis Azərbaycanın ilk Hərbi Doktrinasını qəbul etdi. Hərbi Doktrina Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyasının hərbi təhlükəsizliklə bağlı müddəalarının reallaşdırılmasını və onların inkişafını istiqamətləndirirdi.

2011-ci il dekabrın 19-da Azərbaycan Respublikası və NATO arasında FTƏP-in üçüncü mərhələsi razılaşdırıldı. 2012-2013-cü illəri əhatə edən sənəd, siyasi və təhlükəsizlik, müdafiə və hərbi, ictimai məlumatlandırma, mülki, fəvqəladə planlaşdırma, elm və ətraf mühit məsələləri, inzibati məsələlər, məlumatların təhlükəsizliyi, resurslar və hüquqi məsələləri əhatə edən dörd bölmədən ibarət idi. FTƏP-in üçüncü mərhələsində müdafiə və təhlükəsizlik sahəsində aparılan islahatlarda əsas məqsəd NATO-nun ekspertiza xarakterli yardımını və NATO standartlarının tətbiqi ilə mülki-demokratik nəzarət altında, səmərəli və ölkənin ehtiyaclarına uyğun ölçüdə müdafiə və təhlükəsizlik sektorunu inkişaf etdirmək, meydana çıxan təhlükəsizlik təhdidlərinə adekvat cavab vermək imkanlarını gücləndirmək oldu. Azərbaycan NATO qüvvələri ilə yüksək səviyyəli uyarılığa nail olmaq məqsədilə Əməliyyat İmkanları Konsepsiyasının (ƏİK) qiymətləndirmə və rəy proqramının trening, qiymətləndirmə və rəy alətlərindən istifadə etməkdə davam edir. Azərbaycan 2015-ci ilin sonunadək döyüşə dəstək və döyüşə xidmət dəstəyi daxil olmaqla bütöv bir taborun əməliyyatlarda açılması və özünü saxlamaq imkanında olması məqsədilə, müvafiq briqadanın təlim və təchizatını başa çatdırmağı planlaşdırıb. Hərbi təhsil müəssisələrində NATO standartlarının tətbiqini daha da gücləndirmək məqsədilə 2008-2013-cü illər ərzində Azərbaycanın NATO ilə birgə Təhsil və Tədris üzrə fəaliyyət planı işlənilib hazırlandı. Hərbi məktəblər, Hərbi Akademiya, Təlim və Tədris Mərkəzində Türkiyə təcrübəsinə və NATO standartlarına əsaslanan tədris planlarından istifadə olunur. FTƏP öhdəliklərinə uyğun olaraq 2013-cü ildə Dəniz Təhlükəsizliyi Strategiyası qəbul edildi. 2014-cü ildə Azərbaycanın Müdafiə naziri [39,27.02.2014] və Xarici İşlər naziri FTƏP-in bütün mərhələləri üçün tutulan proqramların müvəffəqiyyətlə yerinə yetirildiyini bildirdilər. 2014-cü ilin əvvəlində 2014-2015-cü illəri əhatə edəcək növbəti, dördüncü dövr FTƏP sənədinin təsdiqi nəzərdə tutuldu. Bu mərhələdə 2013-cü ildə təsdiq olunmuş Azərbaycanın Dəniz

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

Təhlükəsizliyi Konsepsiyasının yerinə yetirilməsi ilə bağlı, o cümlədən enerji təhlükəsizliyi və nəqliyyat infrastrukturunun mühafizəsi, texniki modernləşdirilməsi və s. məsələlərin müzakirəsi planlaşdırıldı [29].

İslahatların keçirilməsinə dəstəyin göstərilməsi ilə yanaşı, Azərbaycan-NATO əməkdaşlığının daha bir mühüm məqsədi ölkənin SQ-nin sülhyaratma əməliyyatlarının keçirilməsində və böhran hallarına cavab əməliyyatlarında NATO SQ ilə birgə qarşılıqlı fəaliyyət göstərmək imkanlarını inkişaf etdirməkdir. Bu gün sülhməramlı əməliyyatların mahiyyəti getdikcə dəyişir. Daha çox polis funksiyasını yerinə yetirə biləcək sülhməramlı əməliyyatlar elementinə böyük ehtiyac yarandığından hesab edilir ki, DİN-in Daxili Qoşunları bu kimi funksiyalar üçün daha münasib bir təşkilatdır [13,26 iyul 2008]. NATO-nun FTƏP sənədinə əsasən, beynəlxalq əməliyyatlarda iştirak etmək məqsədilə Daxili Qoşunların nəzdində 2008-ci ilin sonunda bir polisə dəstək bölüyünün, 2015-ci ildə isə bir polisə dəstək taborunun yaradılması planlaşdırılıb [10].

1999-cu il iyulun 28-də Bakıda Azərbaycan və Türkiyə hökumətləri arasında Türkiyə sülhməramlı qüvvələrinin tərkibində Kosovoya gedəcək Azərbaycan təqımının fəaliyyətinə dair saziş imzalandı [11]. NATO və Yuqoslaviya komandanlıqları arasında Hərbi-Texniki razılaşma imzalanandan sonra 1999-cu ilin iyun ayında BMT-nin mandatı ilə Kosovo Qüvvələri (KFOR) bu diyarda yerləşdirilmişdi. Onların əsas vəzifəsi hərbi əməliyyatların yenidən başlanmasının qarşısını almaq, təhlükəsizlik şəraiti yaratmaq, beynəlxalq humanitar səylərə və BMT-nin Kosovoda Müvəqqəti Administrasiya Missiyasına (BMTKM) yardım göstərməkdən ibarət idi. Bu qüvvələrin sayca tam tərkibi ilk yerləşdirmə zamanı təqribən 43 min hərbi qulluqçuya çatırdı. Qoşunların sayca tərkibinin tədricən azaldılması nəticəsində onların sayı yarıdan az oldu. 2004-cu ilin oktyabrında 18 min nəfərdən ibarət olan bu qüvvələrə bir çox NATO ölkələrindən, 9 tərəfdaş dövlətdən və digər 2 tərəfdaş ölkə – Argentina və Mərakeşdən hərbi qulluqçular daxil idi [12]. 34 hərbcidən ibarət Azərbaycanın sülhməramlı kontingenti 1999-2008-ci illər ərzində Kosovoda sülhyaratma əməliyyatlarında iştirak etdilər. (Onlar burada 18 kəndə nəzarət edirdilər) 2008-ci il 17 fevralda Kosovo parlamentinin müstəqillik elan etməsindən sonra elə həmin il mart ayının 4-də Azərbaycanın Milli Məclisi Kosovodan Azərbaycanın sülhməramlı bölməsinin çıxarılmasına dair qərar qəbul etdi. 2008-ci ildə aprelin 14-də 1 zabit, 1 gizir, 32 nəfər əsgər və çavuşdan ibarət azərbaycanlı sülhməramlılar Vətənə qayıtdılar [4]. Ümumilikdə Kosovoda 400-ə yaxın azərbaycanlı sülhməramlısı xidmət etmişdir.

Azərbaycan Əfqanıstanda sülhün və sabitliyin bərqərar olunması üzrə NATO çərçivəsində və digər beynəlxalq siyasi proseslərdə yaxından iştirak edir və bu ölkə hökuməti ilə müntəzəm təmaslar saxlayır. Azərbaycanın bu is-

tiqamətdə töhfəsi siyasi, hərbi, təminat dəstəyi, hava və yer tranziti, habelə müxtəlif treninqlər, humanitar mina təmizləmə və Əfqan Ordusuna Dəstək Fonduna maliyyə töhfələri kimi sahələrdən ibarətdir [8].

Azərbaycan SQ-nin 22 nəfərlik sülhməramlı taqımı 2002-ci ilin 20 noyabrından Əfqanıstanda Təhlükəsizliyə Beynəlxalq Dəstək Qüvvələrinin (ƏTBDQ) tərkibində fəaliyyət göstərir. ƏTBDQ ilk dəfə BMT mandatı altında 20 il davam edən vətəndaş muharibəsindən sonra dinc quruculuğa başlayan ölkədə Əfqanıstan iqtidarına sülh və sabitliyin bərpa edilməsində və onun təkrarən terrorçular üçün baza kimi istifadə olunmasının qarşısını almaqda kömək məqsədilə yaradılmışdı. 2003-cü ilin avqustundan ƏTBDQ-yə NATO başçılıq edir. İlk mandatı görə, ƏTBDQ-nin fəaliyyət dairəsi Kabil və ona yaxın rayonlar ilə məhdudlaşır, lakin sonradan, BMT-nin yeni mandatına əsasən, bu dairə paytaxtdan kənar olan ərazilər nəzərə alınmaqla genişləndirildi [12].

2008-ci il yanvarın 15-də Əfqanıstanda azərbaycanlı hərbiçilərin sayı artıraraq bölük səviyyəsinə qaldırıldı. 2009-cu il oktyabrın 2-də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi sülhməramlı kontingentin 2 dəfə artırılması barədə qərar qəbul etdi və onların sayı 45 nəfərdən 90 nəfərə çatdırıldı. ƏTBDQ üzrə əməliyyatlarda Azərbaycanın sülhməramlı qüvvələrinin töhfəsini artırmaq məqsədilə 2010-cu il oktyabrın 5-də oraya əlavə olaraq 2 hərbi həkim və mühəndis-istehkam ixtisası üzrə 2 zabit göndərildi. 2009-cu il fevralın 19-dan etibarən azərbaycanlı sülhməramlılar Türkiyə taboru tərkibində fəaliyyətlərini davam etdirirlər. Bölüyün şəxsi heyəti Kabil şəhərində yerləşən televiziya qülləsini, İSAF-ın mərkəzi silah-sursat anbarının təhlükəsizliyini qoruyur və patrul xidmətini həyata keçirir.

2010-cu ilin noyabrında Lissabon sammiti zamanı NATO və Əfqanıstan arasında uzunmüddətli tərəfdaşlığa dair sənəd imzalandı. Sammitdə təhlükəsizliyə dair məsuliyyətin tədricən Əfqan Milli Təhlükəsizlik Qüvvələrinə (ƏMTQ) verilməsinə dair qərar qəbul edildi. Bu keçid strategiyası 2011-ci ilin iyulundan həyata keçirilməyə başlandı və 2014-cü il dekabrın 31-də başa çatacağı planlaşdırıldı. 2011-ci il dekabrın 5-də Bonnda Əfqanıstana dair keçirilən beynəlxalq konfransda illik büdcəsi 4,1 milyard olan 228 500 hərbi qulluqçudan ibarət ƏMTQ-nin yaradılması nəzərdə tutuldu [17]. Beynəlxalq birlik 2014-cü ildən sonra 10 illik transformasiya dövrü ərzində Əfqanıstana yardım və dəstək göstərilməsinə dair öhdəlik götürdü [18]. Azərbaycan NATO-nun Əfqanıstanda “post-2014” missiyası üzrə potensial əməliyyat tərəfdaşından biridir və missiyanın planlama prosesində, qərar qəbulunda iştirak edir. Bu baxımdan 2015-2024-cü illər transformasiya dekadası ərzində Əfqanıstanın davamlı inkişafına yardım kontekstində NATO Azərbaycanı aparıcı region dövlətlərindən biri kimi qiymətləndirir. Azərbaycan Respub-

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

likasının Müdafiə naziri, general-polkovnik Zakir Həsənov 2014-cü ilin fevral və iyun aylarında Brüsseldə İSAF-a töhfə verən dövlətlərin müdafiə nazirlərinin iclasında iştirak etdi. İclaslarda ƏTBDQ əməliyyatının cari vəziyyəti, keçid prosesi və təhlükəsizlik məsuliyyətinin ƏMTQ-yə verilməsi istiqamətində irəliləyişlər, prezident seçkiləri və cari siyasi durum, NATO-nun bu ölkədəki 2014-cü ildən sonrakı yeni missiyası (Qətiyyətli Dəstək), onun başlaması üçün lazım olan hüquqi çərçivənin son vəziyyəti və digər məsələlər müzakirə olundu. Tədbirdə çıxış edən Müdafiə naziri Azərbaycanın Əfqanıstana siyasi, maliyyə, iqtisadi və təlim sahəsində cari dəstəyini vurğuladı və bu dəstəyin davam etdiriləcəyini qeyd etdi.

ƏBTDDQ missiyasının 2014-cü ilin dekabrında başa çatması ilə əlaqədar 2014-cü ilin 4-5 sentyabrında Uelsdə NATO-nun axırıncı sammiti zamanı Əfqanıstan məsələsi üzrə Alyansın bir-birini tamamlayan üç istiqamətdə paralel iş həyata keçirməsi planlaşdırıldı. Bunlar qısa müddətli perspektivdə NATO və tərəfdaş dövlətlərin 2014-cü ildən sonra qeyri-hərbi Qətiyyətli Dəstək missiyası vasitəsilə ƏMTQ-yə dəstək göstərməsi, məsləhətləşmələr aparması, tədris hazırlığı işi üzrə işləri davam etdirməyə hazır olmaları, ortamüddətli perspektivdə ƏMTQ-nin maliyyə yardımı ilə təmin edilməsində götürdükləri öhdəliklərin bir daha təsdiq olunması, uzunmüddətli perspektivdə NATO və Əfqanıstan arasında tərəfdaşlığın möhkəmləndirilməsinə sadıqlıqın təsdiq olunması idi [19]. Uels sammitində çıxış edən Prezident İ. Əliyev bildirdi ki, Azərbaycan Əfqanıstana uzunmüddətli inkişafın təmin edilməsi sahəsində tərəfdaşlığa öz töhfəsini verməkdədir. Bu vaxta qədər Azərbaycan tərəfindən Əfqanıstan Milli Ordusuna Dəstək Fonduna 3 milyon avro köçürülmüş, daha 1 milyon avro isə istehkam əməliyyatlarına sərf olunmuşdur. İSAF qüvvələri üçün məhvetmə gücünə malik olmayan malların tranzitinin 40 faizi Azərbaycan tərəfindən təmin edilməkdədir [7]. Təkcə 2012-ci ilin yanvar-avqust aylarında Azərbaycan vasitəsilə Əfqanıstandan 2200 yaralı və xəstə daşınmışdır [46]. Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinin işə düşməsi Qətiyyətli Dəstək əməliyyatı üçün mühüm tranzit imkanları yaradacaqdır. Xəzər regionunda ən böyük liman olan Azərbaycan Beynəlxalq Dəniz Limanı ilə birgə bu dəmir yolu xəttinin həm bütün region, həm də Əfqanıstan üçün böyük ticari və iqtisadi imkanlar yaradacağına ümid edilir. Müstəqilliyin ilk illərində durğunluq və böhrandan davamlı sabitlik və sürətli iqtisadi artıma keçmiş ölkə kimi Azərbaycan öz təcrübəsini Əfqanıstan ilə bölüşməyə və həmin ölkədə müxtəlif yenidənqurma və sərmayə layihələrində iştirak etməyə hazır olduğunu da elan etdi [7].

Keçid kontekstində idarəçiliyin yaxşılaşdırılmasına töhfə məqsədilə 2010-cu ildən başlayaraq Azərbaycan Diplomatik Akademiyası GSCP (İsveçrə) ilə birgə əfqan rəsmiləri üçün iki həftəlik təlim keçir. 2010-cu ilin noyabrında,

Azərbaycan Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi Əfqan xüsusi xidmət orqanlarının nümayəndələri üçün müasir terror təhdidləri ilə mübarizə mövzusunda iki həftəlik təlim keçirmişdir. 2011-ci ilin noyabrında, Azərbaycan Dövlət Sərhəd Xidməti NATO-nun dəstəyi ilə Əfqanıstan və Mərkəzi Asiya dövlətləri üçün sərhəd təhlükəsizliyi və narkotik maddələrin yayılması mövzusunda seminar təşkil etmişdir. Xarici İşlər, Daxili İşlər, Müdafiə, Səhiyyə nazirlikləri və DSX tərəfindən trening və təhsil təklifləri əfqan hökumətinə təqdim olunmuşdur [8].

Azərbaycanın NATO ilə əməkdaşlığında Mülki Fövqəladə Planlaşdırma (MFP) xüsusi yer tutur və AATŞ daxilində çoxtərəfli əməkdaşlıq formasında, FTƏP çərçivəsində isə ikitərəfli qaydada qarşılıqlı fəaliyyət vasitəsi hesab olunur. MFP sahəsində ikitərəfli əməkdaşlıq prioritetləri FTƏP-in müvafiq məqsədlərini həyata keçirməyə yönəlib. Bu istiqamət Fövqəladə Hallar Nazirliyinin yaradılmasından sonra daha da gücləndi. Hazırda Azərbaycanda kibernetik müdafiə və elektron hökumətin inkişaf etdirilməsi istiqamətində məsləhətləşmələr aparılır [3]. Fəlakətlərə Cavabın Əlaqələndirilməsi üzrə Avro-Atlantik Mərkəz (FCƏAAM) NATO MFP-də mühüm rol oynayır. Azərbaycan FCƏAAM tərəfindən keçirilən təlimlərdə, müvafiq olaraq Finlandiyada, Qazaxıstanda, Moldovada və Gürcüstanda keçirilmiş "UUSİMAA-2008", "Jetsu-2009", "CODRİİ-2011" və "Gürcüstan-NATO 2012" təlimlərində iştirak etmişdir. Belə təlimlər praktiki bacarıqları gücləndirir və canlı təcrübə mübadiləsi üçün şərait yaradır [3]. NATO-nun MFP sahəsindəki mütəxəssisləri Fövqəladə Hallar Nazirliyi ilə bir sıra, o cümlədən təşkilati məsələlərə və radioloji, kimyəvi, bakterioloji və nüvə silahlarından (RKBN) müdafiəyə dair məsləhətləşmələr aparırlar [24].

Azərbaycan 1994-cü ildən NATO-nun meydana gələn Təhlükəsizlik Təhdidləri İdarəsinin Sülh və Təhlükəsizlik naminə Elm Proqramına (SPS) qoşulub. Proqramın ən fəal və uzunmüddətli tərəfdaşlarından biri olan Azərbaycan enerji təhlükəsizliyi, terrorizmlə mübarizə, dəniz təhlükəsizliyi, enerji infrastrukturalarının qorunması, kibernetik müdafiə, qlobal təhlükəsizlik təhdidləri və digər təhlükəsizlik problemlərinin müzakirəsinə cəlb olunmaq imkanı əldə etmiş və otuza yaxın əməkdaşlıq layihəsinin həyata keçirilməsinə qrant almışdır. Bu layihələrə transsərhəd zonalarında suyun keyfiyyətini yaxşılaşdırmaq sahəsində və içməli suyun terror təhlükəsindən müdafiə sistemi ilə təmin olunmasına dair qarşılıqlı əlaqələr daxildir. Azərbaycan eyni zamanda 2003-cü ildən "Virtual İpək Yolu" layihəsində iştirak edir. Layihənin məqsədi Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrində təhsil və elm mərkəzlərində çalışan əməkdaşların peyk şəbəkəsindən istifadə etməklə internetə qoşulmasını yaxşılaşdırmaqdır.

Azərbaycan NATO ilə "Salıqlı" və "Melanj" layihələri çərçivəsində

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

uğurlu əməkdaşlıq etmişdir [5]. 1991-ci ildə Ağstafa rayonunda hərbi sursat istehsal edən keçmiş sovet zavodunda dəhşətli partlayışdan sonra partlamamış sursatlar geniş əraziyə dağılmışdı. NATO-nun Məqsəd Fondu layihəsi əsasında 2003-cü ildən sovet vaxtı Azərbaycan ərazisində yerləşdirilən 35 ən iri hərbi anbarlardan biri sayılan 5 kv km-lik Saloğlu deyilən ərazidə partladılmamış hərbi sursatın təmizlənməsinə başlandı. 2003-cü ilədək bu ərazidə 11 uşaq da daxil olmaqla ən azı 32 insan həlak olmuş, yüzlərlə mülki vətəndaş yaralanmışdı. Qonşu Poylu kəndində və Ağstafa şəhərində 2005-ci ilin noyabrından 2 000 ton partladılmamış sursatın təmizlənməsinə başlandı və 2011-ci ilin əvvəlində torpaq ictimai istifadəyə verildi. Bu layihə ölkənin təhlükəsizliyi ilə yanaşı, onun iqtisadiyyatına da böyük fayda gətirir. Belə ki, 2010-cu il üçün layihə çərçivəsində 565 hektar torpaq səthində və 122 hektar alt qatlardakı partladılmamış 550 000 sursat zərərsizləşdirildi. “Saloğlu” layihəsi, bu layihənin aparıcı ölkəsi olan Türkiyə, Azərbaycan, Bolqarıstan, İslandiya, İtaliya, Latviya, Litva, Lüksemburq, Norveç, ABŞ, Finlandiya, Çex respublikası, İsveçrə, Avstraliya, Yaponiya və BMT-nin İnkişaf Proqramı tərəfindən maliyyələşdirilmişdir [49,16.03.2010]. 2010-cu ilin iyununda Bakıdan kənarda yerləşən Güzdək qəsəbəsində minalardan təmizləmə yeni layihəsi həyata keçirilməyə başlandı. 2006-2008-ci illərdə NATO-nun maliyyə dəstəyi və ekspertlərin iştirakı ilə Mingəçevir və Ələt ərazisində keçmiş sovet ordusundan qalma 1400 ton vaxtı keçmiş, yüksək zəhərli raket yanacağıının zərərsizləşdirilməsi üzrə 2,2 milyon avro məbləğində “Melanj” layihəsi həyata keçirildi. Layihə NATO-nun Sülh və Təhlükəsizlik naminə Elm Proqramı tərəfindən dəstəklənmiş, NATO-nun Maddi-Texniki Təminat və Təchizat Agentliyi (NAMSA) tərəfindən icra olunmuşdur [3]. “Melanj” layihəsində, eləcə də ətraf mühitin mühafizəsi ilə bağlı həyata keçirilən tədbirlərdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının alimləri NATO ekspertləri ilə birlikdə çalışmışlar [5].

NATO ilə əməkdaşlığın mühüm istiqamətlərindən birini informasiyalara çıxış (məlumatların əldə olunması) və ictimaiyyəti NATO və NATO-Azərbaycan əməkdaşlığının səmərəsi haqqında məlumatlandırmağı gücləndirmək təşkil edir. NATO tərəfdaş ölkələrlə əlaqələrini əlaqələndirici səfirliklər (CPE – Contact Point Embassy) vasitəsilə qurur. CPE 1990-cı illərin əvvəllərində NATO ekspertləri tərəfindən tərəfdaş ölkələrlə sıx əməkdaşlıq etmək məqsədilə əlaqə səfirliyi şəbəkəsi kimi işlənilib hazırlanmışdır. Məqsəd Alyans ölkələrinin AATŞ, SNT, Aralıq dənizi Dialoqu və İstanbul Əməkdaşlıq Təşəbbüsündə iştirak edən ölkələrlə tərəfdaşlığı dəstəkləmək və ictimai diplomatiyanı gücləndirməkdir [9]. CPE NATO-nun İctimai Diplomatiya Bölməsi ilə sıx əlaqədə işləyir və fəaliyyət göstərdiyi ölkədə Alyansın məqsədləri və fəaliyyəti ilə bağlı informasiya təqdim edir, eləcə də siyasi və təhlükəsizlik

məsələləri ilə bağlı NATO-nun bölmələrinə dəstək verir. NATO üzvü olan ölkələri könüllülük əsasında öz səfirliklərinin tərəfdaş ölkələrdə 2 il müddətinə CPE funksiyasını yerinə yetirəcəklərinə dair öhdəlik götürür. 1994-2008-ci illərdə NATO-nun Azərbaycan üzrə CPE qurumu Türkiyə səfirliyi idi [9]. 2009-cu ilin fevralından bu funksiyanı Rumıniya səfirliyi həyata keçirir. Fəaliyyəti müddətində səfirlik Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası, Dövlət İdarəçilik Akademiyası, Strateji Araşdırmalar Mərkəzi, ANAMA və digər QHT-lər, ali təhsil mərkəzləri və media ilə əməkdaşlığı davam etdirir, NATO-nun dəyərləri və prinsipləri üzərində cəmləşən konfranslar və seminarlar təşkil edir [50,18.12.2012].

Avro-Atlantika məkanının təhlükəsizliyinin təmin olunmasında münaqişələrin dinc vasitələrlə nizamlanması məsələsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycan NATO ilə əlaqələrinin elə ilk vaxtlarından Dağlıq Qarabaq münaqişəsini NATO siyasi vasitələrinin köməyi ilə həll etməyə cəhdlər etmişdir. NATO Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinin nizamlanmasına dair ATƏT çərçivəsində aparılan danışıqlar prosesində birbaşa rol oynamır. Bununla belə, danışıqlar prosesi ilə maraqlanır və hər iki ölkəni münaqişənin dinc yolla nizamlanmasına yönələn səyləri davam etdirməyə çağırır. Münaqişələrin bu cür nizamlanması NATO-nun mühüm dəyərlərindən biri hesab olunur və "SNT" proqramına qoşulan zaman bütün tərəfdaş dövlətlərin götürdükləri başlıca öhdəliklərdən biridir [23].

NƏTİCƏ

NATO ilə əməkdaşlıq gənc demokratik dövlətlərə müdafiə və təhlükəsizlik siyasətini inkişaf etdirməyə kömək edir, onların SQ-nin təkbaşına və kollektiv şəkildə təhlükəsizlik çağırışlarına və hədələrinə cavab vermək imkanlarını gücləndirir, bununla da qlobal və regional təhlükəsizliyin təmin olunmasına yardım edir. NATO ilə əməkdaşlıq Azərbaycanın Avro-Atlantika təhlükəsizlik və əməkdaşlıq proseslərinə daha yaxından və fəal şəkildə cəlb olunmasına imkan yaratmışdır. Əsasən hərbi və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlığı özündə ehtiva edən tərəfdaşlıq münasibətləri eyni zamanda iqtisadi təhlükəsizlik, enerji təhlükəsizliyi, kibertəhlükəsizlik, terrorizm, iqlim dəyişiklikləri, ətraf mühit və ekologiya, humanitar, elm və ictimai diplomatiya sahələrində də inkişaf etdirilir. Silahlı Qüvələrin NATO standartlarına əsasən yenidən qurulması, hərbi sahədə islahatlar milli SQ-nin güclənməsi ilə yanaşı, onlara beynəlxalq sülhyaratma əməliyyatlarında iştirak etməyə imkan vermişdir. Azərbaycanın digər tərəfdaş dövlətlərlə yanaşı, Cənubi Qafqaz ölkələri ilə birlikdə NATO təlim və tədirlərində birgə iştirak etməsi regionun gələcək təhlükəsizlik və əməkdaşlıq proseslərində və təhlükəsizlik sisteminin qurulmasında ilkin təcrübə və vərdişlərin qazanılması baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir.

HƏRBİ ƏMƏKDAŞLIQ

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Milli Təhlükəsizlik Konsepsiyası. http://www.mns.gov.az/img/3766779-5me02.%20Milli_Tehlukesizlik_Konsepsiyasi.pdf, Müraciət tarixi 12.05.2012
2. Azərbaycan Respublikasının NATO ilə Əməkdaşlığı. <http://www.mod.gov.az/beynaxalq/4.html>, Müraciət tarixi 25.05.2014
3. Azərbaycan və NATO əməkdaşlığı haqqında arayış. Son yenilənmə tarixi: 30.04.2013, <http://mfa.gov.az/?options=content&id=560>, Müraciət tarixi 26.05.2014
4. Azərbaycanın Kosovodakı hərbiçiləri geri qayıdıb. 15.04.2008. <http://www.azadliq.org/content/article/443507.html>. Müraciət tarixi 29.01.2015
5. Azərbaycanda "Melange" layihəsi uğurla həyata keçirilir. <http://www.science.gov.az/az/?id=1877>, 25.06.2008; Müraciət tarixi 26.05.2014
6. Azərbaycan-NATO Əməkdaşlığına. Giriş. <http://www.aznatomission.be/?options=content&id=17>. Müraciət tarixi 30.01.2015
7. İlham Əliyev Uelsdə NATO-nun sammitində iştirak edib. 2014-09-04. http://www.aznatomission.be/?options=news&id=52&news_id=53. Müraciət tarixi 30.01.2015
8. NATO-nun Başçılığı Altında Əməliyyatlara Töhfə. 30.01.2015. <http://www.aznatomission.be/?options=content&id=28>
9. NATO-da yeni CPE siyasəti, <http://www.ayna.az/archive/2011-01-15/sulh/4911>, Müraciət tarixi 24 may 2014
10. MƏMMƏDOV Şahin. Daxili Qoşunların NATO ilə Əməkdaşlığı. Ayna.-2009.-26 iyun.-S.12. http://anl.az/down/meqale/ayna/ayna_iyun2009/-84262.htm. Müraciət tarixi 29.01.2015
11. Sülh və təhlükəsizlik naminə. Azərbaycan Prezidenti H.Əliyevin NATO-nun 50 illik yubileyi ilə əlaqədar ABŞ-a səfəri. 22-27 aprel 1999-cu il. Bakı, Nurol, 2000
12. Tərəfdaşlıq vasitəsilə təhlükəsizlik. NATO/OTAN 2005. Brussels, Belgium. <http://www.nato.int/docu/sec-partnership/sec-partner-aze.pdf>.
13. "Ayna" qəzeti (1992-2008)
14. "Xalq" qəzeti (1992-2003)
15. Активное участие, современная оборона. "Стратегическая Концепция обороны и обеспечения безопасности членов организации Североатлантического договора". http://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts_68580.htm. Last updated 23-May-2012
16. Заявление о безопасности североатлантического союза. Issued on 04 Apr. 2009. Last updated 16-Apr-2009. http://www.nato.int/cps/ru/natohq/news_52838.htm. Müraciət tarixi 25.01.2015

17. Заявление по Афганистану по итогам встречи в верхах в Чикаго. 21 May. 2012. Issued on 21 May. 2012. Last updated 28-May-2012. (http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_87595.htm?selectedLocale=ru. 25.01.2015
18. Заявление по итогам встречи в верхах в Чикаго. 20 May. 2012. Issued on 20 May. 2012. Last updated 24-May-2012. Müraciət tarixi 22.01.2015
19. Заявление по итогам встречи на высшем уровне в Уэльсе. Issued on 05 Sep. 2014. Last updated 08-Sep-2014. http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=ru. Müraciət tarixi 25.01.2015
20. Заявление по итогам встречи в верхах в Бухаресте. Issued on 03 Apr. 2008. Last updated 27-Oct-2009. http://www.nato.int/cps/ru/natohq/official_texts_8443.htm?selectedLocale=ru. Müraciət tarixi 25.01.2015
21. Заявление по итогам встречи на высшем уровне в Уэльсе. Issued on 05 Sep. 2014. Last updated 08-Sep-2014. http://www.nato.int/cps/en/natohq/official_texts_112964.htm?selectedLocale=ru. Müraciət tarixi 25.01.2015
22. Лионель Понсар, Рижский саммит НАТО. Европейская безопасность: события, оценки, прогнозы. Выпуск 6 (22) декабрь 2006 г. стр. 6-8. <http://www.nato.int/nio/interviews/2006/documents/i061213a.pdf>.
23. Отношения НАТО и Азербайджана.; http://www.nato.int/cps/ru/SID-45536523-D3790486/natolive/topics_49111.htm, Müraciət tarixi 27.04.2014
24. Отношения НАТО и ОБСЕ. http://www.nato.int/cps/ru/natolive/topics_49911.htm, Müraciət tarixi 09.05.2014
25. Партнерские отношения со странами не входящими в НАТО. Last updated 27-Oct-2010. http://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_51103.htm. Müraciət tarixi 20.01.2015
26. Совет евроатлантического партнерства. Last updated 27-Oct-2010. http://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_49276.htm. Müraciət tarixi 28.01.2015
27. Средиземноморский диалог НАТО. Last updated 27-Oct-2010. http://www.nato.int/cps/ru/natohq/topics_60021.htm? Müraciət tarixi 28.01.2015
28. Стратегическая концепция НАТО. <http://eurasian-defence.ru/node/-3871>. Müraciət tarixi 27.01.2015
29. Сулейманов Рашад. В апреле-мае текущего года между Азербайджаном и НАТО ожидается согласование IV этапа оперативного плана по индивидуальному партнерству. 26.02.2014; <http://nato.w-europe.org/show.php?art=111720&rubr=7>, Müraciət tarixi 26.06.2014
30. Чернявский С.И. Новый путь Азербайджана. Москва, Азер-Медиа, Книга и бизнес, 2002
31. Azerbaijan -NATO: 15 Years of Partnership, Brussels, 2009

РЕЗЮМЕ

ПРОБЛЕМА ПАРТНЕРСТВО В ЕВРО-АТЛАНТИЧЕСКОМ ПРОЦЕССЕ БЕЗОПАСНОСТИ И СОТРУДНИЧЕСТВА НАТО И АЗЕРБАЙДЖАНА

А. РУСТАМОВА

В представленной статье изучаются отношения Азербайджанской Республики с НАТО в контексте создания Евро-Атлантической системы безопасности и сотрудничества. Широко освещается развитие отношений между Азербайджаном и Альянсом в разных областях в современном этапе. Изучается и анализируется основные принципы и приоритет сотрудничества, проблема партнерства внутри Альянса. Рассматриваются официальные документы НАТО по партнерству. Дается характеристика основных угроз и вызовов глобальной и региональной безопасности.

SUMMARY

THE PARTNERSHIP PROCESS IN THE EURO-ATLANTIC REGION AND COOPERATION BETWEEN NATO AND AZERBAIJAN

A. RUSTAMOVA

In the present paper studied the relations between Azerbaijan and NATO in the context of the creation of the Euro-Atlantic security and cooperation. Widely covered the development of relations between Azerbaijan and the Alliance in various areas in the present stage. Reviewed and analyzed the basic principles and priorities of cooperation, the problem of partnership within the Alliance. Considered official documents of the Partnership. Describes the main threats and challenges to global and regional security.

TANRI SİZİ QORUSUN

**Torpağın, daşın olaram,
Daş tək sirdaşın olaram,
Mən başına dolanaram,
Murov, qoru igidləri !!!
Qoru, səni qoruyanı !!!**

Növbəti ezamiyyətimin Murovdağ istiqamətinə olduğunu biləndə qəlbimi qürur hissi bürüdü. Sıldırımlı, keçilməz dağlar, yayın qızmarında belə qarı əriməyən uca zirvələr, sərt keçidlər... Vətənimin keşiyini çəkən, onu azğın düşməndən qoruyan əsgərlərimizin yanına həvəslə yola düşürəm. Yolüstü fürsətdən istifadə edib burada Murovdağ şəhidlərinin xatirəsinə qoyulmuş abidəni ziyarət edirəm. Düşünürəm ki, doğrudan da əsgər və zabitlərimiz düşmən önündə canları, qanları ilə keçilməz sədd yaradaraq **“ARXADA VƏTƏNDİR!!!”**– deyə şəhid qanı tökülən hər qaya, daş parçasını gecə və gündüz göz bəbəyi kimi qoruyurlar.

B u r a d a **“Hər şey Vətən üçün!!!”** çağırışı ilə başlayan əyani təbliğat-təşviqat vasitələri adama bir anda silaha sarılıb mənfur düş-

NÜMUNƏVİ ZABİTLƏRİMİZ

mənin üzərinə getmək, qisas almaq kimi vətənpərvərlik hissləri aşılayır.

Hərbi hissədə ilk müsahibim kapitan Eldəniz Həsənovdur. Qərbi Azərbaycanda anadan olmuş bu zabit 3-cü sinifdə oxuyarkən yaddaşına yazılan, kəndlərindən məcburi surətdə qovulduqları günü belə xatırlayır:

– 1988-ci ildə ermənilər azərbaycanlılar yaşayan digər ətraf kəndlərlə birgə bizim əhalimizə qarşı da soyqırım siyasəti yeridərək, güc və təzyiq nəticəsində həmin kəndlərin boşaldılmasına nail oldular. O zaman biz yurd-yuvalarından qovulan bir çox ailələrlə birlikdə Bakıya gələrək, Kürdəxanı kəndində məskunlaşdıq və orta təhsilimi Nizami rayon 12 sayılı orta məktəbdə davam etdirdim.

Bəli, dünya, yaşam haqqında təsəvvürlərinin və yaddaşının yenidən formalaşmağa başladığı dövründə qəlbinə yara salan **YURD İTKİSİ**, ürəyini dağlayan **Köç karvanı...**

Bütün bunlar Eldəniz Həsənovu qəlbində yaşatdığı arzularına – C.Naxçıvanski adına hərbi liseyə daxil olmasına yönəldib. Nəhayət, C.Naxçıvanski adına Hərbi Liseyə qəbul olunur və sonra təhsilini ali hərbi təhsil ocağında davam etdirir və zenit-raket qoşunları üzrə zabit ixtisasına yiyələnir. 2000-ci ildə leytenant rütbəsi alıb zenit-raket bölməsinin taqım komandiri kimi “N” hərbi hissəsində xidmətə başlayır.

– Necə oldu ki, hərbcı olmaq qərarına gəldiniz, – sualıma o belə cavab verdi: – Atam məni hərbcı kimi görürdü. İndi özümü xoşbəxt hiss edirəm və hər dəfə atamı minnətdarlıqla xatırlayıram. Vətənimizin qorunmasında bir oğul, bir vətəndaş, bir hərbcı kimi iştirakımla daim qürur duyuram.

Ona həvalə edilən tapşırıqların öhdəsindən layiqincə gələn kapitan Eldəniz Həsənova yuxarı komandanlıq tərəfindən daha yüksək etimad göstərilib. “N” hərbi hissəsinin zenit-raket batareyasının komandiri vəzifəsinə təyin edilib. – Bəs tabeliyindəkilərlə münasibətləri necə qurursan, - sualıma cavabında isə belə dedi: – Komandir olduğum bölmədə əsgər və zabitlər arasında psixoloji ruhun yüksək olmasına və qarşılıqlı münasibətlərin düzgün qurulmasına hər zaman həssaslıqla yanaşıram. Bu, hərbi işinin ən vacib amillərindən biridir. Bəli, Azərbaycan zabitinin bu sözlərilə tam razıyam. Sağlam düşüncə, yüksək döyüş ruhunun təbliğ olunması və qarşılıqlı düzgün münasibət əsliində qələbəyə gedən yolun bələdçisidir.

Ən böyük arzusunun da soruşdum. “Ən böyük arzum torpaqlarımızın geri qaytarılması uğrunda veriləcək döyüş əmrini eşitməkdir. Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanının bu əmri bizim sahiblik hüququmuzun geri qaytarılması, ata-babalarımızın illərlə ürəklərində yaşatdıqları arzuların reallığa çev-

NÜMUNƏVİ ZABİTLƏRİMİZ

rilməsi deməkdir. Göründüyü kimi, Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin yürütdüyü ordu quruculuğu siyasəti nəticəsində Azərbaycan Ordusunun həm maddi-texniki təminatı, həm də orduda şəxsi heyətin döyüş ruhu qat-qat yüksəlib”.

Müsahibimin hərtərəfli düşüncəsi bacarığı məni çox sevindirdi. Çünki Azərbaycan zabiti eyni zamanda təcrübə və bacarığın təmali olan intellektual biliyə də sahib olmalıdır.

Bu yaxınlarda xidmətdə fərqlənməsinə görə fəxri fərmanla təltif olunan kapitan Eldəniz Həsənovun prinsipial mövqeyindən və hərbi olması ilə qürur duyduğundan mən də sevinirəm. Əlbəttə, hər birimiz Azərbaycan Ordusunun sıralarında şərəflə xidmət edən zabitlərimizlə, belə qəhrəman oğullarla fəxr edirik. **TANRI SİZİ QORUSUN !!!**

Minaxanım ƏKRƏMQIZI

“Hərbi Bilik” jurnalı

DÜNYA ORDULARINDA QADIN HƏRBİ QULLUQÇULAR

Açar sözlər: qadın və döyüş, hərbi qadınlar, qadınlar müharibədə

Ключевые слова: женщина и баталия, военные женщины, женщины в войне

Keywords: woman and battle, military women(woman)s, women (woman)s in war

e-mail: mustafa_vuqar@mail.ru

Hərb və ya hərbi dedikdə ilk anda göz önünə müharibə, döyüş və ya əməliyyat meydanı gəlir – yəni çətin, ağır, qan-qadalı bir şərait. Bu prizmadan baxanda, üstəlik burada kişini deyil, qadını döyüşçü rolunda təsəvvür edəndə insan bəzi suallar qarşısında qalır. İndi qadın hərbiçilərin sayı bütün dünya ordularında gündən-günə artmaqdadır. Feminizm (qadınlara kişilərlə bərabər hüquq verilməsini tələb edən qadın hərəkatı) hərəkatı qadın hüquqlarının qorunması və onların kişilərlə çiyin-çiyinə fəaliyyət göstərməsi bütün dünyada özünə saysız-hesabsız tərəfdar qazandırmışdır. Ən qədim dövrlərdən bəri xalqların tarixini vərəqləsək, qadın döyüşçülərə, hətta sərkərdə, hakim, padşah qadınlara belə rast gəlmək mümkündür. Xalqımızın igid qızı, yadelli işğalçılara qarşı amansız döyüşlərdə şəxsən qılınc çalan Tomiris, Makedoniyalı İsgəndərə belə boyun əyməyən Bərdə hakimi Nüşabə, gürcü çarlığının qorxmaz qızı çariça Tamara, uyğur xalqının qəhrəman qızı Nazuqum, Dilşad xatun, Fransa xalqının qəhrəman qızı, ingilis işğalçılara qarşı mübarizəyə başçılıq edən Janna d. Ark və digərləri bu qəbildən olan insanlardır.

Feminizm hərəkatı güc strukturlarından da yan keçməmişdir. Yüzlərlə, minlərlə qadın həm öz bilik və bacarığını hərbi xidmətdə sınamaq, həm də bu və ya digər ixtisas üzrə hərbi mütəxəssis kimi çalışmaq məqsədilə güc qurumlarına üz tutmuşdur.

Cəmiyyətin qadın hüquqlarını müdafiəyə qalxması birmənalı olaraq öz bəhrəsini vermişdir. Bu gün bütün dünyada 30%-ə qədər qadın böyük şirkətlərin, partiya və sosial qurumların, bank və tikinti şirkətlərinin, zavod-fabriklərin, istehsal sahələrinin rəhbəri kimi yüksək vəzifə sahibləridir. 20 dekabr 1952-ci ildə qadınların siyasi hüquqları tanındı. 1966-cı il 16 dekabrda bey-

nəlxalq mülki və siyasi hüquq paktı, 1979-cu il dekabr ayının 18-dən isə qadınların hüquq bərabərliyinin pozulmaması konvensiyasına daha çox ölkə qoşuldu və bu qərarlar qadınların o vaxta qədər sırf kişi cinsi nümayəndələrinin çalışdıq-

ları vəzifələrə yolunun açılmasına doğru atılan ən böyük addımlardan biri oldu. Avropada 1976-cı ildə hüquq bərabərliyi ilə bağlı direktiv qəbul edildi.

Müasir dövrdə hərbi xidmətdə olan qadınların cəmiyyətdə həm hörməti, həm şəxsi maraqları, həm də statusu daha da yüksəlmişdir. Əslində isə bu statusu hərbi qulluğunun özü və ailəsinin yaşamını təmin edən maddi vəziyyəti təyin edir.

Qadınların fizioloji xüsusiyyətlərinə görə kişilərdən fərqləndiyini sübut etməyə ehtiyac yoxdur. Cəmiyyətdə isə bu gün də qəbul edilmiş, daşlaşmış “qadın və ya kişi” sənətləri və ya ixtisasları olduğu ilə bağlı mübahisələr hələ də davam edir. Ancaq müasir qadın son onilliklərdə başqaları tərəfindən təəccüb və anlaşılmazlıq doğuran bir çox keyfiyyətlər qazanmışdır. Bunların ardınca isə qadınların davranış və yaşam tərzləri də dəyişmişdir. İctimai və mədəni həyatda sülhpərvərlik və ya sivillik simvolu olan “zərif cinsin” nümayəndələrini güc qurumlarının sıralarında görəndə həmin vəziyyətdə bir “məntiqsizlik” axtarılır. Bəzən bayağı yanaşma ilə üzləşərkən qadınlar güc qurumlarında xidmət keçməsinə “ailə və uşaqların olmaması”, “vəziyyət belə gətirdi ki...”, “atam hərbi olmağımı istədi”, “atamın istəyi belə oldu və ya belə məsləhət görüldü” və s. kimi fikirlərlə izah etməyə çalışırlar.

Müasir dövrdə qadınların güc qurumlarında, xüsusən də orduda xidmət üçün müraciəti gündən-günə artmaqdadır ki, bu da nəzər-diqqəti çəkən aspektlərdən biridir. Bu təmayülün ordunun dəstləşməsi ilə bağlı bir çox problemləri həll etməyə imkan verəcəyi ehtimal olunur. Qadın-hərbi qulluqçular bu məsələnin həllində hansı rol oynayır? Onların fəaliyyətinin nə kimi perspektivləri var? Bu və buna bənzər suallara araşdırmamızda cavab tapılacağına, ordumuzda da tətbiqinin reallaşacağına ümid edirik.

Hərbi birləşmələrdə qadınların xidmətinin müxtəlif dövrləri və ənənələri vardır:

DÜNYA ORDULARINDA

– Afina və Spartada qadınlar ordu sıralarında xidmət edirdilər;

– Bərdə hakimi Nüşabənin atlı qadınlardan ibarət qoşunu var idi;

– hun və sak ordularında, qədim Mesopotamiyada, Assuriyada, Atropatənada, Manna, Midiyada atlı qadınlardan ibarət döyüşçü qadın dəstələri var idi;

– Herodot, Strabon əsərlərində döyüşçü qadınlardan bəhs etmiş, onların kişilərlə çiyin-çiyinə döyüşdüklərini yazmışdır;

– Peloponnes və Korinf dövrlərində də qadın döyüşçülərin hərbi yürüşlərdə iştirakı tarixi məxəzlərdə öz əksini tapmışdır;

– qədim Yunanıstan, Hindistan və Roma tarixi mənbələrində göstərilir ki, kelt, sarmat, german və Hind-Avropa xalqlarının qadınları bilavasitə döyüş əməliyyatlarında iştirak etmişlər. [1. 4]

Ümumiyyətlə, qadınların hərbi xidmətə kütləvi surətdə axını dünyanın bir çox ölkələrində baş verən hadisələr və sosial-iqtisadi vəziyyətlə bağlıdır. Bu hal Azərbaycandan da yan keçməmişdir. Yeni təmayülün inkişafına zəmin yaradan bu hal bir çox vəziyyətlərinə görə bütün dünya ölkələrində demək olar ki eynidir və bu prosesi iki mühüm cəhət şərtləndirir:

– birinci, SQ-nin yeni təyinatlı yüksək sərrast silahlarla təminatı hərbi doktrina konsepsiyasını, silahlı mübarizənin strategiya və taktikasını kökündən dəyişdiyindən “döyüş meydanı” anlayışının artıq şərti hala çevrilməsi;

– ikinci, qadınların cəmiyyətdə aktivliyini göstərən əhəmiyyətli dəyişikliklərin sosial-mənəvi mühitdə də baş verməsi.

Amerikada qadınların orduda rolu və yeri məsələsi hələ 1901-ci ildə qaldırılmışdı. O zaman ABŞ konqresi orduya yardımçı qurum kimi, tibb bacıları korpusu (xidməti) yaratdı. Bununla da, qanunverici orqan amerikalı qadınların hələ vətəndaş və ispan-amerika müharibəsi dövründə rolu və xidmətini hüquqi cəhətdən tanımış oldu.

DÜNYA ORDULARINDA

NATO ölkələrinin silahlı qüvvələrində hərbi qadınların sayı		
ÖLKƏ	Hərbi qadınların sayı (zabitlər)	Hərbi qadınların sayının SQ-in şəxsi heyətinin sayına nisbəti (%-lə)
İsveç	3486 (1300)	3,75
Böyük Britaniya	16 604 (2338)	5.04
Yunanıstan	2002 (292)	1,19
Danimarka	979 (65)	4,20
İspaniya	1475 (270)	0,11
Kanada	8014 (1565)	9,36
Lüksemburq	9 (0)	1,28
Niderland	1915 (227)	1.81
Norveç	540 (301)	1,38
Portuqaliya	1 045 (58)	0.01
ABŞ	220 957 (32 077)	14,5
Türkiyə	8014 (1565)	1,23
Fransa	20 470 (1015)	14,1
Almaniya	16 000 (1690)	16,9
Çexiya	3000 (871)	13
İslandiya SQ-yə malik deyil		

I Dünya müharibəsində isə ABŞ sərhədlərindən kənardakı ekspedisiya korpusunun tərkibində artıq 10 minə qədər tibb bacısı xidmət edirdi. 14 may 1942-ci ildə ABŞ Konqresi Quru qoşunlarının yardımçı qadın xidmətini yaratdı. Yalnız bu qərardan sonra II Dünya müharibəsində 350 mindən çox qadın hərbi iştirak edə bildi. [2. 19-20] Bu da SQ-də hərbi tibb bacısı ixtisasının SQ-nin yeni hərbi-ixtisas qeydiyyatının qanuniləşməsini təmin etdi. Ancaq burada neqativ bir hal da var idi. Qanun qadın hərbiçilərin sayına məhdud

DÜNYA ORDULARINDA

diyyət qoyurdu. Belə ki, onların sayı əsgər, çavuş və zabıtların ümumi sayının 2 %-ni keçməməliydi. Bundan başqa, sənəddə göstərilirdi ki, onları yalnız ənənəvi sahələrə – inzibati, təsərrüfat və tibb xidmətinə cəlb etmək olar.

Qadın hərbiçilərin SQ-də rolu və dəyərinin yüksəlməsində

ABŞ-ın Koreya və Vyetnamda apardığı müharibənin də böyük rolu oldu. Koreya müharibəsində 120 min qadın hərbiçi iştirak etmişdir. MN-in məlumatına görə, ABŞ SQ-də onların sayı 1950-ci ildə 22 min olduğu halda, 1953-cü ildə 45 minə qədər yüksəlmişdi. Vyetnam müharibəsində isə 27 nəfəri dəniz piyadaları sıralarında, 500 nəfəri HDQ-də, 2 min nəfəri HHQ-də, 5 min nəfəri isə Quru qoşunlarında olmaqla qadın hərbiçi iştirak etmişdir. Bu, 1967-ci ildə ABŞ qanunverici orqanının hərbi qadınların imtiyazlarını genişləndirmək və 2 %-lik məhdudiyyəti aradan qaldırması ilə nəticələndi.

Vyetnam müharibəsinin uğursuzluqla başa çatması həm dövlət hərbi institutlarının, həm də hərbi xidmətin nüfuzunun xeyli düşməsinə gətirib çıxartdı ki, bu da qadınların ordu həyatına qədəm qoymasını həm şərtləndirdi, həm də sürətləndirdi.

1973-cü ildən SQ-ni könüllülük əsasında komplektləşdirməyə üz tutması ABŞ-da kişi çağırışçılar sarıdan böyük kəsirlər olduğunu aşkara çıxardı. O dövürkü müdafiə naziri Melvina Leyerda SQ-yə qadınların cəlb edilməsi və onlardan istifadə məqsədilə xüsusi təkliflər hazırlanması haqqında qərar qəbul etdi. [3]

ABŞ-da 1948-ci ilə qədər qadınlar hərbi vəzifə borclarını müharibə şəraitində və yalnız bu dövr üçün formalaşdırılan təminat qüvvələrinin tərkibində ödəyə bilirdilər. 12 iyun 1948-ci ildə Konqresin qəbul etdiyi “Qadınların Silahlı Qüvvələrin tərkibinə daxil olmaları haqqında” qanuna görə, silahlı qüvvələrin qadınlarla dəstləşdirilməsi işi sülh dövründə də aparılmağa başladı. Qanunla bu heyətin tərkib sayının son həddi müəyyən olundu. Belə ki, döyüş aviasiyası və döyüş gəmilərinin heyətində və tabeliyində kişilərin ola biləcəyi vəzifələrə qadınların təyin edilməsinə qadağa qoyuldu. Qadınların hərbi rütbə almaları və saylarına qoyulan məhdudiyyət 1967-ci ildə ləğv edildi.

1992-ci ildən qadınlara hərbi təyyarəçi ixtisasına yiyələnməyə, 1993-cü ildən isə döyüş gəmilərində xidmət etməyə icazə verildi.

2007-ci il 1 iyul tarixi üçün ABŞ SQ-nin İraq və Əfqanıstanda yerləşdirilmiş hərbi qruplaşmasının tərkibi					
Quru qoşunları		HHQ	HDQ		Cəmi
			Donanma qüvvələri	Dəniz piyadaları	
Kişilər	117 890	24 197	26 134	27 055	195 276
Qadınlar	9 572	4 047	3 385	594	17 598
Cəmi	127 462	28 244	29 519	27 649	212 874

2009-cu ilin statistikasına görə, ABŞ SQ-də 100-dən çoxu general, 55 mini zabit, 280 min əsgər və çavuş qismində xidmət keçən qadın olmuşdur. Onlar nizami qüvvələrin 14%-ni, təşkil olunmuş ehtiyatın 17%-ni təşkil edirlər. [4. 26]

2010-cu il ÜÇÜN ABŞ SQ-DƏ HƏRBÇİLƏRİN SAYI

Nizami qoşunlar		Təşkil edilmiş ehtiyat (milli qvardiya və SQ növlərinin ehtiyatı)	Ümumi SQ-də olanlar
General və admirallar			
Kişilər	852	580	1432
Qadınlar	57	47	104
Zabitlər			
Kişilər	188 600	92400	281000
Qadınlar	34 000	21000	55 000
Çavuş, əsgər və kursantlar			
Kişilər	991600	598000	1589600
Qadınlar	160000	120000	280000

DÜNYA ORDULARINDA

Hal-hazırda qadınlar da hərbi xidmətə kişilər kimi, yəni ABŞ vətəndaşı və ya yaşayış haqqında icazə vəsiqəsi, orta məktəbi bitirdiyi haqqında sənəd, yaş və sağlamlığa görə yararlılığı şərtilə qəbul edirlər. Ən aşağı müqavilə müddəti 2 ildir və istəyə görə uzadıla bilər. Könüllülərə SQ-nin növü, ixtisas və xidmət yeri seçmək hüququ verilir. Qadınlar 1976-cı ildən MN-in hərbi akademiyası da daxil olmaqla bütün hərbi təhsil müəssisələrinə daxil olmaq hüququ əldə etmişlər. Ancaq onların bilavasitə döyüş əməliyyatlarında iştirakı və xüsusi əməliyyat qüvvələrində xidmətləri qadağan edilmişdi. Bütün bu qadağa və məhdudiyətlərə baxmayaraq, qadın hərbi qulluqçular konkret cəbhə xətti olmayan İraq və Əfqanıstanda apardıqları xidmət zamanı yaralanmış, həlak olmuşlar. Pentaqonun məlumatlarına görə, döyüşlərin aktiv fazasında 140 qadın hərbi cəbhəyə həlak olmuş, 860 nəfərdən çoxu isə yaralanmışdır.

2012-ci ilin martında Pentaqon qadınların döyüş əməliyyatlarında iştirakına qoyulan məhdudiyəti yumşaldacağını elan etdi. Yəni onlara cəbhə xəttinə yaxın bölgələrdə rabitəçi, radar operatoru, həkim, mexanik (qadınlar bu vəzifədə yalnız o hərbi hissələrdə xidmət edirdilər ki, onların bilavasitə döyüş əməliyyatlarında iştirakı ehtimal olunmurdu) qismində xidmətə icazə verilməkdədir.

“Washington Times” qəzetinin yaydığı xəbərə görə, “Pentaqon mayın 14-də qadınlara briqada səviyyəsindən aşağı döyüş bölmələrinin nəzdində xidmət keçməyə icazə verən yeni qaydaları imzalamaq istəyi olduğunu təsdiq etmişdir.”[5] Bu qaydaların tətbiqinə qədər qadın hərbiçilər briqada və ondan yuxarı bölmələrdə xidmət edirdilər.

25 yanvar 2013-cü ildə ABŞ Müdafiə naziri Leon Panetta ABŞ-da qadınların döyüş əməliyyatlarında iştirakına qoyulan qadağanı ləğv etdi. Onun sözlərinə görə, qadağanın aradan qaldırılması qadın hərbiçilərin kişilərlə çiyin-çiyinə döyüşəcəyi faktını ortaya qoyur. Qanunun ləğvindən sonra qadınlar ön xətt və XTQ bölmələrində yüzlərlə vəzifəni tutmaq üçün müraciət imkanı əldə edəcəkdilər. Pentaqonda keçirilən press-konfransda Panetta “Amerikalı qadın hərbiçilər döyüş fəaliyyətləri ilə üz-üzə gələndə öz vətəndaşlarını qorumaq üçün döyüşməyə və ölməyə hazır olduqlarını sübut etdilər” – demişdir.

Qadınların bilavasitə döyüş fəaliyyətlərində iştirak edən bölmələrə göndərilməsini qadağan edən qanun 1994-cü ildə qəbul edilmişdi və bu qərar həmin qadağanı ləğv edir. ABŞ prezidenti Barak Obama da qadınların ön xəttə buraxılmasını “tarixi addım” adlandırmışdır. Ancaq Pentaqon rəhbərliyi qadın hərbiçilərin buraxılmayacağı xüsusi vəzifələrin siyahısının 2016-cı ilə qədər müzakirə edilmə hüququnu hələ də özündə saxlayır.

Qadın hərbiçilərin tam miqyaslı döyüşlərdə iştirakına icazə verən ABŞ, Avstraliya, Almaniya, Danimarka, İsrail, Kanada, Norveç, Yeni Zelandiya, Serbiya, İsveç, İsveçrə, Finlandiya, Fransa, Yaponiya və s. dövlətləridir.

Ancaq bu ölkələrdə belə qadınların bəzi tipli hərbi fəaliyyətlərə qoşulmasına icazə verilmir. “BBS” kanalına müsahibəsində Pentaqonun nümayəndəsi demişdir: “Kadr siyasətindəki bu dəyişiklik ümumi prosesin əsasını qoyacaq və ayrı-ayrı bölmələr onun həyata keçirilməsini özləri planlaşdıracaqlar. Bu, qərargah rəislərinin qərarı əsasında qəbul edilmişdir”.

ABŞ ordusunda qadağa götürüldəndən sonra hərbi qulluğa qəbul ediləcək qadınlar üçün 230 min vəzifə açılmışdır ki, onların da böyük əksəriyyət piyada qisminə quru qoşunlarında yerləşdiriləcəkdir. SQ üzrə senat komissiyasının rəhbəri Karl Levin Pentaqonun bu qərarını alqışlayaraq demişdir: “Mən bunu dəstəkləyirəm. Bu, XXI əsrin hərbi əməliyyatlarının reallığını əks etdirir” [6].

Bu yöndə ilk addımlar 2012-ci ildə atılmışdı və o zaman Pentaqon hər iki cinsin nümayəndələri üçün ön xətdə 14,5 min vəzifə açmışdı ki, o vaxta qədər qadınların bu vəzifələrdə xidməti qeyri-mümkün sayılırdı. İraq və Əfqanıstan hərbi əməliyyatlarında qadın hərbi qulluqçular tibb işçiləri, rəsmi olaraq bölmələrin şəxsi heyətinin tərkibində olmadan hərbi polis və bölmələrə ayrılmış kəşfiyyat agentləri qisminə xidmət keçmişlər. 2012-ci ilin statistik göstəricilərinə görə, onlardan 860 nəfəri yaralanmış, 140 nəfəri həlak olmuşdur. Ümumiyyətlə, ABŞ ordusunun fəaliyyətdə olan şəxsi heyətinin təxminən 14,5 %-ni qadın hərbcilər təşkil edir.

Bununla da amerikalı qadınlar əvvəllər yalnız kişilərin xidmət keçdikləri artilneriya, tank qoşunları və zərbə hissələrində xidmət fürsəti əldə etmiş oldular. Virciniya ştatında yerləşən Quantico dəniz piyadası bazasında qadınzabitlərin hazırlanması üçün xüsusi məktəb açıldı. Dəniz piyadaları korpusunda bu gün 400 qadının xidmət keçməsi üçün vəzifələr hazırlanmışdır.

Qadınların döyüşən hərbi hissələrdə xidmət keçməsinə razılıq Pentaqon tərəfindən həm qadın təşkilatlarının, həm də Ağ ev rəhbərliyinin təzyiqlərindən sonra verilmişdir. Bu da nəticə etibarilə, yüksək rütbəli qadın hərbcilərin xidməti pillədə irəliləyə bilməmələrinin səbəbi kimi, döyüş təcrübələrinin olmaması məsələsinin ortaya atılması ilə geniş müzakirələrə və nəhayət ki, qərarın ləğvinə gətirib çıxardı. Nəticədə qadın hərbcilərin general paqonlarına gedən yolları açılmış oldu.

NATO ölkələri SQ-də xidmət edən qadın hərbcilər təşkilatının yaydığı xəbərə görə, son 40 il ərzində qadın hərbcilərin sayı 10 dəfə artaraq təxminən 300 minə çatmışdır. Bu ölkələrdə hal-hazırda 40 min nəfərə yaxın qadın hərbcı zabit paqonu daşıyır. [7. 30-31]

ABŞ dəniz piyadaları korpusu komandanının müavini Cozef Danford da əvvəllər yalnız texniki və inzibati vəzifələrdə xidmətə buraxılan qadınların döyüşən hərbi hissələrdə xidmət keçməsinə “böyük addım” adlandırmışdır. Bununla belə, dəniz piyadaları korpusunun mütəxəssisləri xüsusi döyüş ha-

DÜNYA ORDULARINDA

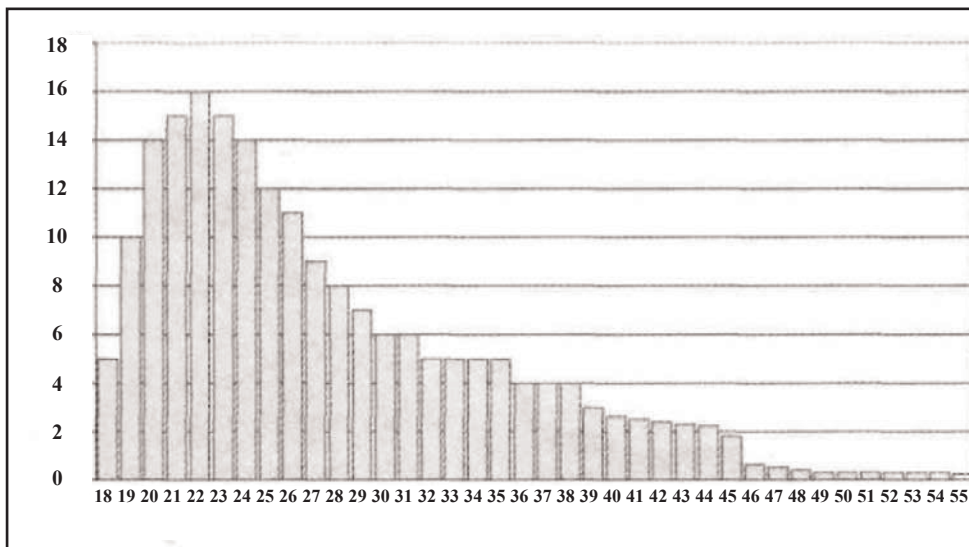
zırlığı kursuna seçilən namizədlərin Quantico bazasında zabit kimi nəyə qadir olduqlarını, kişi və qadınların tam ləvazimatlarıyla marşda və döyüş atışlarında fiziki göstəricilərini araşdırmaq niyyətindədirlər. Odur ki, qadın-zabitlərin döyüşən hərbi hissələrdə xidmətinə qərarın qəbulu hələ vaxt alacaq və ilk qadın-könlülərin göstəricilərinə əsaslanacaqdır.

2013-cü ildə ABŞ MN-nin ictimaiyyətlə əlaqələr üzrə nümayəndəsi Eylin Leynezin verdiyi məlumata görə, “İraq və Əfqanıstanda xidmət keçən 2,2 mln. əsgər və zabitdən 255 mini qadın hərbi olmuşdur...” və “Pentaqonun məlumatlarına görə, il başlayana qədər (2013-cü ilə qədər) İraqda 311 nəfər, Əfqanıstanda 24 nəfər qadın hərbi həlak olmuşdur” [8].

Son zamanlar qadınlar döyüş əməliyyatlarında iştirak etmək haqlarına daha aktiv qovuşmağa çalışırlar. Pentaqon nümayəndəsinin dediyinə görə: “... biz bütün hərbi vəzifələri nəzərdən keçirməyə və daha hansı yeni vəzifələri qadınların tuta biləcəyini qərarlaşdırmağa çalışırıq. Bizim məqsədimiz cinsindən asılı olmayaraq bütün tapşırıqların daha yaxşı hazırlıqlı insanlar tərəfindən icra edilməsidir” [9].

Sənaye cəhətdən inkişaf etmiş ölkələrdə doğum səviyyəsinin aşağı düşməsi demoqrafik dəyişikliklərə gətirib çıxardı ki, bu da 18-26 yaş səviyyəsində olan kişi cinsi nümayəndələrinin sayının get-gedə azalmasına səbəb oldu. Və ordunun kişilərlə dəstləşdirilməsinin mümkünsüzlüyü problemi ortaya çıxdı. Ordunun qadınlara dəstləşməsi isə fikrimizcə sosial-tarixi proses kimi qəbul edilməlidir və bu proses hələ başa çatmamış sayılır. Aşağıdakı diaqramda ABŞ SQ nizami qoşunlarında qadın hərbiçilərin yaş səviyyəsinə görə tərkibini aydın görmək olur:

ABŞ SQ NİZAMİ QÜVVƏLƏRİNDƏ XİDMƏT EDƏN
QADIN HƏRBÇİLƏRİN YAŞ SƏVİYYƏSİNƏ GÖRƏ TƏRKİBİ

DÜNYA ORDULARINDA

Bu gün hərbi qadınlar ABŞ, Böyük Britaniya, Yaponiya, Rusiya, Çin, Fransa, Almaniya, Türkiyə, Azərbaycan, Pakistan, Hindistan, Kanada, İsveç, İsrail, Portuqaliya, İspaniya, Yunanıstan, Lüksemburq, Şri-Lanka, Tayvan, Baltıqyanı ölkələr, Şimali və Cənubi Koreya və s. ölkələrdə dövlət təhlükəsizliyinin təminatı tapşırıqlarının həllində insan resurslarının əlavə mənbəyi sayılırlar.

2013-cü il ÜÇÜN ABŞ QADIN HƏRBÇİLƏRİNƏ AİD MƏLUMAT

Ölkə	SQ-də hansı ildən qadınların xidmətinə icazə verilib	Fəaliyyətdə olan qoşunlar	Qadın hərbiçilərin sayı	Hərbiçilərin ümumi sayında qadınların %-lə nisbəti	Generalların sayı
ABŞ	1948	1426713	206874	14,5	100

DÜNYA ORDULARINDA

ABŞ MN-nin planlarına uyğun olaraq 2015-ci ilə qədər ABŞ ordusunda minlərlə qadın hərbi xidmət keçəcəkdir. ABŞ MN-nin hərbi qurumlara təqdim etdiyi planlara görə, orduda qadın və kişilər eyni standartlar əsasında

xidmət edəcəklər. Bunu “CBS News”-in yaydığı məlumatdan da görmək mümkündür: “2015-ci ildə döyüş meydanına ABŞ-ın minlərlə qadın hərbiçisi çıxacaqdır. Pentaqonun planlarına görə, 2015-ci ilə qədər quru qoşunlarının qadın hərbiçiləri, 2016-cı ilə qədər ABŞ dəniz piyadalarının “Dəniz suitiləri”ndən olan qadınlar döyüş əməliyyatlarında tam iştirak edəcəklər” [10].

Qadınlar bu gün arxa cəbhə xidmətində, inzibati işlərdə xidmət etdikləri kimi, qaynar nöqtələrdə də döyüşə yollanırlar. Əgər sülh dövründə qadınların hərbi qulluqda olmaları qeyri-adi qəbul edilirdisə, bu hal hazırda döyüş şəraitində fəvqəladə hal sayılır. Siyasətçilər və mütəxəssislər SQ-də “azadlıq” məsələsini məqsədəuyğun saymırlar. Bu gün qadınlar müxtəlif döyüş ixtisasına yiyələnirlər. Qanun da buna mane olmur, ancaq qadının cəmiyyətdə yeri və roluna ənənəvi baxış bilavasitə əyləc rolu oynayır.

Yuxarıda istinad etdiyimiz mənbələrin də təsdiqlədiyi kimi, qadınların orduya gəlişi dünya dövlətlərinin bəzində az, bəzində isə faiz nisbətində görə çox olması

na və SQ rəhbərliyinə ordunun dəstləşməsində kömək etməsinə baxmayaraq, özü ilə yeni-yeni problemlər gətirmişdir. Fikrimizi aşağıda öz əksini tapan sitat və misallarla aydınlaşdırmağa çalışaq:

Mövcud hərbi qanunvericiliyin

təkmilləşdirilməsi rəisləri tərəfindən cinsi təcavüzə uğrayan və bilərəkdən ört-basdır edilən onlarla neqativ halın qarşısının alınması, ailənin, ana və uşağın qorunması ilə hərbi qulluqçu vəzifələrinin yerinə yetirilməsi arasındakı imtiyaz və üstünlüklərin tarazlığının düzəldilməsinə yönəldilməlidir. ABŞ qadın hərbiçilərinin də bu barədə fərqli düşüncələri vardır. Məsələn, ABŞ SQ-nin hərbi qulluqçusu, HHQ attaşesinin köməkçisi, hərbi pilot və 3 min saat uçuş təcrübəsi olan polkovnik-leytenant Ketlin M.Svit deyir: “Xidmətə aid olan heç bir şeydə “yox”, “xeyr”, “edə bilmərəm” ola bilməz. Əgər siz bir tərəfdən hüquq almaq, digər tərəfdən də imtiyaz istəyirsinizsə və “özümü pis hiss etdiyimə görə təlimə gedə bilmərəm” deyirsinizsə, heç bir vaxt və heç kimə qadınların orduda yeri olduğunu sübut edə bilməzsiniz. Sizi peşəkarlığınıza görə qiymətləndirirlər”. [11, 48]

ABŞ ordusunda əsas problemlərdən biri də qadınların fiziki imkanlarının

zəifliyi və onların həm ailə, həm də komandirləri tərəfindən məruz qaldıqları təzyiqlərin yüngülləşdirilməsidir. Məsələn, ordu aviasiya bölüklərindən birinin komandiri (bunu qadınların

DÜNYA ORDULARINDA

əksəriyyətinə aid etmək olar) ehtiyat hissələrlə dolu olan qutunu onların daşıya bilməməsindən; digər komandir isə atış mövqeyində olan zaman qadınların 2/3-nin M-60 pulemyotunun çaxmağını belə çəkə bilməməsindən narazıdır; dəniz piyadaları bölməsində

yeni çağırışdan olan qadın hərbiçilərin 45%-i qumbaraatma təlimi zamanı qumbaranı hətta qorxulu həddə qədər belə ata bilməmişdilər. Bu, sadalamaq istədiklərimizin heç 1%-i belə deyil. Xidmət müddətində qadın hərbiçilər bundan da qorxulu və fəsadlara yol açma biləcək yüzlərlə çətinliklə rastlaşırlar.

Elə ABŞ cəmiyyətinin özündə də qadınların orduda xidmətindən hamının razı olduğunu deməsi ən azı sadələşmə olardı. Belə ki, hələ keçən əsrin 90-cı illərində tərxis olunmuş zabitlərdən B.Mitçel qadınların SQ-də xidmətinə qarşı çıxan bir təşkilat yaratmışdı. Onun fikrincə "... hərbi qadınların real döyüşdə ciddi tapşırıqları həll etmə imkanları olmur. Bu da döyüş hazırlığını aşağı sala bilər". [12.13]

Amerika Hərbi hazırlıq mərkəzinin qurucusu Elen Donelli deyir ki, "... 30 illik araşdırma, məruzə və praktiki təcrübə göstərir ki, döyüş əməliyyatlarında iştirak edən piyada hissələrində qadınların nə özlərinin, nə də yoldaşlarının sağ qalmasına kömək etmə şansı bərabər deyil. Və fiziki aspekt də problemin yalnız bir hissəsidir". [13]

“ABŞ Müdafiə Nazirliyi bu neqativ faktorları rəis-qulluqçu yanaşması çərçivəsində rəhbərliyin effektivliyini yüksəltməklə, şikayətmə və cəzalandırma sistemini qurmaqla aradan qaldırmağa çalışır. ABŞ hərbi rəhbərliyinin qiymətləndirməsinə görə, SQ-də qadın hərbiçilərin rolu və dəyəri gələcəkdə də özünü qoruyub saxlayacaq və hər şeydən öncə bu, əlavə insan resursu kimi, ABŞ-ın milli təhlükəsizliyinin təminatına yönəlmiş tapşırıqların həll üçün cəlb ediləcəkdir”. [2.20]

Fikrimi tamamlamaq istəyirdim ki, mənə “Polska Zbrojna” jurnalının tədqiqatçısı Malqojata Şvarsqruberin “Qadınlar orduya necə ayaq açdılar?” adlı məqaləsini gətirdilər. Orada ABŞ publisisti Fillis Şlaflinin “Feminist xülyası” əsərində ironiya ilə belə bir hadisəni qeyd etdiyi göstərilir: “... ağırlığı 53 kq, boyu 163 sm, tozlu və çirkli dodaqları olan, soyuqdan göyərmiş qız, mərmilərlə darmadağın edilmiş yolda dizə qədər palçıq içində irəliləməyi, yağışda və soyuqda səngərlərin palçığı və xəndəklərin üfunətində oturmağı, cəngəlliklərin cığırından tək halda keçib getməyi və belə bir şəraitdə kişilərdən ibarət dəstəyə komanda verməyi arzu edə bilər...” Və özü də əlavə edir: “...axı belə şəraitdə xidməti yalnız əsl kişilər arzu edə bilərlər”.

Başqa bir söz deməyə ehtiyac duymuram. [14]

ABŞ MN-də qadınların işi üzrə məsləhətçi komitə var. Bu komitə qadınların hərbi xidmətini hərtərəfli araşdırır və alınan nəticələr əsasında qanunlar da daxil olmaqla məsləhətlər hazırlayır.

Xarici dövlətlərdə qadın hərbiçilərin problemlərinə xüsusi yanaşma mövcuddur. Qadın hərbiçilərin xidməti ilə bağlı kompleks araşdırmaların aparılması, problemlərin həlli, müxtəlif dövlət qurumlarına məsləhətlərin hazırlanması, sosial-hüquqi köməyin göstərilməsi üzrə dövlət qurumları aramsız iş aparmalıdırlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Рыков С.Л. Слабый пол в сильной армии. Независимое военное обозрение. 2000
2. Мгимов Ю. Женщины – военнослужащие в США. Зарубежное военное обозрение №5 1993
3. www.modern-warfare.livejournal.com/1132347.html
4. Заяц В., Шелковникова Л. Комплектование вооружённых сил США военнослужащими-женщинами. Зарубежное военное обозрение 2009
5. <http://ria.ru/spravka/20120427/636757446.html#ixzz3PUBhDyLN>
6. <http://cassad.net/analytics/149-zhenschiny-na-voyne-teper-ty-v-armii.-html>
7. Nielsen V. Women in uniform // NATO Review. Brussels, 2001. Vol. 49.
8. http://nvo.ng.ru/forces/2012-12-14/1_feministki.html
9. <http://nachfin.info/index/php/blog/1289/zhenshchiy-v-armii>
10. http://pravda.ru/index/USA_forces.html
11. “Армия” jurnalı, 1993
12. Кузнецов С. Женщины-военнослужащие в странах НАТО. “Зарубежное военное обозрение”, №5 1990,
13. <http://cassad.net/analytics/149-zhenschiny-navoynetepertyv-armii.html>
14. Malqojata Şvarsqruber. “Kobiety w wojsku - jak torowały sobie miejsce w żołnierskich szeregach”, “Polska Zbrojna”, № 24/07/2012

ARDI VAR

XOCALI!!!

Öz içimdən
Baş götürüb,
Öz içimə
Axıb gedən
Harayım,
Daş ürəkli
daş başlara,
Daşa dönmüş
yaddaşlara,
Yetişməyən
lal fəryadım,
Ağrım, acım,
Dəhşət tacım
XOCALI !!!

Meşələrdə, qayalarda,
Qarqar çayda,
Buz üstündə
heykəlləşən,
Daş yaddaşım,
Diri-diri təkərlərdə
yandırılan,
Diri-diri gözü çıxan,
Anam, bacım,
Külə dönmüş
KÜL QARDAŞIM
XOCALI !!!

Minaxanım
ƏKRƏMQIZI

MƏLUMAT

ELMI MƏQALƏNİN TƏRTİBATI ÜÇÜN İRƏLİ SÜRÜLƏN TƏLƏBLƏR

Elmi məqalə MS Word mətn redaktorunda (97, 98, 2003, 2007) Azərbaycan dilində, Times new Roman şrifti ilə yığılmalıdır. Məqaləyə cədvəllər, qrafiklər, diaqramlar, fotolar daxil edilə bilər. Mətn şriftinin ölçüsü 12, sətirarası məsafə 1,5 olmalıdır. Səhifə, cədvəl, diaqram, şəkil və qrafiklər nömrələnməli, istinad mənbələri göstərilməlidir.

Məqalə 6-8 səhifədən az olmamalı, axırda yazıldığı dildən başqa 40-50 sözdən ibarət rus və ingilis dillərində nəticə (rezöme, summary) yazılmalıdır. Məqalənin əvvəlində müəllifin işlədiyi müəssisə, onun ünvanı, e-mail ünvanı, 4-5 sözdən ibarət açar sözlər, axırda istifadə edilən ədəbiyyat siyahısı olmalıdır. Elmi mənbələrə edilən istinadlar məqalənin içində, sitat gətirilən cümlənin sonunda, nömrəsi və səhifəsi dördkürç mötərizənin içərisində verilməlidir: [1] və ya [1.119]. Məqalənin başqa bir yerində təkrar istinad olarsa, həmin ədəbiyyat əvvəlki nömrə ilə göstərilməlidir.

Elmi məqalənin sonunda elm sahəsinin və məqalənin xarakterinə uyğun olaraq, müəllifin gəldiyi elmi nəticə, işin elmi yeniliyi, tətbiqi əhəmiyyəti, iqtisadi səmərəsi və s. aydın şəkildə verilməlidir. Məqalənin sonunda yazılan ədəbiyyat sırasında kitabın müəllifi, adı, çap edildiyi şəhər və nəşriyyat, çap tarixi göstərilməlidir. İstifadə edilən ədəbiyyat siyahısında son 5-10 ildə çap olunmuş elmi məqalə, monoqrafiya və yeni elmi-texniki mənbələrə üstünlük verilməlidir.

Müəlliflərin sayı üçdən çox olan hallarda birinci üç müəllifin adı göstərilməli və mötərizə içində kollektiv müəlliflər qrupunun olması öz əksini tapanmalıdır. Rus, ingilis və ya digər dillərdə olan ədəbiyyat elə həmin dildə göstərilməlidir. Elmi məqalə müəllifləri kafedra və ya təşkilatın iclas protokolundan çıxarış, məqalənin elmiliyi və dövrün tələblərinə cavab verməsi, toxunulan məsələnin aktuallığı ilə bağlı iki rəy təqdim etməlidirlər.

Nümunə:

1. Петухов С.И., Степанов А.Н. Эффективность ракетных стрельб. Москва, 1976
2. Sadiqova S. Azərbaycan dilində terminologiyanın təşəkkülü və inkişafı. Bakı, 2005

Səhifənin ölçüləri: vərəqin formatı – A4, sağ tərəfdən məsafə – 20 mm, sol tərəfdən məsafə – 30 mm, yuxarıdan və aşağıdan məsafə – 20 mm. Səhifələrin nömrəsi aşağıda və sağ tərəfdə qoyulmalıdır.

Məqalənin əvvəlində aşağıdakılar göstərilməlidir:

- məqalənin sərlovhəsi (qara şrift, ölçüsü – 14);
- müəllifin adı, rütbəsi, vəzifəsi, elmi dərəcəsi (şrift – 14);
- təşkilatın adı, şəhər, ölkə, e-mail (şrift – 14);
- açar sözlər (üç dildə).

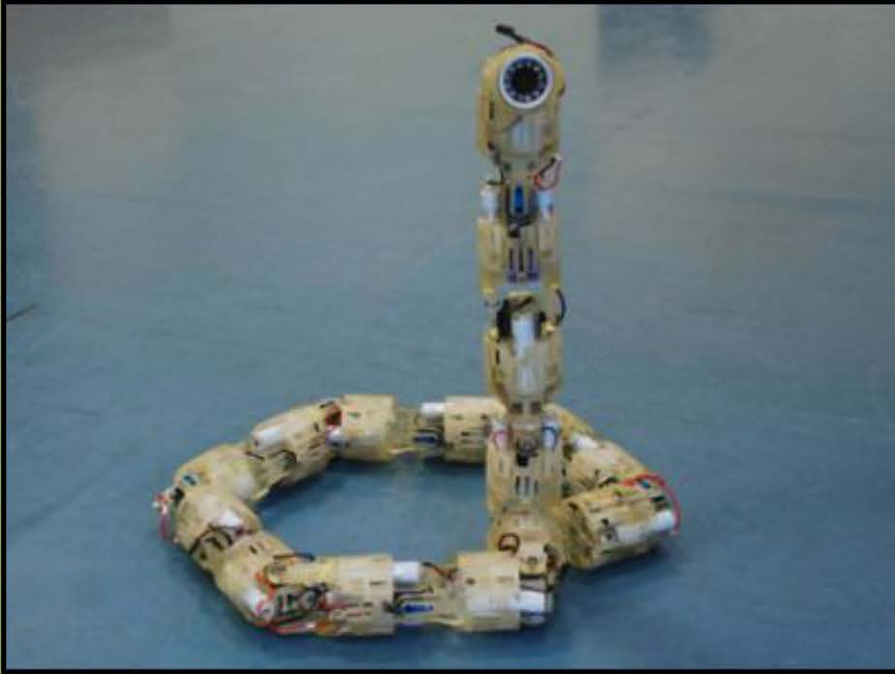
Şəkil, foto, qrafik və diaqramlar ağ-qara rəngli olmalı, mətnin daxilində yerləşdirilməlidir. Qrafik, cədvəl və şəkillər*.jpg formatında verilməli, mətnin çap variantı ilə birlikdə elektron variantı diskdə təqdim edilməlidir. Məqalənin sonunda məqalə müəllifi əlaqə saxlamaq üçün işlədiyi yeri, telefon və e-mail ünvanını göstərməlidir.

Lisensiya: № 002559
Yığılmağa verilmişdir: 28.01.2015
Çapa imzalanmışdır: 28.02.2015
Şərti çap vərəqi: 9,8
Fiziki çap vərəqi: 7+0,125
Kağız formatı: 70x108 ¹/₁₆
İndeksi: 0317
Tirajı: 4268
Sifariş: 300

Jurnal
Azərbaycan Respublikası
Müdafiə Nazirliyinin
“Hərbi nəşriyyat”ında
ofset üsulu ilə
çap edilib.
Lisensiya: № 022042
Verilmə tarixi: 04.06.1999

NÖMRƏNİN MƏSUL NÖVBƏTÇİSİ: *Səfər MAHMUDZADƏ*
KORREKTOR: *Nəzrin ƏSƏDZADƏ*, SƏHİFƏLƏYİCİ-DİZAYNER: *Nəzərin BABAYEVA*

YENİ HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

ROBOT-İLAN

İsrail şirkətlərindən birinin hazırladığı SnakeBot -“robot-ılan” barəsində jurnalımızın ötən sayında qısa da olsa məlumat vermişdik. Yeni yayılan xəbərlərə görə yaradıcı müəssisə bu neçə ilə ərzində “ılanı” daha da modernləşdirmişdir. “İlan” bütöv bir moduldan ibarət deyil, ayrı-ayrı və tam avtonom modullardan təşkil olunmuşdur. Hər bir modul müstəqil mikroprosessorlu “beyinə”, mühərrik sistemi, akkumulyator batareyası və müxtəlif vericilər şəbəkəsini özündə cəmləyir. “İlanın” quruluşu və seqmentlərinin proqram təminatı elə hazırlanıb ki, əməlli-başlı bir ilan uzunluğunda təşkil olunanda bu seqmentlər bir robot kimi hərəkət edir və keçilməz maneələri dəf etməyə, hətta ağaclara belə çıxmağa qadirdir. Qurğunun üstün cəhətlərindən biri ondadır ki, “ılanın” hər hansı bir seqmenti sıradan çıxarsa, o avtonom hərəkət edə və fəaliyyət göstərə bilən bir neçə hissəyə ayrılmaq imkanlarına malikdir.

Robotun seqmentləri onların fəaliyyətini təyin edən müxtəlif yükləri də daşıyır. Döyüş tapşırığını yerinə yetirərkən seqmentlər fərdi səhifədə ayrılı və hər biri öz tapşırığını icra edə bilər. Bu seqmentlərin içində vizual və səsle aşkarlama qurğusu, radioelektron kəşfiyyat qurğusu, təxribat əməliyyatları zamanı isə partlayıcı maddə atımları ola bilər.

Modul-seqmentlərin universallığı hesabına funksiyaları konkret döyüş tapşırığına lazım gələn modullardan ibarət istənilən uzunluqda robot yığmaq olar. Hal-hazırda ixtiraçılar robotun hərəkət sisteminin daha təbii və daha cəld işləməsi üzərində çalışırlar. Bu işlər başa çatdıqdan sonra yeni robotun İsrail ordusunun silahlanmasında öz yerini alacağı danılmazdır.

YENİ HƏRBİ TEXNOLOGİYALAR

SƏSLƏ İDARƏEDİLƏN HƏRBİ NƏQLİYYAT ROBOTU

Robotlaşdırılmış nəqliyyat platforması “Rex” əsgərlərin çiyindəki yükün xeyli hissəsini – döyüş sursatı, ərzaq və digər ləvazimatları öz üzərində daşıyaraq əsgərlərin ardınca döyüş meydanında gəzir. Robot İsrailin Aerospace Industries şirkəti tərəfindən hazırlanmışdır, 6 təkərli bir arabadır. Robotun ağırlıq qaldırması 180 kq-a bərabərdir. Bu da 3 nəfərdən 10 nəfərə qədər əsgərin daşdığı yükün çəkisinə bərabərdir. O, yanacaq ehtiyatı götürmədən 72 saat hərəkət edə bilər.

Robot yalnız səsle idarə edilir və o “dayan”, “irəli”, “geri” və buna bənzər əmrləri anlaya və icra edə bilər. İxtiraçıların sözlərinə görə bu əmrləri onlar xidməti itlərdən istifadə zamanı verilən əsas əmrlərdən götürmüşlər. Robota istənilən bölmə üzvü əmr verə bilər. Səsle idarəetmə mümkün olduğuna görə, əsgər idarəetmə pultu daşımaqdan xilas olmuş, onun diqqətini yayındıran şeylərdən xilas olmuş və əlləri qazanmışdır. Bu, döyüş fəaliyyətlərində düşmənin yerdəyişməsini izləmək və öz qoşunlarının yerdəyişməsini icra etmək üçün əvəzsizdir.

MİLLİ QƏHRƏMANLARIMIZ

CAVANŞİR RƏHİMOV

05.06.1973 - 06.08. 1992

Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı, Qarabağ müharibəsi şəhidi Cavanşir İzzət oğlu Rəhimov 5 iyun 1973-cü ildə Qax rayonunun Qaşqaçay kəndində dünyaya göz açmışdır. Bir yaşında olarkən ailələri Bakının Qaraçuxur qəsəbəsinə köçmüşlər. Cavanşir buradakı Suraxanı rayonu 104 sayılı orta məktəbə getmiş, səkkizinci sinfi bitirdikdən sonra isə texniki-peşə məktəbində təhsilini davam etdirmişdi. O, qısa müddət ərzində karate idman növünü öyrənmiş və idman ustası normativini ödəmişdi. 1992-ci ildə Cavanşir hərbi xidmətə çağırılır, onun taleyinə Hərbi Hava Qüvvələrində xidmət etmək düşür. Bir müddət təlim keçən Cavanşir Rəhimov bort-atıcı peşəsinə yiyələnmişdi. Könüllü olaraq döyüşə getmək istədiyini bildirəndə onu baş leytenant Ruslan Polovinkanın komandiri olduğu Mi-24 helikopterinə bort-atıcı təyin edirlər.

6 avqust 1992-ci ildə Qasapet yüksəkliyindəki döyüşçüləri xilas etmək üçün havaya yüksələn hərbi helikopter üç dəfə uçuş edərək yerdəki erməni mövqelərini atəşə tutdu və buradakı erməni bölüyünü məhv etdi. Dördüncü uçuş zamanı Cavanşir artıq yaralı idi. Bu dəfə döyüşə girən helikopter Qasapet istiqamətində güclü raket atəşinə tutularaq vurulur. Zərbənin gücündən Cavanşir yaxınlıqdakı taxıl zəmisinə düşür. Bir aydan sonra mal-qara otaran çoban Cavanşirin meyitinə rast gəlir və yaxınlıqdakı hərbi hissəyə bildirir. Uca şəhidlik zirvəsinə yüksələn Cavanşirin tapılan nəşi, 1992-ci il sentyabr ayının 9-da "müqəddəs yer" də vətən torpaqlarının ərazi böyüvlüyü uğrunda canlarından keçən qəhrəmanlarımızın uyuduğu Şəhidlər xiyabanında döyüşçü yoldaşlarının və ailə üzvlərinin iştirakı ilə dəfn edilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 sentyabr 1994-cü il tarixli 203 sayılı fərmanı ilə Rəhimov Cavanşir İzzət oğluna ölümündən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" fəxri adı verilmişdir.

Hal-hazırda Suraxanı rayonundakı 146 sayılı orta məktəb qəhrəmanımızın adını daşıyır və Qaraçuxur qəsəbə parkında büstü qoyulub.

“HƏRBİ BİLİK”
AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
MÜDAFİƏ NAZİRLİYİNİN ORQANI
İKİ AYDA BİR DƏFƏ ÇIXIR

Ünvanımız: “Qızıl Şərq” hərbi şəhərçiyi 13, tel: 440-99-71

AĞIR NƏQLİYYAT HELİKOPTERİ Mi-26

Mi-26-nın ilk uçuşu 1977-ci ilə təsadüf edir. O, dövrünün ən böyük helikopteri idi. 8 pərli aparıcı vint, çoxaxınlı ötürmə qüvvəsi, xarici asqıdakı yükün vəziyyətini müşahidə etmək üçün 3 videokamerasının olması helikopterin bəzi xüsusiyyətlərindəndir. Bu maşınlardan cəmi 310 ədəd istehsal edilmişdir. Ağırlıqaldırması 20 ton və ya 80 nəfər desantçının çəkisinə müqabildir. Mi-26 üçün ciddi sınaq Çernobıl AES-də baş verən qəzanın nəticələrinin aradan qaldırılmasında istifadə edilməsi oldu. Şüadan müdafiəyə malik Mi-26-lar AES-in ərazisində aparılan mürəkkəb quraşdırma əməliyyatlarında müvəffəqiyyətlə istifadə edildi.